

СТАТТІ

Проблеми історії України новітнього часу

Г. Г. ЄФІМЕНКО (Київ)

РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ 1920—1930-х рр.

(До постановки проблеми у світлі аналізу
досліджень сучасних російських істориків)

Наявність спільного з Росією минулого спонукає нас уважно стежити за сучасними здобутками російської історичної науки. Це пояснюється, перш за все, спільними завданнями в освоєнні методології історичних досліджень, що виникли після відмови від марксистсько-ленінського вчення. Наприкінці 1980-х рр. послабився, а потім, з розпадом СРСР, і зовсім зник ідеологічний контроль компартійного керівництва над історичною наукою. Внаслідок цього було знято табу на використання немарксистських теорій в історичних дослідженнях. Перед науковцями відкрились широкі можливості у дослідженні минулого. Водночас постало чимало проблем, що потребували свого вирішення.

Одним із найважливіших завдань історичної науки стало освоєння методологічних напрацювань зарубіжних істориків. Особливої актуальності використання нових підходів набуло у вивченні історії міжвоєнного періоду — періоду між Першою та Другою світовими війнами. Саме у той час формувалася комуністична система, створювалися основні інститути компартійно-радянської влади, виховувалися кадри, які стояли на чолі держави до середини 1980-х рр. С. Кульчицький назвав 1930-ті рр. періодом завершення комуністичної революції, що розпочалася у 1918 р., практично відразу після радянсько-пролетарської¹. Не розділяючи цих двох революцій, російський дослідник В. Булдаков зробив, однак, схожий висновок: “Фінальний акт революції відбувається тоді, коли діти, які виросли, на іншому соціальному рівні повторюють ті зразки поведінки, які вони колись підгледіли у розлючених предків у роки “червоної смути””². Увагу істориків у дослідженні цього періоду привернули такі загальновідомі у світовій науці концептуальні підходи, як теорія тоталітаризму, теорія модернізації, концепція історії повсякденності та соціальної історії, цивілізаційний підхід до визначення закономірностей історичного процесу. Сучасні концепції починають використовуватися у російській історичній науці. Для українських істориків корисним є набутий досвід російських колег.

Пристаючи до аналізу досягнень сучасної російської історіографії міжвоєнного періоду, варто відзначити певні критерії, згідно з якими бралися до уваги праці російських дослідників. Першим з них є відповідність хронологічних та територіальних рамок проблематиці, заявленої у заголовку нашої статті. Оскільки мова йде про праці, в яких використовуються нові концептуальні підходи, загального характеру, то ми аналізу-

вали й ті дослідження, в яких міжвоєнному періоду присвячено лише кілька розділів, а про Україну згадано тільки у контексті певних дій компартійного керівництва. Поза увагою залишилася переважна більшість монографій та статей, при написанні яких автори використовували історіософський (метаісторичний) підхід. Адже при його застосуванні історичні факти як такі не відіграють особливої ролі. Головне, як вважають прихильники такої концепції, — зрозуміти зміст і призначення історичного процесу. Результатами їх роботи є переважно публікації у вигляді роздумів про революцію, про долю Росії, про визначну роль Росії у світовій цивілізації тощо. Зрозуміло, що про Україну в таких працях не згадується взагалі. Відповідно ми не маємо підстав зважати на них у дослідженні нашої проблеми.

Другий критерій варто означити як наукову доцільність та новизну. Згідно з цим критерієм, предметом аналізу стали дослідження, виконані на високому науковому рівні, з використанням ще не досить поширених в українській історичній науці методологічних підходів. Таким чином, поза увагою лишилися праці, в основі яких лежить тоталітарний підхід — він доволі поширений в українській історичній науці, до того ж, в Росії стає дедалі менше його прихильників. Не можна вважати доцільним аналіз переважної частини досліджень представників цивілізаційного підходу *, які, зокрема, всю територію СРСР розглядають як єдину соціокультурну спільність і на існування національних відмінностей не звертають уваги. Не розглядали ми із зрозумілих причин спогади очевидців тих подій та історико-публіцистичні праці, велика кількість яких почала друкуватися з кінця 1980-х рр.

Третій критерій, на жаль, до науки відношення не має — доступність необхідної літератури. Ми були вимушені використовувати у своїй праці лише ті дослідження російських істориків, які можна віднайти у бібліотеках та книжкових крамницях Києва. Увага в першу чергу зверталася на наукові розробки співробітників двох провідних наукових установ Росії — Інституту російської історії та Інституту всесвітньої історії РАН. Їх праці друкуються у таких журналах — “Отечественная история”, “Вопросы истории” та “Новая и новейшая история”. Не залишилися поза увагою і монографії тих науковців, які вдалося віднайти у фондах бібліотек. Звичайно, працями цих істориків ми не обмежилися, однак вони були певною мірою відправною точкою нашого дослідження. Цей критерій суттєво звузив джерельну базу. Втім ми вважаємо, що основні напрямки розвитку сучасної російської історіографії міжвоєнного періоду все-таки знайшли відображення в праці, яка виноситься на суд читачів.

* У рамках “цивілізаційного” підходу є різні бачення особливостей розвитку Росії та її місця в світі. Лише незначна частина прихильників такого підходу наголошує на “наздоганяючому” типі розвитку російської цивілізації. Більше розповсюджені інші інтерпретації власної цивілізації. Одні з дослідників вважають, що Росії не властиві ні західний, ні східний шляхи розвитку, а реформи були боротьбою із сутністю Росії. Інші пропагують ідею “великого стрибка”, внаслідок якого Росія стане визнаним світовим лідером. Треті, наголошуючи на різному світосприйнятті, заперечують західний досвід, оскільки головна ідея західного суспільства (“свобода”) суперечить ідеї “правди-справедливості”, що є основною в Росії і в майбутньому стане основною в усьому світі. Четверті вважають, що Росія ближче до Сходу тощо. Але майже всі дослідники, аналізуючи розвиток Росії у XX ст. і, зокрема, 1920—1930-ті рр., не враховують багатонаціональність радянської держави, висновки робляться на основі аналізу саме російського етносу.

Досягнення провідних російських науковців ми аналізували під певним кутом зору. Неможливо розглянути в одній статті ставлення російських істориків до радянської модернізації в усіх її виявах. Тому свою увагу ми зосередили на взаємовідносинах влади і суспільства як визначальному факторі історичного процесу. Відповідно предметом нашого аналізу стали ті статті та монографії, в яких розглядаються принципові моменти таких взаємовідносин, аналізуються важливі загальнодержавні рішення, що мали вплив на розвиток усієї країни.

Аналізуючи здобутки російської історіографії останніх років у дослідженні подій міжвоєнного періоду, особливу увагу варто звернути на те, наскільки висновки істориків, їх теоретичне обґрунтування історичного процесу справджуються розвитком подій на терені України. Досить часто, досліджуючи розвиток російського суспільства, приводячи в приклад факти та судження з джерел, що надійшли з російської частини СРСР, наші сусіди екстраполюють свої висновки на весь Радянський Союз. При цьому не враховуються особливості регіонів. У зв'язку з цим актуальним стає питання критичного використання здобутків російських істориків в українських дослідженнях. Саме з такої точки зору намагалися здійснити аналіз і ми.

Потреба використання надбань у розвитку історичних досліджень є обоюдною. Якщо порівнювати здобутки в наукових розробках з міжвоєнної тематики українських істориків з російськими, то можна виділити теми, які ґрунтовніше опрацьовані в Україні, так само як і питання, яким значно більше приділяли уваги російські науковці. Однак починали історики обох країн з одного — критики сталінізму, яка займала чільне місце серед історичних праць кінця 80-х рр. Відповідно й підходи до вивчення історичних процесів відразу після розпаду СРСР мали чимало спільних рис.

Основним завданням істориків тоді стала ліквідація “білих плям” історії. Його успішному виконанню допомагав досить широкий доступ істориків до закритих раніше вітчизняних архівів. Зусилля істориків були спрямовані на дослідження політики компартійно-радянського керівництва у різних галузях народного господарства. Увага в першу чергу зверталася на події та факти, інформація про які раніше ретельно приховувалася, бо висвітлювала далеко не в найкращому ракурсі тогочасну ситуацію у суспільстві загалом і злочинні дії керівних органів, зокрема. Логічно, що теорія тоталітаризму стала однією з основних дослідницьких засад у вивченні цього періоду. Зокрема, відділ історії України 20—30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України протягом 1992—2000 рр. досліджував історію формування та утвердження тоталітарного ладу на території УРСР (1921—1938). Як одна з основних дослідницьких засад використовувалася теорія тоталітаризму на початку 1990-х рр. і в російській історичній науці.

Однак історія — це не тільки розповідь про минуле або аналіз досягнень та помилок попередніх поколінь. Вона виконує дуже важливу роль соціальної пам'яті суспільства. Висвітлення подій минулого має суттєвий вплив на сучасну ситуацію, на ставлення суспільства до теперішньої влади. Для Росії, як основної державотворчої одиниці колишнього СРСР, його спадкоємиці, перш за все, у плані світогляду та системи суспільних цінностей, більш актуальним стало завдання показу закономірності історії радянського періоду, його історичної зумовленості та доцільності. Після нетривалого періоду наростаючої жорсткої критики спочатку сталінізму, а потім і соціалістичної системи загалом провідні російські історики звер-

нули увагу на необхідність пропаганди “позитивної” історії ХХ ст., доцільність показу безперервності історичної традиції від давніх часів до сучасності.

У листопаді 1992 р. Президія РАН визначила пріоритетні напрями дослідження, важливе місце серед яких зайняло висвітлення провідного місця Росії та СРСР у світовій політиці ХХ ст. Серед пріоритетів було названо також розкриття ролі в історичному процесі особистості, владних структур, народних мас та інтелігенції. Особливу увагу російські науковці мали приділити дослідженню впливу менталітету населення на суспільно-історичний розвиток країни, значенню геополітичних і природно-географічних факторів в її історії³. Ці завдання спонукали пом’якшити ставлення до радянської історії, змінити методологічні засади в її дослідженні.

Перед російськими істориками постала необхідність встановлення “багатоканального зв’язку” між недалеким радянським минулим та сучасністю. Виникло завдання показати сучасний етап розвитку як логічне продовження радянського періоду історії та вирішення тих нерозв’язаних питань, що існували у комуністичному минулому*. Одним з прикладів встановлення такого тісного зв’язку між радянським минулим та сучасністю стало затвердження державних символів Російської Федерації, в яких радянська символіка знайшла своє відображення в музиці до державного гімну та прапорі Збройних сил. Часткове повернення до радянської символіки отримало загальне схвалення серед росіян і, водночас, свідчило про неприйняття у сучасному російському суспільстві жорсткої критики радянського минулого. Такі суспільні настрої вимагали відмови від негативних оцінок політики компартійно-радянського керівництва і, зокрема, його дій у 1920—1930-ті рр. Цілком логічним, з цієї точки зору, виглядає судження Ю. Полякова про те, що у 1987—1992 рр. в історичній науці було зруйноване все старе і не створено нічого нового⁴. Він зазначав, що пануючою в історичній науці у цей час була тенденційна, спрощена, вкрай політизована лінія розвитку, внаслідок чого знову народжувалися схеми і стереотипи, в яких поєднувався дилетантизм з тенденційністю⁵. З приводу критичного ставлення до соціалістичного минулого інший відомий російський історик А. Соколов наприкінці 1990-х рр. заявив: “Ресурс тиску на радянську історію, ймовірно, вичерпаний. Процес копірвання у болячках та ранах, бичування власних вад підходить до завершення”⁶.

Не можна, звичайно, вважати, що після названого рішення Президії РАН усе миттєво змінилося, і праці істориків відразу стали відповідати її вимогам. Тобто, простежити одну чітко керовану та суворо регламентовану лінію на виконання визначених напрямів розвитку російської історичної науки неможливо. Однак через причини, про які ми ще будемо говорити, давати негативну оцінку діям сталінського керівництва у Росії нині стало “не модно”. Дедалі більше у цій країні стає апологетів сталінського режиму.

Така зміна в оцінці історії 1920—1930-х рр. викликана сучасним станом розвитку Росії. Її національні інтереси потребують позитивного іміджу радянської держави. Адже у 1990-х рр. економічне становище більшості населення значно погіршилося. Це кардинально змінило ставлення до радянського минулого. Викриття злочинів компартійно-радянського керівництва, котре так і не було в Росії доведене до кінця, стало сприйматися як обмовлення власної історії. Поряд з вищеназваною причиною та-

* Під терміном “комуністичне суспільство” автор має на увазі так зване “суспільство побудованого соціалізму”.

ке негативне ставлення до викривальних праць зумовлене також і тим, що Росія, як колись і СРСР, претендує на провідну роль у світовій політиці, поширеними в цій країні залишаються месіанські ідеї. Тож цілком логічною виглядає необхідність збільшення позитиву у висвітленні радянського періоду історії Росії, показу поступальності і безперервності історичного процесу. А оскільки завдяки широкому розголосу негативних наслідків дій сталінського керівництва довести, що у 1930-ті рр. “усе було дуже гарно”, сьогодні вже неможливо, то серед російських науковців став поширюватися так званий об’єктивістський напрямок, центр якого знаходиться в Інституті російської історії РАН. Прихильники такого ставлення до радянського минулого вважають “методологічними крайнощами” як комуністичні, так і антикомуністичні (тоталітаристські) засади у дослідженні історичного процесу. Вони розглядають історію 1920—1930-х рр. як нормальний поступальний період у розвитку Росії з властивими будь-якому періоду ексцесами. Представник цього напрямку в історичній російській науці А. Соколов наприкінці 1990-х рр. зазначив: «У найближчі роки варто чекати контрнаступу історичної правди, котра постраждала в попередній період у гонитві за різного роду “викриттями” та “відкриттями”»⁷.

У зв’язку із завданнями показу безперервності історичної традиції історії Росії досить широкого розповсюдження в російській суспільній думці та історичній науці отримало пояснення необхідності і доцільності “сталінської індустріалізації” чи навіть виправдання її методів як єдиного можливого шляху подолання відставання СРСР та прискорення економічного розвитку держави. Історичну зумовленість такої політики владної верхівки в СРСР російські історики стали пояснювати теорією модернізації, суть якої полягає у поясненні переходу від традиційних суспільств до сучасних (модерних) як загальної закономірності світового розвитку. Перехід до сучасного стану суспільства є засобом збереження конкурентоздатності держави, її боротьби за “місце під сонцем” у світовій політиці та економіці.

Взагалі ж перехід до сучасного суспільства, якщо брати до уваги розвиток провідних держав світу, передбачає його політичну, культурну, економічну та соціальну модернізацію (ця сукупність рис отримала також назву “вестернізації”, оскільки за приклад беруться найбільш розвинуті держави Заходу). Політична модернізація передбачає насамперед створення певних політичних інститутів, які сприяли б реальній участі населення у владних структурах та впливові народних мас на прийняття конкретних рішень. Культурна модернізація зазвичай сприяє секуляризації та розвитку націоналістичних ідеологій — фактично усі модерні суспільства західного світу побудовані на національній основі. Економічна модернізація поряд з індустріалізацією передбачає всезростаючий розподіл праці, постійне вдосконалення методів управління економікою та виробничих технологій, що можливе, в свою чергу, лише при створенні державою сприятливих умов для бізнесу. І нарешті, соціальна модернізація пов’язана з ростом грамотності, урбанізацією, високою соціальною мобільністю та занепадом традиційного авторитету.

Усі ці вияви модернізації були характерні для країн Заходу. Оскільки вони розвивалися більш-менш рівномірно в цих країнах, то питання, що в модернізаційних процесах є основним, не було чітко визначене. В залежності від певних методологічних засад чи власних уподобань дослідники вважали ту чи іншу рису модернізації за системотворчу. У зв’язку з цим японський вчений В. Харуки зауважив, що спочатку термін “модернізація” використовували для огляду таких процесів, як звільнення особи-

стості, створення громадянського суспільства та демократизація. Але завдяки американським вченим, що з 1950-х рр. стали розуміти модернізацію перш за все як індустріалізацію та урбанізацію країни, ситуація змінилася. Відбулася певна еволюція цього поняття⁸. В наш час розуміння модернізації стало ще більш розмаїтим.

Втім, навіть неозброєним оком видно, що пострадянське суспільство відчутно відрізняється від західноєвропейського чи американського. Отже, модернізаційні процеси в цих країнах мали суттєві відмінності. Тому, щоб пояснити нерівноцінність модернізації в СРСР з аналогічним за назвою процесом у країнах Західної Європи та США, російські історики вживають терміни “радянська”, “консервативна”, “незавершена”, “наздоганяюча”, “імперська”, “мобілізаційна”, “сталінська”, “особлива” тощо. Вживається навіть термін “радянська цивілізація”, що дає заявку на альтернативний західному досвіду шлях розвитку. Так, окремою формою цивілізації називає радянське суспільство А. Соколов⁹. А інший російський історик та публіцист С. Кара-Мурза навіть видав монографію під такою назвою¹⁰. В ній він намагався показати всі привабливі риси радянського устрою держави та продемонструвати його народність і демократичність. Однак фактично в цій праці, як і в багатьох інших, в яких застосовано так званий “цивілізаційний підхід”, йдеться лише про російське суспільство, хоча оцінки екстраполюються на всю радянську спільність.

В іншому контексті про окрему цивілізацію, що склалася після 1917 р. на терені Російської імперії, говорить О. Ахієзер. На відміну від більшості прихильників “цивілізаційного” підходу дослідник більш критично поставився до “радянської модернізації” 1920—1930-х рр., він наголосив на її відсталості та невирішеності основних завдань розвитку держави. Аналізуючи радянський період історії, він, зокрема, підкреслює: «Це дійсно була нова цивілізація, але не посткапіталістична. Це була унікальна форма суспільства, “застряглого” між двома основними цивілізаціями — традиційною та ліберальною»¹¹. Зрозуміло, що такий стан радянського суспільства учений не змальовує як якусь альтернативну цивілізацію, а перш за все наголошує на тих величезних проблемах, що зумовили такий хибний шлях розвитку. О. Ахієзер підкреслює, що в Росії в радянські часи так і не відбувся перехід від традиційної до ліберальної цивілізації. На його думку, в період існування СРСР повторився у прискореному ритмі шлях розвитку традиційної цивілізації. Внаслідок такого ставлення до проблеми при аналізі особливостей історичного розвитку Росії у XX ст. він не говорить про месіанську роль Росії у світі та не пропагує думку про доцільність та невідворотність сталінської форми соціалізму, що є характерною рисою досліджень багатьох наших сучасників у Росії. Навпаки, називаючи Росію серед третього ешелону країн, що стали на шлях переходу до ліберальної суперцивілізації, країною, в якій традиціоналізм внаслідок зачарованого кола розколу затримався у своїх архаїчних формах, дослідник наголошує, що антиліберальна реакція призвела до краху державності, до катастрофи¹².

Зі схожих позицій аналізує проблему модернізації радянського суспільства В. Красильщиков, який вважає, що Росія є невід’ємною частиною Заходу. Водночас він відносить її до країн другого ешелону модернізації, в яких внутрішні, у тому числі і соціокультурні передумови капіталізму не могли або не встигли скластися. Основним чинником у прискоренні модернізації суспільства у таких країнах завжди виступав зовнішній вплив. Для них було характерним швидке, форсоване проходження того шляху соціально-економічного та технічного розвитку, який країни пер-

шого ешелону долали за десятиріччя чи навіть століття¹³. Водночас дослідник зауважує, що перетворення у таких країнах, навіть якщо вони були успішними, ніколи не охоплювали всіх сторін суспільного життя, тобто західний “еталон” не досягався, модернізація здійснювалася з урахуванням місцевих традицій.

Автор виділяє п’ять основних завдань, від вирішення яких залежало, наскільки успішними були модернізаційні процеси. У першу чергу дослідник підкреслює важливість підвищення рівня споживання у суспільстві. Таке покращення має торкнутися якщо не всіх його членів відразу, то спочатку хоча б найбільш активних соціальних груп. При цьому він наголошує на необхідності зміни структури особистого споживання більшості людей. Це передбачає зменшення частки продуктів харчування та збільшення частки предметів довготривалого використання та послуг серед переліку витрат членів суспільства.

Другим завданням модернізації В. Красильщиков називає підвищення кваліфікації широкого кола робітників та ускладнення самої праці, допомогу владних структур в її інтелектуалізації. Автор наголошує на важливості виховання у суспільстві нового ставлення людей до праці, яке відповідало б завданням економічного та технічного розвитку. При цьому особливої важливості набуває правильне використання місцевих традицій, без чого досягти успіху в модернізації суспільства неможливо.

По-третє, необхідно добитися того, щоб більшість членів суспільства сприйняла цінності світової культури шляхом їх органічного поєднання з цінностями культури національної, традиційної. Вирішення цього завдання, вважає автор, не можна відокремити від розвитку системи освіти, від того, щоб вона стала доступною для більшості людей.

Четвертим завданням модернізації В. Красильщиков називає зменшення соціально-економічної нерівності. Він наголошує на необхідності надання “рівних можливостей” для людей з різних, навіть найнижчих, соціальних груп у їх спробах зробити ділову чи будь-яку іншу кар’єру. Успішне виконання цього завдання багато в чому залежало від здатності суспільства до самоорганізації, від уміння пом’якшувати наслідки міжнародної конкуренції з більш розвинутими країнами.

П’ятою складовою успішних перетворень у країнах другого та третього ешелону модернізації В. Красильщиков називає зміну механізмів та способів згуртування людей, розширення реальних можливостей для розвитку особистості кожної людини. При цьому важливого значення набуває можливість відстоювання своїх прав окремим членом суспільства (політична демократизація та незалежна судова система). Задля цього влада повинна сприяти згуртуванню людей навколо нових цілей у розвитку країни, знищити застарілі станові та кланові перетинки між суспільними групами та запобігати створенню нових.

Проблеми модернізації 1920—1930-х рр. в СРСР В. Красильщиков вбачає саме в неодноразовому вирішенні цих завдань. Втім, як підкреслює дослідник, при здійсненні радянської модернізації влада й не намагалася їх вирішити. Ту модель модернізації, яка склалася в Росії та СРСР, він називає імперською, основний принцип якої — оновлення заради збереження імперії¹⁴. На його думку, така модернізація ніколи не ставила перед собою за мету покращення життєвого рівня населення, надання широкому колу членів суспільства власності і навіть не мала за мету пряме збагачення правлячої верхівки. Якщо під час модернізації щось подібне мало місце, то це було лише побічним результатом перетворень. Основним завданням імперської модернізації було створення потужного військово-проми-

слового комплексу: сильної армії, оснащеної сучасною зброєю, та підприємств, що працюють задля цього.

Імперська модернізація, на думку В. Красильщикова, по своїй суті є виявом панування общинності над індивідуалізмом. Однак дослідник підкреслює важливу роль індивідуалістського начала в культурі Росії. Він підкреслює, що без індивідуалізму була б неможлива більшовицька модернізація у формі сталінської індустріалізації. Прикладом індивідуалізму він, зокрема, називає стаханівський рух, вияви особистої ініціативи в будь-яких галузях економіки та культури. Однак такий індивідуалізм владні структури вітали лише до тих пір, доки відстань між Росією (СРСР) та Заходом не скорочувалася до прийнятної. Після цього влада більше не потребувала особистої ініціативи, до якої вона ставилася з великою підозрою. Общинне, комуналістське начало, ця міцна опора влади, знову ставало основним.

Варто зазначити, що при аналізі взаємовідношення індивідуального та общинного у сприйнятті світу населенням Росії (СРСР) В. Красильщиков не вбачає ніякої різниці між світобаченням росіян та українців. Соціокультурні та державотворчі традиції він розглядає як спільні для обох народів. Продовжуючи цю думку, можна пояснити, чому ані російські монархісти, ані демократи чи більшовики на початку XX ст. не уявляли Росії без України. Справа тут не тільки і не стільки в матеріальних ресурсах українських земель. Якщо враховувати важливу роль індивідуалістичного начала в розвитку Росії, то можна прийти до висновку, що Росія без України дійсно не могла (і не може?) успішно розвиватися чи навіть існувати як незалежна держава. Російський колективізм допомагав тільки зберегти, чи навіть зміцнити владу в екстремальних ситуаціях, він сприяв контролю над суспільством. Проте у спробах наздогнати Захід, прискорити економічний розвиток, тобто більш-менш адекватно відповісти на виклик західної цивілізації, без українського індивідуалізму обійтися неможливо. Адже саме поєднання “комуналізму” росіян та індивідуалізму українців і давало змогу владним структурам протягом кількох століть запроваджувати час від часу модель імперської модернізації в Росії. Це, в свою чергу, допомагало наздогнати у деяких компонентах провідні держави світу і зберегти чи навіть зміцнити імперську державність. Особливо яскраво імперська модернізація виявилась у 1930-ті роки.

Однак така модернізація, підкреслює В. Красильщиков, не могла вирішити основних завдань, оскільки вона майже не торкалась основ культури та повсякденного життя суспільства або впливала на них негативно. Так, системі влади у 1920—1930-ті роки він називає більш застарілою, більш традиційною, ніж навіть при самодержавстві. Завдання прискореного розвитку країни ради вирішувати не могли, але вони допомогли, особливо на перших порах, ліквідувати непорозуміння між суспільством та владою. На думку дослідника, у 1930-ті рр. ради поряд з профспілками, комсомолом та різними суспільними організаціями сприяли здійсненню мобілізаційної модернізації, що опиралася на широкі маси.

Автор підкреслює ряд переваг такої мобілізаційної модернізації та виокремлює передумови її успішного здійснення. Він наголошує на вмілому використанні сталінським керівництвом масових настроїв. Одним з характерних прикладів цього було використання образу зовнішнього (“капіталістичний світ”) та внутрішнього ворога. Безпосереднім суб’єктом модернізації В. Красильщиков називає партійних та державних чиновників різного рівня — етакратію (від фран. *Etat* — держава). Одним з наслідків такої етакратичної модернізації виявилась особиста залежність люди-

ни вже не від пана чи общини, а від держави та зв'язаних з нею масових організацій¹⁵. Це задовольняло значну частину суспільства, адже надзвичайно поширеними у ньому, як вважає дослідник, були зрівняльні настрої, пошуки своєрідного “батька-порадника”.

Хоча використання масових настроїв та маніпуляція * масовою свідомістю на перших порах принесли успіх, мобілізаційна модель не мала майбутнього. Після двох п'ятирічок у країні накопичувалася соціально-психологічна втома, масовий ентузіазм вичерпувався. За модернізацією економічною, на думку В. Красильщикова, для подальшого успішного розвитку держави слід було запровадити модернізацію соціокультурну. Вона передбачала розкріпачення індивідуалістичного начала в культурі, матеріальне та моральне заохочення особистої ініціативи, відмову від зрівняльних настроїв у суспільстві тощо. Однак це було неможливо в принципі, оскільки суперечило тій тоталітарній системі, що склалася в СРСР.

Підсумовуючи розгляд роботи В. Красильщикова, слід зазначити, що дослідник при аналізі досягнень та негараздів у розвитку радянського суспільства 1920—1930-х рр. поєднує теорію модернізації та тоталітарний підхід. При цьому він використовує деякі методи соціальної історії, зокрема, досить часто розглядає історію “знизу” (аналіз масових настроїв, традиційних архетипів поведінки та общинної психології) для пояснення зумовленості певних дій владних структур. Однак основним у нього все-таки є поняття “влада”, а не “суспільство”, “верхи”, а не “низи”. Варто також зазначити, що його висновки стосуються перш за все російського суспільства і не враховують особливостей українського. Але методи названого дослідження, в якому чимало уваги приділяється впливу суспільства на владу, надзвичайно цікаві і можуть стати в нагоді українським історикам.

Заслужовує на увагу точка зору на модернізацію 1920—1930-х рр. у Росії А. Вишневського. Він у своїй монографії проводить думку про те, що Росія не випала з історії ХХ ст. Ту модель модернізації, що склалася в СРСР, він називає “консервативною” і “незавершеною”. Втім, вважає автор, такий шлях розвитку був незворотним, незалежно від того, хто б переміг у громадянській війні — червоні чи білі, бо всьому причиною були “умови старту”. Дослідник вважає, що “передреволюційний розкол у суспільстві був надзвичайно глибоким, білим переможцям довелося б опиратися на ті самі соціальні прошарки суспільства, на які опиралися червоні, а параноїки були не лише у більшовиків”¹⁶. Така “консервативна модернізація”, — наголошує А. Вишневський, — “дозволила СРСР сприйняти, а частково навіть розвинути багато інструментальних досягнень західних суспільств (сучасні технології, зовнішні форми життя, науку, освіту тощо), але не змогла створити адекватних соціальних механізмів їх саморозвитку (ринкової економіки, сучасної соціальної структури, сучасних інститутів громадянського суспільства, політичної демократії тощо)”¹⁷. Тобто, головним критерієм “модернізованості” суспільства виступають перш за все зовнішні ознаки, тоді як, на наш погляд, основним досягненням модерного суспільства є саме названі автором соціальні механізми саморозвитку суспільства.

На незворотності процесу модернізації наголошує у своїй праці і А. Сенявський. Він вважає, що питання про те, бути чи не бути російській модернізації в умовах колоніальної експансії Заходу, не стояло: відмова

* *Маніпуляція соціальна* — спосіб соціального управління, який полягає у формуванні ілюзорних уявлень з метою зміни мислення й поведінки людей, насадження певних стереотипів поведінки всупереч їх інтересам.

від неї означала занепад та крах російської державності, а разом з нею і російської цивілізації¹⁸. А для модернізації характерний швидкий індустріальний розвиток і, відповідно, урбанізація. Дослідник у модернізації виділяє певний вирішальний період — *урбанізаційний перехід* — найвищу стадію урбанізаційного процесу, котра призводить до радикального перетворення всього суспільства на “міській основі”¹⁹ і є основною ознакою модернізації.

Особливість і навіть парадоксальність радянської модернізації, на думку А. Сенявського, полягала в тому, “що вона здійснилася на традиціоналістській основі, набула форм та ідеологічного забарвлення, характерних настроям та цінностям традиційного російського суспільства, і вела до форсованої трансформації та зламу традиціоналізму значною мірою під лозунгами його збереження”²⁰. Тобто, більшовизм, завдяки тому, що він виступав від імені більшості населення і, відповідно, мав значно більше важелів мобілізації ресурсів, лише прискорив урбанізаційний перехід. По суті ж комуністична система не змінила основного напрямку розвитку російського суспільства, вона лише запропонувала йому власну форму та “ідеологічну упаковку”. Автор не заперечує існування тоталітаризму в СРСР. Навпаки, він називає тоталітаризм формою трансформації традиційного російського суспільства в індустріальне та міське, що допомогло вирішити загальноцивілізаційну проблему “урбанізаційного переходу”.

Подібною точки зору дотримується і В. Барулін, який, характеризуючи перетворення 1920—1930-х рр. як інваріантні, підкреслює: “Хто б не був при владі в Росії, яким би богам не молилися чи взагалі, якби зовсім не вірили в Бога, такі перетворення однаково мали б здійснитися”²¹.

Історик зі світовим іменем В. Данілов намагається відокремити сталінізм від соціалізму, від того позитивного заряду, що дала революція радянському суспільству. Він, зокрема, наголошує, що індустріалізація, загальна освіта, піднесення науки і культури та інші досягнення радянського часу були закладені не лише в ідеях, а й у практиці перших радянських років. На його погляд, вони стали реальністю не завдяки сталінізму, а незважаючи на перепони та викривлення, що ним були створені. І навіть розпад СРСР він вважає прямим наслідком злочинів сталінізму та створеної ним системи управління²².

Однак політична історія нині має дедалі менший попит у російських науковців. Серед російських істориків дедалі зростає кількість прихильників дослідження “стихійного” в історії. Вагомими чинниками цього, як ми зазначали вище, є сучасна політична ситуація в Росії та конкретні рішення Президії РАН. Жорстка критика ленінсько-сталінської політики 1920—1930-х рр. вважається недоцільною. До того ж, у світовій історичній науці дійсно накопичився чималий позитивний досвід у вивченні історії “знизу”. Та й цілий ряд проблем не знаходить відповіді ні в рамках політичної історії, ні в традиційній теорії модернізації. До не розв’язаних у російській та українській історичній науці проблем можна віднести питання про роль суспільних настроїв, масової свідомості та менталітету населення в історії держави та їх вплив на державну політику правлячих кіл. Тому серед дослідників минулого посилюється потяг до інших методологічних підходів. Перш за все науковий інтерес викликають такі теорії та концепції сучасної західної історіографії, як концепція соціальної історії, історії повсякденності, мікроісторія.

Концепція соціальної історії нині розглядається провідними російськими науковцями як основний напрямок розвитку російської історіографії. Так, у своїх нарисах про нові підходи до історичних досліджень акаде-

мік І. Ковальченко підкреслював необхідність посилення уваги до “стихийного” у розвитку суспільства, яке він визначав як “соціально-психологічне сприйняття дійсності і ніби мимовільна реакція на неї на основі повсякденних і усталених (ментальних) уявлень про життєві цінності та орієнтири, норми поведінки тощо”. Він підкреслював, що у радянській історіографії увага перш за все приділялася вивченню “свідомого”, раціонально-ідеологічного. Тоді як, підкреслював вчений, — “ментальне справляло величезний вплив на позиції та діяльність усіх верств населення суспільства, і без його врахування взагалі неможливо зрозуміти й правильно пояснити явища та процеси”²³. Можна погодитися з ученим у тому, що дослідження соціально-психологічного сприйняття дійсності та обумовлених цими мотивами діяльності та поведінки є ледь не найактуальнішим завданням для сучасних істориків²⁴.

У вступі до своєї монографії * інший відомий історик — В. Булдаков зазначає: “Будь-яка історія — це передусім історія уявлень. Тому зі спогадів людей тієї епохи варто виокремити не те, що вони хотіли розповісти, не те, про що вони обмовилися, а те, що вони відчували, як думали”²⁵. Він наголошує на тому, що будь-яка революція відбувається в дійсності на особистісно-побутовому, а не політичному рівні. Її долю вирішує середньостатистичний обиватель. Отже, досліджуючи зміну його уявлень, можна вивчити й історію того часу.

На важливості дослідження соціально-культурних уявлень населення наголошував ще в середині 1990-х рр. А. Волобуєв. Він, зокрема, підкреслив необхідність дослідження постреволюційної масової свідомості населення. Дослідник зауважив: «Революції несуть нову ментальність, викликають переоцінку здавалося б непорушних цінностей на рівні рядової людини. Через її психологію ми можемо не лише відчутти “аромат епохи”, а й віднайти природний кут зору на її історичну значимість»²⁶.

Прихильники застосування концепції соціальної історії у вивченні історії 1920—1930-х рр. вже мають певні напрацювання та результати. Окрім цілої низки журнальних статей та публікацій, вже вийшли друком цілий ряд монографічних досліджень. Перш за все це праці О. Осокіної “За фасадом сталинського изобилия: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации (1927—1941)”, І. Лебіної “Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920—1930-х гг.”, Є. Сенявської “Психология войны в XX веке: исторический опыт России”, С. Журавльова «“Маленькие люди” и “большая история”». Иностранцы московского Электrozавода в советском обществе 1920—1930-х гг.” Вагомою основою для подальших досліджень стали збірники документів з коментарями до цих документів, складеними їх упорядниками з точки зору соціальної історії²⁷.

Основним завданням соціальної історії представники цього напрямку вважають написання історії “знизу” на відміну від уже написаної історії “зверху”. Основні підходи до вивчення соціальної історії в російській історіографії вони формують так: «1) повністю відмовитися від політики та ідеології; 2) замінити історію “зверху” історією “знизу”; 3) здійснити своєрідний історичний синтез на мікрорівні суспільства; 4) відмовитися від історичних пояснень, повернути історію до оповідей про минуле, але вже на іншому оберті, на рівні, так би мовити, “структурного нарративу”, який повинен будуватися на основі мовних когнітивних структур та герме-

* Бу л д а к о в В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М.: РОССПЭН. — 1997. — 376 с.

невтичного прочитання джерел»²⁸. Політичну історію з соціальною прихильники цієї концепції пов'язують шляхом аналізу “політичної культури”, котра включає в себе уявлення про владу в масовій свідомості і ставлення населення до політичної системи та її інститутів²⁹. Тобто, замість дослідження дій владних інституцій варто вивчати, як змінювалися уявлення населення про владу, оскільки саме під впливом таких уявлень і змінювалася сама влада.

З цього випливає логічний висновок. Якщо вся історія — це історія знизу, і влада лише намагалася виконати вимоги низів, то не може бути ані найменшого сумніву в закономірності та безперервності історичного процесу, в доцільності та зумовленості тих чи інших дій владних структур. А саме такої оцінки подій 1920—1930-х рр. вимагає сучасний етап розвитку Російської Федерації, про що ми вже говорили вище.

Чільне місце серед представників цього напрямку у російській історіографії займають праці А. Соколова. Саме цей вчений фактично очолює вищезгаданий об'єктивістський напрямок у розвитку історичних досліджень. У 1999 р. побачила світ знакова робота цього автора — навчальний посібник для вузів, що має дещо претензійну назву — “Курс советской истории”³⁰. У цьому навчальному посібнику А. Соколов розглядає модернізацію радянського суспільства у контексті соціальної історії. З назви випливає, що автор розглядає історію всього радянського суспільства. І дійсно, його висновки та оцінки наводяться як характерні для історичного розвитку всього СРСР. Однак у цій праці здійснюється аналіз виключно російської повсякденності та настроїв лише представників російського суспільства. Для показу особливостей ментальності українців чи представників інших національностей місця у цьому дослідженні не знайшлося. Підтвердженням неухважного ставлення до світосприйняття українців є визнання упорядників збірника документальних публікацій, який і став основою для вищеназваного посібника для вузів³¹, що лише 1 % з усіх листів, які вони використовували під час його підготовки, надійшли з України. Відповідно враховувалися уявлення населення України про владу чи українське повсякденне життя. Тобто, про будь-який, навіть приблизний, аналіз українського суспільства у цій праці не може бути й мови. Однак оцінки, знову-таки, екстраполюються і на українців.

Втім, на самому посібнику слід зупинитися більш детально, оскільки при його написанні використовувалися нові підходи. До того ж, посібник вирізняється від багатьох інших подібних праць ґрунтовними поясненнями тих методологічних засад, на основі яких він написаний. Своє бачення проблеми використання різних дослідницьких засад автор висловлює у вступі до книги. Він наголошує на необхідності такого підходу до історичних досліджень, який дав би змогу “найбільш повно та об'єктивно зображати історичні події, звільнити історію від догм, різного роду інтерпретаторських нашарувань, емоційної лузги та заклинань”³². Виступаючи проти крайніх оцінок радянського минулого, А. Соколов водночас не вітає зусиль тих істориків, які дотримуються правила “золотої середини”. Він вважає, що ситуацію цим самим врятувати неможливо. Дослідник наголошує на необхідності нового осмислення, нового бачення процесів, котрі відбувалися в країні. І додає, що саме це він і пропонує у своїй праці.

Автор вважає, що саме аналіз історичних подій в руслі соціальної історії є вкрай необхідним новим підходом у вивченні історії 1920—1930-х рр. Таким чином, у центрі уваги історика має бути суспільство. Діяльність владних структур та інститутів А. Соколов намагається аналізувати лише як результат їх взаємодії із суспільними процесами. При цьому економіка,

державні інститути, політичний устрій є лише похідними від тих суспільних форм, що склалися. Проголошуючи себе прихильником цілковитої об'єктивності, вчений підкреслює необхідність, по можливості, уникати впливу ідеології та політики. Погоджуючись з тим, що повністю позбутися ідеологічної залежності досліднику дуже важко, вчений наголошує: “Як тільки наукове знання відкриває можливість послабити цю залежність, історик зобов'язаний скористатися нею”³³.

Допомогти у роботі історика має правильне використання джерел. Вчений вважає, що лише у такому випадку можна віднайти істину. Але для цього необхідно “вжитись” у ту епоху, “зрозуміти мову” учасників тих подій, подивитись на світ їх очима. На необхідності саме такого підходу до вивчення минулого наголошує герменевтика, за широке використання якої у процесі дослідження виступає дослідник. Істина ж, на думку А. Соколова, — завжди поняття відносне, а об'єктивність у науці — це просто більше знання про предмет.

Підкреслюючи велику кількість можливих методів дослідження, автор наголошує на низці обов'язкових для кожного дослідника засобів історичного пізнання. Першим з них він називає засіб ретроспекції. Він передбачає “ретроспективне пізнання шляхом послідовного та поступового занурення в минуле з метою знайти коріння чи першопричини подій”³⁴. Другим він називає принцип історизму, що у поєднанні з герменевтикою становить “новий історизм”. Вкрай важливим він називає історико-порівняльний аналіз, з яким тісно пов'язана проблема альтернативності історії. Останню А. Соколов бачить не як припущення чи моделювання можливого розвитку історичних подій, а як можливість зробити правильний вибір сьогодні, опираючись на уроки минулого. У зв'язку цим він підкреслює, що історія багатоваріантна лише у даний проміжок часу, а правильний вибір може допомогти зробити уважне використання досвіду минулого.

Що ж до аналізу подій 1920—1930-х рр., то автор посібника категорично не згодний з поясненням цього періоду в руслі теорії тоталітаризму. Основною причиною її широкого розповсюдження він називає простоту та доступність: варто, на його погляд, лише замінити “плюс” на “мінус” в оцінці подій минулого — і все зрозуміло. Така простота створює ілюзію правдоподібності. Втім, наголошує дослідник, складність взаємовідносин суспільства та породжених ним інститутів влади, неможливість звести їх до простих та ясних пояснень, наявність багатьох підспудних сил та рухів не дає права одномірної оцінки історії³⁵.

Пріоритет у взаємовідносинах між владою та суспільством автор надає саме суспільству. Дії влади він вважає похідними від тих настроїв, що склалися серед більшості населення країни. Назвавши високий професіоналізм і компетентність партійних та радянських керівників в управлінській справі органічною складовою тоталітарного режиму (теоретично можливого), А. Соколов з успіхом доводить, що цього в СРСР не було. Навпаки, управління країною він називає безладним та неефективним. Це, на його погляд, стало однією з причин широкого розмаху репресій на місцях, оскільки команди, які йшли з верхніх ешелонів влади, доходили до низових структур у зміненому вигляді. Відповідно не можна говорити про тоталітарну модель побудови держави, тому що дії низових структур були фактично неконтрольовані. Таким чином, автор спочатку називає визначені ним самим як характерні для тоталітаризму деякі риси, а потім з успіхом переконує читача, що таких рис в СРСР не було.

В іншій своїй праці А. Соколов говорить про відсутність ще однієї важливої риси тоталітаризму в радянському суспільстві 1930-х рр. Він напо-

лягає на тому, що говорити про пригнічення та усупільнення приватного життя у 1930-ті роки неможливо, оскільки влада уважно слухала, що говорило суспільство, і відповідно реагувала на його вимоги. Відповідно суспільство було не об'єктом, а суб'єктом модернізації. Порівнюючи з хрущовським часом, дослідник наголошує, що у сталінські часи влада враховувала значно більше вимог суспільства³⁶. На наш погляд, автор не зважає на значний ступінь соціальної маніпуляції, що був нормою життя у 1930-ті рр. Завдяки цьому тоталітарний режим не стільки прислухався до вимог суспільства, скільки їх формував. Як наголошує Т. Ойзерман, тоталітарна система “була неможливою без масової культури, різномасштабних засобів ідеологічного впливу, не говорячи вже про розвиток засобів зв'язку, шляхів сполучення, завдяки яким державна влада отримала можливість контролювати все і вся”³⁷. Звичайно, основні риси світосприйняття (і перш за все представників російського суспільства) враховувалися на початковому етапі формування такої соціальної маніпуляції, однак надалі влада зважала переважно на власні інтереси. Як підкреслює В. Булдаков, “у так звану епоху сталінського терору, насправді, найбільш вражаючим є не масштаби репресій з боку держави, а ступінь зараженості його підопічних своєрідною соціальною вівісекцією”³⁸. Такий ступінь маніпуляції став неможливим після закінчення Другої світової війни, коли значна частина представників радянського суспільства побачила справжній стан справ за кордоном.

Радянський соціалізм А. Соколов називає особливою формою модернізації. Він наголошує на проблемі трансформації сільського господарства як необхідній передумові модернізаційних процесів. Однак, на думку дослідника, ситуація склалася так, що про модернізацію сільського господарства, особливо у 1930-ті рр., говорити не можна. Загалом позитивну оцінку дає А. Соколов індустріалізації та “культурній революції” як складовим частинам модернізації. Звичайно, були якісь певні недоліки та огріхи. Але успіхи в їх здійсненні усе-таки надзвичайно великі. Посібник цікавий тим, що автор майже завжди намагається проаналізувати реакцію суспільства на ті чи інші дії влади. У свою чергу, зміни у політиці владних структур він обумовлює саме реакцією на масові настрої. А крах радянської державності він обумовлює якраз тим, що владні структури перестали реагувати на настрої населення.

У структурі посібника поряд з традиційними параграфами, що характеризують стан розвитку сільського господарства, промисловості та культури, чимало уваги приділяється розвитку радянської та партійної номенклатури. Робота привертає увагу докладним аналізом стану суспільства у той чи інший проміжок часу. Автор постійно здійснює певні зрізи побутових та ідеологічних уявлень основної маси населення країни, використовуючи для їх ілюстрації листи простих людей до влади. Таким чином він дає можливість читачеві частково вжитися в ту епоху, відчути її аромат.

Водночас аналіз стану суспільства не можна назвати повним чи характерним для території всього СРСР. Одним з небагатьох епізодів, який згадує А. Соколов у посібнику, але при цьому не аналізує ставлення до нього населення, є голод 1932 р. (так у посібнику). Хоча автор і називає цифри померлих — від 3 до 10 млн, про справжній стан справ він не розповідає, голод пов'язується з реквізицією зерна і не більше того. Та й уваги приділяється цьому зовсім мало — один абзац. Тоді як аналізу масових репресій 1937—1938 рр., кількість жертв яких була все-таки значно менша, надається цілий підрозділ.

Оминає автор у своїй книзі й інші “незручні” для російської історіографії питання, такі як здійснення національної політики, репресії стосовно

вно представників інтелігенції та партійної номенклатури національних республік, що розпочалися задовго до 1937 р., тощо. Відповідно не розглядається і ставлення населення до цих проблем. Тобто А. Соколов до власної тези про те, що коли в оцінку минулого “який-небудь факт не вміщається, то від нього (пояснення) слід відмовитися”³⁹, вносить певні корективи. Він відмовляється не від пояснення, а від факту, робить вигляд, що такого не було в історії, або суттєво принижує значення події.

Українським історикам варто критично ставитися до здобутків їх російських колег. Почасти найбільш актуальні для українців проблеми у російській історичній науці, особливо в останні роки, відверто замовчуються. Зрозуміло, що “погляд з Києва”⁴⁰ на ті ж самі історичні події має відрізнятися від точки зору російських істориків. І це викликано не тільки теперішньою незалежністю української держави, а, відповідно, і зміною пріоритетів. Варто підкреслити, що перебіг подій в Україні, особливо у першій половині 1930-х рр., суттєво відрізнявся від аналогічних російських подій. На території України тиск влади на суспільство був настільки сильним, що без ретельного аналізу політики компартійно-радянського керівництва неможливо обійтися при всьому бажанні. Компартійні керівники звертали набагато менше уваги на світосприйняття українців, аніж це було у випадку з росіянами.

На український ґрунт не можна автоматично переносити результати досліджень російських істориків, досягнуті у ході роботи над проблемою “сталінської” модернізації та у вивченні радянського суспільства у контексті соціальної історії. Адже радянська модернізація, під якою ми розуміємо перш за все індустріалізацію, урбанізацію та “культурну революцію”, здійснювалася з урахуванням соціально-психологічного сприйняття дійсності перш за все російського народу. Для росіян, можливо, такий тип розвитку суспільства був більш закономірним. Саме для російського, а не українського населення дух спільноти, зрощений з релігійною свідомістю, становив основу менталітету, саме для нього була характерною общинна правосвідомість. Однак питання різниці у світосприйнятті між росіянами та українцями російські дослідники якраз ретельно обходять. Так, А. Вишневський ту модель розвитку держави, що утвердилася в Радянському Союзі, називає “радянсько-слов’янською мобілізаційною моделлю модернізації-індустріалізації”, фактично ставлячи знак рівності між російським та українським етносами⁴¹. Розвиток модернізаційно-цивілізаційної форми “соціалістичних” перетворень 1920—1930-х рр. як послідовну лінію у розвитку російського суспільства характеризує у своїй монографії В. Барулін⁴². Причому, знову таки, аналізується світосприйняття виключно російського народу, а висновки наводяться як властиві усім народам СРСР. Існування національних особливостей у цій книзі, як і в переважній більшості інших досліджень російських істориків, приховується.

Варто підкреслити, що більшовики як під час громадянської війни, так і в період здійснення власних реформ, уважно стежили за масовими настроями російського суспільства. Вони ніколи не допускали, щоб у Росії негатив у ставленні населення до їх дій сягав критичної межі. Компартійне керівництво і за часів В. Леніна, і за часів Й. Сталіна своєчасно змінювало акценти у здійсненні своєї політики при зміні масових настроїв не на його користь. У зв’язку з цим О. Ахієзер наголошує: “Найбільший секрет більшовизму в тому, що більшовики, після того як вони стають правлячою партією, вихоплюють з оточуючого середовища і перетворюють у визначальні для себе різноманітні, а практично будь-які, а отже, і взаємовиключні ідеї, якщо вони забезпечують вирішення медіаційного завдання, сприяють збереженню державної влади”⁴³.

Одним з уроків історії, що примусив більшовиків уважно ставитися до масових настроїв основного етносу, став негативний (у плані лояльності до влади) досвід столипінської реформи. На його оцінці сучасними російськими істориками взагалі варто зупинитися більш детально. Адже ця земельна реформа стала ніби лакмусовим папером у характеристиці відмінностей російського та українського народів.

На неприйнятті значною частиною населення Росії процесу стрімкої індивідуалізації та капіталізації сільського господарства, запропонованої земельною реформою Столипіна, наголошують нині в Росії як історики, так і психологи. Той же А. Соколов стверджує, що реформа Столипіна викликала незадоволення як справа, так і зліва. Вона лише прискорила революцію⁴⁴. Також є чимало прихильників теоретичної концепції, яка зображає Російську революцію як початок світової хвилі війн, викликаних саме спротивом селянського традиційного суспільства руйнуючому впливу капіталізму (супроти “розселювання”). І якщо у колись капіталізму—Західній Європі такі “антибуржуазні революції” зазнали поразки, то на “околицях” капіталістичного світу вони перемогли або справили значний вплив на ходу історії. Це революції в Росії, Китаї, Мексиці, Індонезії, В’єтнамі та Алжирі. С. Кара-Мурза наголошує: “Капіталістична модернізація, схожа з тією, що запропонував Столипін, була руйнівною й вела до пауперизації більшої частини селянства. Це була історична пастка, осмислення якої справляло на селян революціонізуючий вплив”⁴⁵.

Подібну оцінку прискореної (як для традиційного російського суспільства) індивідуалізації свідомості дає відомий російський психолог Д. Ольшанський. Він, зокрема, підкреслює: “Розвиток індивідуальної свідомості має свої темпи і свої “швидкісні обмеження”. Їх порушення у спробі забігти вперед часто оберталися масовими заворушеннями, бунтами і революціями, з соціально-психологічної точки зору, регресом до влади психології мас”⁴⁶. Такою, що не відповідала масовій свідомості та системі цінностей російських селян і, відповідно, була причиною революції 1917 р., називають столипінську реформу чимало російських дослідників, зокрема Н. Роголіна⁴⁷, О. Ахієзер⁴⁸, В. Красильщиков⁴⁹, О. Сенявський⁵⁰, В. Данілов⁵¹, С. Кара-Мурза⁵² та ін. Варто підкреслити, що власне ставлення до цієї земельної реформи у названих дослідників не співпадає. Однак переважна їх більшість не звернула ані найменшої уваги на різницю у сприйнятті цієї реформи українськими та російськими селянами, хоча висновки подавалися як характерні для території всієї Російської імперії.

Врахування (свідоме чи інтуїтивне) негативного досвіду столипінської реформи, на думку багатьох російських істориків, дало можливість більшовицькому керівництву здійснити власну перебудову суспільства. А те, що подібна перебудова була вкрай необхідна, було зрозуміло багатьом. Втім, як свідчить історія, внаслідок цілого ряду причин індивідуальна свідомість у російському суспільстві не була досить розвинутою. А компартійно-радянське керівництво, у свою чергу, завжди уважно підходило до масових настроїв росіян і не здійснювало реформ усупереч “общинній” психології представників основного етносу. Щоб утриматися при владі, воно йшло шляхом найменшого опору. Тому замість економічно доцільної підтримки того прошарку населення, який мав “нове мислення”, компартійні керманічі ініціювали на початку 1930-х рр. винищення таких людей “як класу”. Таким чином, на наш погляд, у соціальних стосунках консервувалися ті застарілі відносини, які владні структури намагалися порушити в інструментальному (технічному) облаштуванні народного господарства.

Для українського суспільства не була характерною “общинна психологія”. Посада керівника держави (царя чи генсека) не мала такої сакральної значимості в українців, як це було у росіян. Не відповідав українському менталітету і соборний тип взаємовідносин населення з владою, характерний для російського суспільства. Аналізуючи його, В. Булдаков підкреслює, що покращення старого ладу для російського селянства означало не участь у владі, а делегування до неї ходаків із своїми проханнями⁵³. Звичайно, що такі відмінності між представниками різних етносів суттєво заважали у побудові жорсткої централізованої держави. Отже, компартійному керівництву треба було змінити те колективне ставлення до влади, що відрізнялося від російського. Відповідно до цього завдання нагальною потребою для більшовицького керівництва був злам соціально-культурних уявлень як українців, так і національних меншин, що проживали в Україні компактними масами, перш за все німців, поляків, греків тощо. Російські дослідники, захоплені аналізом масової свідомості та світосприйняття росіян, на такі речі зовсім не звертають уваги.

Українським дослідникам варто звернути увагу на цілу низку конкретних прийомів історичного дослідження, які взяті на озброєння частиною російських істориків і є надзвичайно корисними для української історіографії 1920—1930-х рр. Серед них важливе місце має зайняти вивчення ролі та значення риторики компартійного керівництва, яка забезпечувала йому необхідний імідж. Як зазначає Ю. Безсмертний, це, поряд із дослідженням результатів неофіційного тлумачення такої риторики окремими особами (у цьому випадку чи не найважливішим джерелом стають повідомлення ДПУ, щоденники та листи до влади), створює нові можливості розуміння політичної еволюції радянського суспільства⁵⁴. Потрібно подивитися та тогочасні події очима сучасника і зрозуміти, як подібна риторика впливала на психологію мас. У зв’язку з цим цікавий приклад наводить у своєму дослідженні В. Булдаков. Він зазначає, що влада у 1920-ті роки зробила все можливе, щоб окарікатурити образ нових підприємців в очах народу. Неподобна фігура товстої людини у фракі та циліндрі зробилася постійним атрибутом численних театралізованих виступів, плакатів тощо⁵⁵. Подібний образ непмана, який, до речі, пам’ятається навіть автору цієї статті, поступово формував чималу кількість незадоволених самим існуванням такого прошарку населення.

Іншим методологічним прийомом, від якого не лише не слід відмовлятися, а треба якомога більше його поширювати, є, на думку Ю. Безсмертного, використання наративного (оповідного) жанру. Якщо дослідник осмислює минуле через історію соціальної практики, тобто через вивчення вчинків окремих людей, йому без розповіді про те, що відбувається, не обійтися. Адже саме послідовна розповідь дозволяє простежити, як і чому та чи інша особа вибирає свій більш чи менш нетрадиційний варіант інтерпретації існуючих у суспільстві установок, як такі дії сприймаються оточенням.

Втім, як підкреслює у своїй статті дослідник, таке сучасне оповідання не є поверненням до “розповідаючої” історії, де читачеві нав’язувалася думка автора. Навпаки, “жанр оповідання несе тепер принципово інше навантаження: він не утверджує єдність виявленого дослідником тлумачення минулого, але слугує засобом показу варіативності і самого минулого, і — головне — його дослідницької інтерпретації”⁵⁶. Тобто, мова йде про більш повне використання незатребуваних можливостей цього жанру.

Важливим індикатором зміни картини світу * населення України були листи до влади. На цей своєрідний засіб діалогу верхів і низів звертає увагу у своєму дослідженні А. Лівшин. Поряд із звітами ДПУ-НКВС такі листи були інформаційною основою для прийняття владних рішень. Адже у громадян майже не було інших засобів впливу на владні структури, таких як вільні вибори, можливість створювати політичні партії та суспільні організації тощо. Таким чином, вважає дослідник, листи (заяви, скарги, доноси) створювали канал прямого спілкування держави і її підданих, причому спілкування діалогічного, заснованого на зворотному зв'язку. З метою виявлення настроїв населення, особливо в перше десятиріччя радянської влади, державні органи зверталися до редакцій газет та деяких інститутів (установ) на місцях з проханням ініціювати листи громадян ⁵⁷. Ці листи були своєрідним моніторингом настроїв у суспільстві. З цією ж метою органи ДПУ-НКВС активно залучали до своєї роботи листування між громадянами СРСР.

1920—1930 рр. — період, надзвичайно насичений драматичними подіями та фундаментальними зрушеннями у суспільстві. Відповідно масовий менталітет — найбільш інерційна, малорухома і “уповільнююча” величина в історії — у цей стрімкий період стає значно більш еластичнішим, рухомим, таким, що швидше накопичує нові риси та ознаки. Уважний аналіз цих змін у масовій свідомості та ціннісних орієнтирах суспільства і є сьогодишнім завданням істориків. Адже без цього дослідження так і не буде зрозумілим, чому стали можливими такі явища, як “великий стрибок” у промисловості, колективізація та голодомор на селі, зміни у здійсненні національної політики тощо. Бо не лише політичною волею чи економічною доцільністю диктувалося здійснення цих більшовицьких проєктів. Щоб успішно здійснити задумане, необхідно морально підготувати до цього більшу частину суспільства.

Підсумовуючи усе вищесказане, варто наголосити, що основним чинником модернізаційних процесів 1920—1930-х років був усе-таки зовнішній. Тому, враховуючи методологічні напрацювання російських істориків та їх практичні досягнення в дослідженні на основі концепції соціальної історії, потрібно підкреслити і сучасні політичні мотиви в їх діяльності. Вони спонукають науковців Росії відмовитися від негативного сприйняття сталінської моделі соціалізму. Категорична відмова визнати наявність тоталітаризму та перехід до “серединної” позиції у висвітленні історії 1920—1930-х рр. представників “об’єктивістського напрямку” може стати лише проміжним кроком у поверненні до традиційних імперських цінностей, месіанської ідеї та намагання нав’язувати російський досвід іншим державам світу ⁵⁸. Адже теорія тоталітаризму відхиляється принципово, а не як єдино можлива у поясненні історії 1920—1930-х рр. Така позиція може призвести в майбутньому до пояснення “народності” сталінського режиму та прогресивності примусової колективізації, масових репресій, голодомору тощо. Про певний рух у цьому напрямку свідчить проаналізований нами посібник для вузів під ред. А. Соколова. На “круглому столі” представників різних наукових закладів Росії він отримав загальне схвалення ⁵⁹.

Не залишилися осторонь і шкільні підручники. Якщо у тих з них, які були видані у 1990-х рр., усе-таки говориться про особливості розвитку України, то акцент у нових підручниках змінився. Після прочитання нового підручника для 9 класу “История России. XX век” ⁶⁰ складається вражен-

* *Картина світу* — система уявлень про реальність, часто інтуїтивних, опосередкованих культурною і тією культурною мовою, якою розмовляє дана психосоціальна спільність.

ня, що України як такої не існувало і не існує. Усі події, пов'язані з національною історією України, відверто замовчуються, тоді як послідовно проводиться думка про органічний і нерозривний зв'язок українських земель з російськими. Спеціальний параграф під назвою “Сталін проти Леніна” присвячений утворенню СРСР та поясненню того, якими гарними були ленінські плани та як поганий Сталін ці плани порушував. Надалі Україна згадується у контексті індустріалізації, колективізації та голоду 1921—1923 рр. та 1932—1933 рр., хоча будь-яких особливостей автори не виділяють. Початок терору проти діячів культури і науки та компартійних керівників у підручнику датується кінцем 1934 р. (після вбивства С. Кірова). Національні особливості не розглядаються. Політика коренізації замовчується. Таким добором тем та фактів автори підручника виховують у російських школярів імперське бачення історії. І це, на жаль, відповідає сучасним загальним тенденціям у розвитку російської історичної науки, що чутливо реагує на зміну суспільно-політичного становища в країні.

Українським історикам при використанні методологічних засад та здобутків російських істориків у дослідженні радянської модернізації варто пам'ятати, що у самій Росії ліберальні цінності останнім часом не мають популярності. У зв'язку з цим Ю. Афанасьєв цілком точно підкреслює, що вони “були відтиснуті широко розповсюдженими та глибоко вкоріненими традиційними російськими ідеями: патріотизмом (у якому явно простежується великодержавність), державністю (з її атрибутами жорсткої влади, централізму та тотальності), націоналізмом (який в Росії, зазвичай, поєднаний з імперіалістичністю)”⁶¹.

Саме ті російські історики, які критикують європоцентристів за нав'язування Росії невласивої їй “вестернізованої” моделі розвитку суспільства, не бачать колоди у власному оці. Адже, аналізуючи масову свідомість, настрої, менталітет російського народу, вони екстраполюють свої висновки на всі народи колишнього СРСР, а особливо на українців та білорусів, тобто виступають як “російськоцентристи”. При цьому умисно обходяться методи розв'язання найактуальніших для неросійських народів проблем. Зокрема, для українців це питання коренізації (українізації), специфіки примусової колективізації, голодомору, спрямованої сталінським керівництвом боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”. У випадках, коли дослідники все ж звертаються до цих проблем, вони не аналізують структури поведінки та картини світу неросійських народів. Серед таких досліджень зустрічається навіть думка про єдину помилку Й. Сталіна — “продовження лінії на націєбудівництво” у Конституції СРСР 1936 р.⁶² Це зайвий раз підкреслює неповноту досліджень російських істориків у напрямку соціальної історії. У цьому випадку фактично (іншими словами) повторюється теза комуністичної пропаганди 1970-х рр. про доцільність створення “нової спільності” людей — “радянського народу”. Таким чином відбувається нав'язування характерного для російського суспільства світосприйняття та устрою життя неросійським народам. Адже, як підкреслив Ю. Афанасьєв, “советскость” як якісна характеристика нашої історії XX ст. є швидше продовженням російської історичної традиції, аніж її запереченням та подоланням”⁶³. Отже, російські науковці кидають своєрідний виклик своїм сусідам по СНД. Завдання українських науковців ми вбачаємо у показі української історичної традиції, у тому числі враховуючи схожі і відмінні риси з російською.

Про справжню об'єктивність при застосуванні нових методологічних засад в російській історичній науці можна буде говорити лише у випадку,

якщо російські науковці відмовляться від такого роду “російсько-центричності”. Для цього вони мають зрозуміти, що радянське суспільство в СРСР було далеко не однорідним не лише в етнічному (мовному), а й у ментальному аспекті, що варто досліджувати психосоціальні уявлення та масову свідомість не тільки росіян, а й інших народів. Лише врахування усіх цих аспектів та критичне ставлення до минулого може допомогти знайти більш досконалі шляхи подальшого розвитку як Росії, так і її сусідів. З цього приводу хотілося б привести слова О. Ахієзера, який, зокрема, підкреслював: “Порятунок Росії, як і всього людства, лише в глибокій самокритиці кожного, яка лише і є єдиним шляхом до критики світу та критики помилок та злочинів інших людей. Критика без самокритики руйнує світ”⁶⁴. Таке ставлення до минулого є надзвичайно корисним і для українських істориків.

Наприкінці хотілося б додати невеличкий штрих. Значна частина ґрунтовних новітніх досліджень російських істориків, особливо тих з них, де справді підіймаються нові наукові проблеми та робляться якісні спроби їх розв’язання, зроблена при підтримці різноманітних гуманітарних фондів. Це свідчить про велике значення, якого надають розвитку історичних досліджень у Російській Федерації. То, можливо, вже настав час і нашій правлячій еліті звернути увагу на необхідність таких досліджень та підтримати їх як морально, так і матеріально? Інакше є небезпека залишитись на узбіччі історичного процесу, а історію спочатку писатимуть, а потім і творитимуть за нас представники більш розвинутих держав.

¹ Кульчицький С. В. Технологія незалежності-2: уроки минулого століття. — Комуністична революція в Україні // День. — 2002. — 1 червня.

² Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 1997. — С. 277.

³ Цит. за: Поляков Ю. А. Наше непредсказуемое прошлое. Полемические заметки. — М., 1995. — С. 132.

⁴ Поляков Ю. А. Историческая наука: время крутых поворотов // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. — М., 1996. — С. 38.

⁵ Там само. — С. 41.

⁶ Соколов А. К., Тяжельникова В. С. Курс советской истории. 1941—1991: Учебн. пособие для вузов // Под ред. А. К. Соколова. — М., 1999. — С. 411.

⁷ Соколов А. К. Конец советской истории // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 269.

⁸ Харуки Вада. Япония и Советский Союз в 1930-е гг.: опыт сравнения // Россия как проблема всемирной истории. Избранные труды / Серия “Первая публикация в России”. — М., 1999. — С. 175.

⁹ Соколов А. К. Курс советской истории. 1917—1940. Учебн. пособие для вузов. — М., 1999. — 277 с.

¹⁰ Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация (книга первая). — М., 2001. — 528 с.

¹¹ Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). — 2-е изд. — Новосибирск, 1997. — Т. 1. От прошлого к будущему. — С. 396.

¹² Там само. — С. 769—770.

¹³ Краськов В. А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. — М., 1998. — С. 17.

¹⁴ Там само. — С. 22, 28, 52.

¹⁵ Там само. — С. 90—91.

¹⁶ Вишневы А. Г. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 477.

¹⁷ Там само. — С. 418.

¹⁸ Сенявский А. С. “Урбанизационный переход” России в XX веке как составляющая часть урбанизационного процесса. Условия, реализация, результаты // Россия на рубеже XXI века. Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 223.

А. Сенявський на час написання цієї роботи був провідним науковим співробітником Інституту російської історії РАН.

¹⁹ Там само. — С. 218—219. Автор розглядає перехід до міського суспільства як “широкий модернізаційний процес, який охоплює якісні зміни широкого комплексу соціальних характеристик переважаючої частини населення країни, зміну протягом чотирьох-п’яти поколінь якості населення, структури, його зайнятості та способу життя, менталітету та багато іншого” (с. 221).

²⁰ Там само. — С. 225.

²¹ Барулин В. С. Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя. / Монография. — СПб., 2000. — С. 28.

²² Данилов В. П. Возникновение и падение советского общества: социальные истоки, социальные последствия // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 79.

²³ Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 17.

²⁴ Там само.

²⁵ Булдаков В. П. Указ. соч. — С. 9.

²⁶ Волобуев А. Вступительное слово // Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. — М., 1997. — С. 4.

²⁷ Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918—1932 / А. К. Соколов (отв. ред.) / Институт российской истории РАН. — М., 1998. — 328 с.; Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. — М., 1998. — 354 с. До цих збірок можна додати ще один, виданий, щоправда, іншим творчим колективом: Письма во власть. 1917—1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям // А. Я. Лившин, И. Б. Орлов (сост.); Институт управления и социальных исследований Московского гос. ун-та им. М. В. Ломоносова. — М., 1998. — 664 с.

²⁸ Соколов А. К. Социальная история России новейшего времени: проблема методологии и источниковедения. — Социальная история. — Ежегодник, 1998/1999. — М., 1999. — С. 66.

²⁹ Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. — 2001. — № 10. — С. 48—49.

³⁰ Соколов А. К. Курс советской истории. 1917—1940.

³¹ Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. — М., 1998. — 354 с.

³² Соколов А. К. Курс советской истории 1917—1940. — С. 6.

³³ Там само. — С. 10.

³⁴ Там само. — С. 13.

³⁵ Там само. — С. 223.

³⁶ Соколов А. К. Конец советской истории // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. — С. 245.

³⁷ Ойзерман Т. И. Марксистская концепция социализма и реальный социализм. // Вопросы философии. — 2002. — С. 22.

³⁸ Булдаков В. П. Указ. соч. — С. 282.

³⁹ Соколов А. К. Курс советской истории 1917—1940. — С. 13.

⁴⁰ Кульчицкий С. В. Технология независимости: уроки прошлого столетия. Российська і Українська революції в Україні // День. — 2002. — 25 травня. У цій статті С. Кульчицький аналізує зумовленість відмінностей у поглядах на історичне минуле істориків різних країн.

⁴¹ Вишневский А. Г. — Указ. соч. — С. 279.

⁴² Барулин В. С. Указ. соч. — 431 с.

⁴³ Ахизер А. С. Указ. соч. — С. 392. Медіаційне завдання (одне з основних понять у О. Ахизера) — завдання забезпечення хоча б мінімального взаємопроникнення на загальнодержавному рівні інтеграції суспільства і пануючого у суспільстві морального ідеалу.

⁴⁴ Соколов А. К. Курс советской истории 1917—1940. — С. 25.

⁴⁵ Кара-Мурза С. Г. Указ. соч. — С. 47.

⁴⁶ Ольшанский Д. В. Психология масс. — СПб., 2001. — С. 111.

⁴⁷ Роголина Н. Г. Реформаторство XX века и крестьянский менталитет // Менталитет и аграрное развитие России (XIX—XX вв.): Материалы междунаrod. конф. — М., 1996. — С. 228—337.

⁴⁸ Ахизер А. С. Указ. соч. — 801 с.

⁴⁹ Красильщиков В. А. Указ. соч. — С. 53.

⁵⁰ Сенявский А. С. Указ. соч. — С. 224.

⁵¹ Данилов В. П. Указ. соч. — С. 69—90.

⁵² Кара-Мурза С. Г. Указ. соч. — 528 с.; також інші його книги, одна з яких спеціально присвячена сталинській реформі. Его же. Столыпин — отец русской революции. — М., 2002. — 250 с.

⁵³ Булдаков В. П. Указ. соч. — С. 23.

⁵⁴ Бессмертный Ю. Л. Как же писать историю? Методологические веяния во французской историографии 1994—1997 гг. // Новая и новейшая история. — 1998. — № 4. — С. 39.

⁵⁵ Булдаков В. П. Указ. соч. — С. 274.

⁵⁶ Бессмертный Ю. Л. Указ. соч. — С. 39.

⁵⁷ Лившин А. Я. Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы гражданской войны и нэпа? // Новая и новейшая история. — 2001. — № 4. — С. 94.

⁵⁸ Досить розповсюдженими в Росії стали думки про те, що західна цивілізація вичерпала себе і, починаючи з ХХІ ст., основний “мотор” світового розвитку знаходиться саме в Росії. Причому така точка зору розповсюджена не лише у публіцистичних творах, а й у наукових виданнях. Одним з прикладів можна назвати монографію Пана-ринова А. С. Россия в циклах мировой истории. — М., 1999. — 288 с.

⁵⁹ Див.: Советское прошлое: поиски взаимопонимания // Отечественная история. — 2000. — № 4. — С. 90—120; № 5. — С. 85—105.

⁶⁰ История России. XX век. (авт. О. В. Волобуев, В. В. Журавлев, А. П. Ненароков, А. Т. Степанищев). — М., 2001.

⁶¹ Афанасьев Ю. История и современность. Вместо введения // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2 т. — Т. 1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира (под общ. ред. Ю. Афанасьева): М., 1997. — С. 11.

⁶² Кара-Мурза С. Г. Указ. соч. — С. 405.

⁶³ Афанасьев Ю. Указ. соч. — С. 11.

⁶⁴ Ахизер А. С. Указ. соч. — С. 795.

Г. Г. КРИВЧИК (Дніпропетровськ)

ПРОТИРІЧЧЯ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У 1960—80-ті рр.

Одна з важливих якісних відмінностей між містом і селом міститься у сфері культури. У місті зосереджені професійні митці, які свідомо й цілеспрямовано формують культуру. Культуру високу — академічну чи масову — культуру широкого вжитку. На селі ж культура первісно виступала як форма буденного життя людини. Вона була органічно поєднана з його побутом і виробничою діяльністю. Як слушно зауважує Оріся Пашак-Трач, відомий канадський культуролог, коли селянка чи селянин ліпили горщики чи різьбили орнаменти, вони “не творили мистецтво”, а тільки прикрашали звичайні щоденні предмети¹. До цих слів можна ще додати, що в такий спосіб люди вдосконалювали створене ними середовище, інтуїтивно облагороджували його образами природи, щоб почувати себе у гармонії з нею.

І академічна, і масова культура міста постійно змінюють свою форму відповідно до моди, художніх течій, тенденцій світового культурного розвитку; під тиском інших національних культур вони інтернаціоналізуються. Культура села, на відміну від міської культури, консервативна, міцно пов’язана з національним корінням, вона обов’язково втілює національний характер, національні етичні та естетичні ідеали.

Отже, якщо місто несе відповідальність за культурний прогрес, то село виконує функцію збереження культурного генофонду нації. До речі, внаслідок перетворення села у “селище міського типу” не тільки зникає село — замулюються джерела народної творчості, руйнуються основи національної самобутності.

Відомо, що у місті існує жорсткий розподіл праці. Міські жителі змушені бути вузькими спеціалістами, прагматиками, а тому в переважній більшості виступають як пасивні споживачі культури, а не її творці. Селу, навпаки, притаманний універсалізм. Тут історично домінував активний аспект духовної культури, адже творення для селянина, як уже зазначалося, є способом його буття.

Співвідношення між пасивним і активним аспектами культури села змінилося на користь першого внаслідок т. зв. культурної революції. Політика ліквідації протилежності, а згодом культурно-побутових відмінностей між містом і селом на практиці означала експансію міської культури. До того ж, не стільки академічної, скільки масової культури. Селянин став розглядатися тоталітарною державою передусім як об'єкт міського культурного впливу — його слід будь-якою ціною звільнити від “ідіотизму сільського буття”.

Не лише у пропагандистській, але й у науковій літературі радянських часів процеси культурного розвитку висвітлювалися з метою апології режиму і з позицій первісної меншовартості народної сільської культури, яка мусила розквітнути завдяки піклуванням партії і шефській допомозі міста². Навіть у перебудовчі роки, коли шкідливість і безглуздя багатьох акцій правлячої в СРСР політбюрократії на “культурній ниві” ставали дедалі очевиднішими, культурний розвиток села розглядався майже за Гегелем: усе дійсне розумно, а усе розумне — це те, що здійснює партія. Так, у книзі “Соціальна політика на селі”, що вийшла у 1989 р. під егідою відразу трьох інститутів історії партії — української, білоруської і молдавської філій московського Інституту марксизму-ленінізму — йшлося про “широкомасштабні заходи щодо подолання недооцінки ідейно-політичного значення подальшого розвитку соціально-культурної сфери села”³. Перед читачем поставав “віртуальний світ” а ля кіноказки для дорослих “Кубанські козаки”.

Разом з тим той багатий фактичний матеріал, що міститься у такого роду виданнях, зовсім не обов'язково тлумачити так само, як їхні заангажовані автори.

Якщо не враховувати окремих публікацій перебудовчих років — більш емоційних, ніж аргументованих виступів діячів культури, літераторів щодо проблем становища й розвитку української культури, то наукове осмислення цих проблем розпочалося лише у 90-ті рр.⁴ Як основу для подальшого глибокого дослідження історії культурного розвитку села (поряд з іншими процесами, що відбувалися в радянському суспільстві) можна розглядати книгу “Україна: друга половина XX століття. Нариси історії” (К., 1997)⁵. На жаль, мусимо визнати, що пріоритет у сучасних дослідженнях з історії культури залишається не за істориками, а за філософами, культурологами. Маються на увазі передусім такі видання, як “Нариси історії культури України” Мирослава Поповича та “Нариси української популярної культури”, авторами яких є учасники семінару при Українському центрі культурних досліджень О. Гриценко, В. Подкопаєв, Г. Грабович та ін.⁶ У першій з названих праць зроблено вдалу спробу показати культурні процеси від стародавніх часів до наших днів на тлі соціально-економічного і політичного розвитку. У другій — дотепно і водночас всебічно висвітлено в історичному розвитку основні явища буденного культурного життя населення України: мова, обряди, свята, фольклор, сільський клуб тощо.

Багато слушних думок і суджень щодо минулого і сучасного в культурі села міститься в окремих творах культурознавців, діячів української куль-

тури. Проте, як і в попередні роки, в цілому їх публікації не підкріплені фактичним матеріалом, мають суб'єктивний характер. Чи можна, наприклад, погодитися з таким судженням, що у 60—80-ті роки планомірно та “із злочинною послідовністю” нищився “космос селянської культури”?⁷ У зв'язку з подібними категоричними судженнями академік І. М. Дзюба, який, як відомо, мав мужність виступити на захист української культури від свавілля політбюрократії ще у брежнєвські часи, зауважив занадто “сміливим” критикам-неофітам: “Не можна спрощувати культурну політику більшовицького режиму в Україні і подавати справу так, ніби вона вся зводилася до відвертого і брутального винищення української культури”⁸. Дійсно, для того, щоб не уподібнюватися колишнім “ідеологічним бійцям партії”, не слід обмежуватися голосливими звинуваченнями. Треба тверезо й об'єктивно проаналізувати політику радянської держави щодо зміцнення матеріально-технічної бази сільської культури, забезпечення сільських закладів культури відповідними кадрами, організації культурного життя на селі.

Для розуміння особливостей культурної політики на селі, очевидно, найбільший інтерес має період 60—80-х рр., тобто період, який розпочався з того, що комуністична політбюрократія висунула на порядок денний питання про безпосереднє будівництво комунізму, і який, як відомо, закінчився тим, що народ це питання зняв з порядку денного.

Проголосивши курс на побудову комуністичного суспільства, а відтак і на остаточне стирання всіх класових відмінностей шляхом усунення соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, між робітничим класом і селянством, радянська держава прагнула забезпечити пріоритетний культурний розвиток села. “Треба було, насамперед, прилучити широкі маси селянства до досягнень науки, літератури, мистецтва”, — писав у книзі “Україно наша радянська” перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест⁹.

У період 60—80-х рр. дев'ять з кожних десяти клубних новобудов в Україні припадали на сільську місцевість. Усього в українських селах за ті роки було введено в дію 11,3 тис. нових клубів і будинків культури на 3,1 млн місць¹⁰.

Завдання було таким: будинок культури або клуб мусять бути в кожному селі, якщо чисельність жителів його перевищує 300 чол. Якщо у 1960 р. не мали клубів 2050 таких сіл, то вже у 1970 р. — лише 527¹¹. Проте загальна кількість сільських клубів і будинків культури за 1960—1990 рр. зменшилася з 24,8 тис. до 21 тис.¹² Зазначене протиріччя пояснюється тим, що водночас з культурним будівництвом відбувалася ліквідація так званих неперспективних сіл, а також ряд сіл набули статусу селищ міського типу.

Політика концентрації сільського господарства, що здійснювалася у 60—80-ті рр., поширювалася і на культурний розвиток села. Будівництво закладів культури мало тенденцію до збільшення їх місткості і розширення функціонального призначення.

Якщо до 60-х рр. основною культурною новобудовою у сільській місцевості був клуб, то в наступні роки на його місці постає сільський будинок культури. Як правило, останній будувався за типовим проектом, що передбачав приміщення для роботи гуртків, читальний та концертний зали тощо. У 1975 р. будинки культури діяли на території кожної сільської ради.

З кінця 70-х рр. за прикладом Луганської, Дніпропетровської, Донецької областей у кожному райцентрі, а згодом і на центральних садибах колгоспів і радгоспів створювалися великі культурно-спортивні комплек-

си, що об'єднували будинок культури, бібліотеку, музичну школу, спортивний майданчик тощо. До 1981 р. у сільській місцевості було створено 200 культурно-спортивних комплексів¹³. Через п'ять років культурно-спортивні комплекси існували вже у всіх 479 районних центрах, а також у 2,3 тис. сіл і селищ¹⁴.

Тенденція до концентрації та централізації культурно-освітньої роботи на селі позначилася й на бібліотечній справі. За 1960—1990 рр. кількість бібліотек у сільській місцевості зменшилася з 23,2 тис. до 18,6 тис. Проте книжковий фонд сільських бібліотек збільшився вдвічі — з 93,4 млн до 188,1 млн примірників¹⁵. Усі сільські бібліотеки були об'єднані на базі основної районної в єдину систему із спільним фондом і штатом працівників.

Будівництво сільських будинків культури і створення культурних комплексів сприяло раціоналізації кіномережі. У 1960 р. сільське населення обслуговували 11,3 тис. стаціонарних і 4,5 тис. пересувних кіноустановок. У 1990 р. кількість стаціонарних кіноустановок дорівнювала 22,2 тис.¹⁶ Пересувних установок майже не залишилося, вони використовувалися насамперед для обслуговування тракторних бригад.

Переважаюча більшість закладів культури була збудована на кошти радгоспів і колгоспів. Час від часу керівні партійні і радянські партійні органи організовували так звані патріотичні ініціативи трудових колективів по наданню матеріальної допомоги закладам культури. Саме “так звані ініціативи”, адже трудові колективи на практиці мали право лише одностайно проголосувати за рішення, які вже були напередодні ухвалені начальством. Як би там не було, але тут маємо справу з тим рідкісним у політиці випадком, коли мета виправдовує засоби. Матеріальна допомога закладам культури була досить відчутною. Так, на честь 50-ї річниці Жовтня радгоспи і колгоспи Волновахського району Донецької області на свої кошти побудували 17 клубів і будинків культури. У Звенигородському районі Черкаської області кожний із закладів культури отримав телевізор, магнітофон, піаніно, баян та інші музичні інструменти¹⁷. Колгоспи Луганської області вирішили виділити кошти бібліотекам для придбання нової літератури. Загалом сільськогосподарські підприємства України щорічно виділяли бібліотекам більш як млн карбованців¹⁸.

У усіх областях України були збудовані показові села, яким належало наочно демонструвати культурне піднесення українського села: у Вінницькій області — Шляхова, Рівненській — Зоря, Миколаївській — Кам'янка, Кримській — Петрівка, Львівській — Узлове та ін.¹⁹ При цьому головним критерієм високого рівня забудови сіл прийнято було вважати те, що сільські заклади культури “нічим не поступаються міським”. Інакше кажучи, тут, як вважалося, були усунуті всі відмінності між містом і селом.

Безумовно, концентрація і централізація культурно-освітньої роботи мала певне позитивне значення. Зокрема, такі заклади культури, як, наприклад, районні будинки культури у Таращі та Бородянці, стали архітектурною окрасою райцентрів.

Значно розширилися технічні можливості ведення культурно-освітньої роботи. Зміцніла матеріальна база для діяльності аматорських художніх колективів.

Однак невеликий сільський клуб мав свої переваги. Відвідування клубу було часткою буденного життя селянина. В ньому людина почувала себе затишно, неначе “у себе вдома”. “Невеликий у нас у селі клуб, — писала до місцевої газети жителька невеликого села на Чернігівщині, — та із задоволенням люди йдуть сюди відпочивати кожного дня...”²⁰. У палац

культури кожного дня не підеш. Ї не тільки тому, що для цього необхідно подолати певну відстань. У просторому приміщенні із скла і бетону зникає тепло спілкування людей між собою і духовними цінностями.

Звичайно, далеко не все тут залежало від матеріальної бази культурно-освітньої роботи. Основну роль у розвитку культури, як і в кожній справі, відіграють відповідні кадри: директори будинків культури, зав. клубами, керівники художніх колективів, бібліотекарі та ін. Їх підготовку в Україні здійснювали три інститути культури, три консерваторії, інститут мистецтв, художній, театральний, музично-педагогічний інститути, а також 70 середніх спеціальних навчальних закладів — художніх, музичних і культосвітніх училищ²¹. Тільки інститутами культури і 26 культосвітніми училищами (з денними, вечірніми і заочними відділеннями) щорічно випускалося більш як 8 тис. фахівців з клубної і бібліотечної роботи²².

Навчальні заклади культури здійснювали пільговий або позаконкурсний прийом молоді із сільської місцевості. Малося на увазі, що після отримання диплому всі молоді спеціалісти повернуться додому. Робилися, хоча і невдало, спроби жорстко контролювати працевлаштування випускників за місцем призначення, здійснювався прийом на навчання за путівками комсомольських органів. Була поширена практика направлення колгоспних і радгоспних стипендіатів. Керівники більшості господарств Тульчинського району Вінницької області укладали договори з багатьма учнями і студентами навчальних закладів культури. Колгоспи і радгоспи доплачували їм до основної стипендії по 10—25 крб. (в залежності від успішності) в обмін на згоду працевлаштування в їх клубах і бібліотеках²³.

Однак ані адміністративні заходи, ані матеріальні форми заохочення не дали очікуваних результатів. Більшість випускників культосвітніх училищ, не говорячи вже про випускників вузів, не горіли бажанням працювати на селі. Вони або не доїжджали до місця призначення, або під різними приводами покидали його при першій нагоді.

У містах працювало багато колишніх сільських жителів, що отримали дипломи навчальних закладів культури і не повернулися додому. Реальність була такою, що місто не стільки допомагало селу подолати його культурне відставання, скільки черпало звідти таланти. До речі, серед тих, хто народився і виріс у селі, обрав у 60—70-ті рр. професію митця і згодом досяг великих творчих успіхів, були видатні українські співаки: народні артисти СРСР С. М. Ротару (с. Маршинці Чернівецької обл.), М. Ю. Стеф'юк (с. Рожнів Івано-Франківської обл.), Г. А. Ципола (с. Гать Закарпатської обл.); народні артисти України О. І. Басистюк (с. Поляни Хмельницької обл.), Г. Я. Гаркуша (с. Шестірня Дніпропетровської обл.), М. В. Гнатюк (с. Волиці Хмельницької обл.), Л. Л. Забіляста (с. Олено-Косогорівка Кіровоградської обл.), В. І. Зінкевич (с. Васьківці Хмельницької обл.), Р. О. Кириченко (с. Землянки Полтавської обл.), Є. В. Колесник (с. Пустельникове Кіровоградської обл.), Н. М. Матвієнко (с. Неделище Житомирської обл.).

Багато хто з колишніх сільських хлопчиків і дівчат стали відомими художниками, театральними діячами, письменниками²⁴.

Втім, річ не про них, а про тих спеціалістів, кого готували для сільських закладів культури, де вони були особливо потрібні. Як і спеціалістів іншого профілю, культпрацівників виштовхували із села низький рівень благоустрою багатьох сіл та викладання в школі, де навчалися їхні діти, вузьке коло спілкування, сільський побут, обмежені можливості для професійного росту, тобто, за словами Р. В. Ривкіної, уся система сільського

буття²⁵. До того додавалися й специфічні чинники, передусім матеріальне становище працівника культури.

У 1960 р. середня заробітна плата в закладах культури дорівнювала 44,9 крб. Робітник радгоспів у ті роки отримував 53,1 крб., колгоспники — 24,3 крб.²⁶, але, крім грошей, працівники сільського господарства на відміну від культпрацівників додатково отримували натуроплату і мали дохід з особистого підсобного господарства. Протягом 1961—1990 рр. заробітна плата у культпрацівників зростала, але порівняно із зарплатою працівників сільського господарства вона ставала з кожним роком меншою. У 1990 р. середня заробітна плата у культурній галузі становила 143,2 крб., сільські бібліотекарі отримували близько 80 крб. А колгоспники вже отримували 220,4 крб., робітники радгоспів — 265,8 крб.²⁷ Така несправедливість не могла не викликати образу тих, хто щиро прагнув нести людям красу й культуру.

В Україні було чимало прикладів, коли керівники радгоспів і колгоспів, сільради піклувалися про створення достатніх умов життя для працівників культури. Проте типовими, скоріше, були інші приклади. У Міжгірському районі Закарпатської області протягом багатьох років жоден з культпрацівників не був забезпечений житлом. Зате повсюди в сільській місцевості була поширена практика, коли їх залучали до виконання підсобних робіт у господарстві або зобов'язували виконувати якусь зайву роботу. Наприклад, у Волинській області на культпрацівників було покладено обов'язок займатися переписом... собак²⁸. Звичайно, при такому ставленні до носіїв культури важко було розраховувати на їх відданість своїй хоч благородній, але неблагодарній справі.

Ще важче було заманити до роботи у сільському клубі чи бібліотеці дипломованих спеціалістів. У 1962 р. 37 % завідуючих сільськими клубами не мали навіть загальної середньої освіти, на кінець 60-х років її мали лише 352 чол. (2 %) ²⁹. Однак у цьому можна вбачати заслугу зовсім не середніх спеціальних і тим паче не вищих навчальних закладів, а сільських загальноосвітніх шкіл, які з 1966 р. включилися у виконання завдання переходу до обов'язкової середньої освіти.

Щодо комплектування сільських закладів культури фахівцями, то ця проблема так і залишилася не розв'язаною до кінця у зазначений період. В середині 80-х рр. будь-якої спеціальної освіти не мали 30 % директорів сільських будинків культури і завідуючих бібліотеками, більше половини завідуючих сільськими клубами, переважна більшість керівників гуртків³⁰. Так, у Новомиргородському районі Кіровоградської області з 343 керівників гуртків лише 10 були кваліфікованими спеціалістами³¹.

Серед сільських культпрацівників практично не було фахівців з вищою освітою. У 1965 р. вони становили лише 1 % ³², у 1986 р. — 4,5 % ³³. До того ж серед них далеко не всі мали вищу освіту відповідного профілю. Здебільшого займатися малопrestiжною на селі культосвітньою роботою доводилося “практикам” та нечисленним ентузіастам, на яких і начальство, і односельці дивилися як на “білих ворон”.

Частина культпрацівників, у тому числі з тих, хто отримав вищу освіту, були в культурі випадковими людьми, ставилися нігілістично до історії свого народу, його традицій, самої культури. Подібно до Володьки Лободи з роману О. Гончара “Собор” вони не поширювали культуру серед людей, а, за словами цього персонажу, “сиділи на культурі”. Національно-культурні традиції для них були не більше, ніж декорації “в козацькому стилі”³⁴.

Власно кажучи, від культпрацівників і не вимагалось бути носіями високої культури. Передусім вони були “ідеологічними бійцями партії”. Так,

у спільній постанові колегії Міністерства культури СРСР, редколегії газети “Правда”, секретаріату ЦК ВЛКСМ про проведення II Всесоюзної переклички сільських клубів (1968 р.) вказувалося, що клубні працівники повинні “максимально використовувати увесь арсенал форм і методів політичного впливу і культурно-освітньої роботи для глибокої пропаганди серед населення теоретичної ленінської спадщини; переконливо розкривати авангардну роль КПРС на всіх етапах історичного розвитку СРСР; пропагувати і запроваджувати в життя рішення партійних з’їздів і пленумів ЦК КПРС” і т.п. Жодного слова про культуру і духовність ³⁵.

Більше того, працівники культури несли відповідальність за ідеологічне забезпечення виконання економічних завдань — вони мали боротися за врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва (60-ті рр.) ³⁶, за ефективність виробництва і якість продукції (у 70-ті рр.) ³⁷, за виконання Продовольчої програми СРСР (80-ті рр.) тощо. Отже, партійним керівництвом культура розглядалася не як сфера духовного життя людей, а лише як одна з продуктивних сил суспільства. Поряд з технікою і наукою.

Відповідним чином добиралися форми клубної роботи: зустрічі з передовиками виробництва і ветеранами партії, ленінські читання, обговорення рішень партійних з’їздів і книжок генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва “Цілина”, “Мала земля”, “Відродження” тощо.

З кінця 60-х рр. почалася мода на створення агітбригад, виступи яких були чимось середнім між концертом художньої самодіяльності та озвученим плакатом. За 1969 р., згідно з інформацією Міністерства культури України, агітбригади організували понад 190 тис. виступів, головним чином у сільській місцевості. Тільки у Кіровоградській області вони виступили 386 разів ³⁸. Більш як 3 тис. глядачів мали відчутти естетичну насолоду від вистав агітбригад на такі теми, як “Курсом партії — вперед!” (Ганнівський будинок культури); “Ми — ленінці!” (Новоархангельський клуб); “Слава рукам хліборобським!” (Калніболоцький клуб) та ін. ³⁹

Безумовно, агітаційний зміст мала практика утворення колективів художньої самодіяльності на основі виробничих підрозділів. Так, у Тернопільській області на початку 80-х рр. діяло 96 хорів-ланок ⁴⁰. Заохочувалося створення художніх колективів з числа передовиків виробництва. У Тернопільській області таким був хор-ланка двічі Героя Соціалістичної Праці Є. А. Долинюк, у Закарпатській — ансамбль пісні і танцю кукурудзоводів колгоспу “За нове життя”, у складі якого був двічі Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР Ю. Ю. Пітра, у Вінницькій області — вокальний ансамбль буряководів с. Івашковці, в якому співали вісім Героїв Соціалістичної Праці ⁴¹. Виступи таких колективів мали наочно продемонструвати підтримку політики КПРС з боку авторитетних людей, а в їх особі й усього народу.

Діяльність культурно-освітніх закладів, у тому числі сільських, була підпорядкована пропагандистським кампаніям і акціям, пов’язаним із з’їздами КПРС та святкуванням знаменних дат СРСР, зокрема, ювілеїв Жовтневої революції (1967, 1977, 1987 рр.), утворення СРСР (1962, 1972, 1982 рр.), дня народження В. І. Леніна (1970, 1980, 1990 рр.) та ін. На честь названих дат організовувалося проведення фестивалів народної творчості, оглядів-конкурсів художньої самодіяльності, бібліотечної справи, образотворчого мистецтва тощо. За підсумками цих кампаній культпрацівники звітували про підвищення масової народної творчості. У 1965 р. на кожну тисячу сільського населення було 45 учасників художньої самодіяльності, у 1971 — 89 ⁴², у 1986 — 128 осіб ⁴³.

Проте є підстави взяти під сумнів зазначену статистику. Перевірки діяльності клубів у Донецькій, Одеській, Тернопільській, Сумській та інших областей свідчили про відверті приписки. Значна частина колективів створювалася заради одного показового виступу⁴⁴. У звіті одного із сільських клубів Тернопільської області вказувалося, що у 1969 р. відбулося 45 спектаклів і концертів художньої самодіяльності з числом глядачів 89,3 тис. чол., тобто близько 2 тис. в середньому на одну виставу. Однак приміщення клубу було розраховане лише на 120 чол.⁴⁵

Заклади культури щорічно звітували про постійне збільшення кількості хорів, вокальних ансамблів, любителів співу, проте реальність свідчила про зовсім інше. “...За моєї пам’яті вмерла і пісня, вечірня дівоча пісня, — ремствував відомий письменник Василь Голобородько. — Якось так непомітно зникла, ніби відлетіла у вирій”⁴⁶. Аналогічні спостереження зробив і письменник Борислав Карапиш. Наприкінці 80-х рр. він об’їздив майже всі райони Дніпропетровської та Полтавської областей і ніде не чув пісень: “Оніміли села!”⁴⁷ За свідченням учасниці фольклорного ансамблю з с. Межиріччя Львівської області О. Сивак, не краще становище було і на заході України, де “відійшли у минуле незабутні пісенні вечори”, зате з одного вікна лунав голос “друга сім’я” — телевізора, з другого — магнітофона, ще з другого — транзистора”⁴⁸.

Однак справа, безумовно, не тільки в аудіо і відеотехніці. Причини того, що “оніміли села” України, криються набагато глибше. Вони передусім мають соціальний характер, пов’язані з руйнуванням українського села й укладу селянського життя, духовною деградацією сільських жителів. Дав себе знати постійний відтік з села талановитої і морально здорової молоді. Негативну роль відіграли низький професійний рівень багатьох “сіячів культури”, перетворення їх на “ідеологічних бійців”. Колективи художньої самодіяльності існували для різних урочистостей, а для буденного життя залишалися масово-політичні заходи і дискотеки.

Не менш суперечливі процеси відбувалися у декоративно-прикладному мистецтві, яким здавна славилися українські села. У 1960 р. під приводом подальшого зміцнення “загальнонародної соціалістичної” форми власності на засоби виробництва всі промислові артілі, у тому числі художнього профілю, були перетворені на державні підприємства легкої промисловості. Проти народних митців, які намагалися працювати індивідуально, застосовувалися непомірні податки, а то й різноманітні адміністративні заходи, і вони змушені були врешті-решт відмовитися від своєї справи.

Серед 30 підприємств Укрхудожпрому Міністерства місцевої промисловості одним з провідних стало Косівське художньо-промислове об’єднання “Гуцульщина”, яке утворилося замість окремих майстерень з різблення по дереву, карбування по металу, гончарства, вишивки, яких було чимало в Івано-Франківській області. У с. Петриківка Дніпропетровської області, де були давні традиції художнього декоративного розпису, відкрилася фабрика “Дружба”. На ній виготовлялися різноманітні розписні декоративні вироби: комплекти посуду, тарелі, вази, сувеніри тощо. Гончари з с. Опішня Полтавської області були зараховані до місцевої фабрики “Художній керамік”. Виробництво килимів та інших текстильних виробів здійснювалося на Решетилівській фабриці ім. К. Цеткін Полтавської області, Чернігівській фабриці ім. 8 Березня, Прилуцькій фабриці ім. 5 грудня, ряді інших підприємств та їх філіях.

Замість кустарних майстерень були створені технічно обладнані підприємства, де застосовувалися нові технології та були механізовані допоміжні процеси виробництва. Для підготовки відповідних кадрів відкрилися чотири середніх спеціальних заклади і три профтехучилища.

Високохудожня продукція українських художніх підприємств мала широкий попит на внутрішньому ринку і експортувалася більш як у 20 країн світу⁴⁹. Провідні майстри проводили активну виставочну діяльність у країні і за кордоном.

Всесвітнє визнання дістали роботи опішнянського гончара І. А. Білика — керамічні вази, тарелі, керамічні композиції “Хор левів”, “Лев на чатах”, “Зачудований лев”, “Космічний лев” та ін. З кінця 50-х і понад 30 років видатний народний майстер — постійний учасник усіх всеукраїнських і восьми міжнародних виставок. “Всесвітня енциклопедія кераміки” занесла ім’я опішнянського гончара до свого реєстру найталановитіших митців планети.

Мистецькі речі високої художньої і національної ваги творили також майстри декоративного малярства Г. Ф. Собачко-Шостак з с. Веселинівка Київської області, М. О. Приймаченко, Т. Я. Пата з Петриківки та ін. У галузі національного декоративного ткацтва плідно працювали Г. В. Василяшук із с. Шешори Івано-Франківської області, Г. П. Візиканич із с. Ганичі Закарпатської області, Г. І. Верес із с. Обуховичі Київської області. Видатним майстром різьблення по дереву був Ю. П. Миклашук із с. Брустури Івано-Франківської області.

Разом з тим більшість народних майстрів, які перейняли свій талант від батьків, було зведено до рівня простих виконавців, і вони змушені були копіювати чужі зразки. Для фабрики, працівниками якої вони стали, головними були не розвиток народних традицій, не творчість, а план і прибуток. Перетворення промислів на фабрики об’єктивно обумовило занепад народної творчості. Потенційні творці культурних цінностей поповнювали численну армію пасивних споживачів культури.

Тільки наприкінці 80-х рр. в українському суспільстві набуває поширення розуміння того, що уніфікація культури призводить до незворотних втрат не тільки для нашого народу, але й для всього людства. Завдяки активній просвітницькій діяльності відомих українських письменників та поетів О. Гончара, І. Драча, В. Дрозда, Б. Олійника, Д. Павличка та ін. серед населення, у тому числі сільського, поступово пробуджується природний інтерес до рідної мови, фольклору, народних обрядів, ремесел, скарбів української “високої” культури.

Сподівання широких верств населення на неминучість відродження духовності батьківщини І. Котляревського, М. Гоголя, Т. Шевченка, О. Довженка, М. Рильського відіграли не останню роль у піднесенні національного руху і падінні режиму, який гальмував розвиток національної культури.

Проте факти свідчать, що ніякого злого умислу з боку влади щодо культури українського села не існувало, принаймні у 60—80-ті рр. Навпаки, держава широко прагнула підняти культуру села і залучити селян до надбань світової культури. Справа в іншому. Культурна політика була складовою частиною всієї хибної внутрішньої політики, характерна риса якої, як відомо, полягала в тому, що народу нав’язувався той шлях розвитку, який, на думку компартійних вождів, обов’язково мав привести його у “світле майбуття”. Ніхто не цікавився серйозно: хочуть цього люди чи ні. Водночас у самих вождів і у тих, хто здійснював культурну політику на селі, не вистачало мудрості, щоб зрозуміти дуже важливу річ. Дбати про піднесення культури села — зовсім не те ж саме, що наближати село до міста. Трансформуючи здобутки цивілізації у віками встояне життя-буття, село з його етногенними та природними умовами мусить залишатися селом,

щоб виконувати свою важливу функцію — берегти для нащадків нашу національну культурну спадщину, підтримувати різномайття світової культури.

¹ П а ш а к - Т р а ч О. Народне мистецтво як виховний засіб // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 4. — С. 51.

² Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні. — К., 1970; Б о н д а р е н к о А. А. Роль социально-культурных факторов в ускорении развития села. — М., 1987; Б у ш и н Н. И. Социально-культурное развитие села на современном этапе (на материалах Украинской ССР). — К., 1987; Г а в р и л ю к А. А. Социальная политика КПСС на селе. Из опыта работы партийных организаций Украины. — К., 1984; К о н д р а т ю к А. С. Діяльність КПРС по розвитку культури села в сучасних умовах (на матеріалах партійних організацій УРСР). — К., 1986; Партийное руководство развитием советской культуры: Научные труды по истории КПСС. — Вып. 160. — К., 1989; Я р е м ч е н к о Б. П. Культурные преобразования советского села в современных условиях. — К., 1984. Дивись також: Ш е в ч е н к о Л. А. Историография культурного строительства (60-е — начало 80-х годов) // Вопросы истории и историографии социалистической культуры. — М., 1987. — С. 192—204.

³ Социальная политика КПСС на селе. Из опыта работ партийных организаций Украины, Белоруссии, Молдавии в 80-е гг. — К., 1989.

⁴ Актуальні проблеми суспільно-політичного і духовного розвитку в Україні. — Львів, 1992; Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник для вузів. — Львів, 1994; Україна ХХ ст. Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — К., 1993; інші.

⁵ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1997. — С. 154—159.

⁶ П о п о в и ч М. Нариси історії культури України. — К., 1999; Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. — К., 1998.

⁷ Л а щ у к Ю. П. Нищення. Століття двадцятье // Ти творець: українське народне мистецтво. Окреме число часопису “Образотворче мистецтво”. — 1996. — № 1. — С. 4—5.

⁸ Д з ю б а І. М. Між культурою і політикою. — К., 1998. — С. 57.

⁹ Ш е л е с т П. Ю. Україно наша Радянська. — К., 1970. — С. 85.

¹⁰ Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 г.: Стат. ежегодник. — К., 1982. — С. 259; Народне господарство України у 1991 р.: Стат. щорічник. — К., 1992. — С. 183.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 5106, оп. 8, спр. 372, арк. 61.

¹² Народное хозяйство Украинской ССР: Юб. стат. ежегодник. К 70-летию Великого Октября. — К., 1987. — С. 346; Народне господарство України у 1991 р. — С. 206.

¹³ П а н ч е н к о П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960—1984. — К., 1985. — С. 227.

¹⁴ Правда Украины. — 1987. — 29 ноября.

¹⁵ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Стат. зб. — К., 1973. — С. 215; Народне господарство України у 1991 р. — С. 206.

¹⁶ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. — С. 254; Народне господарство України у 1991 р. — С. 211.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 241, спр. 344, арк. 4; ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 318, арк. 79.

¹⁸ Там же, спр. 369, арк. 38.

¹⁹ Экономика Советской Украины. — 1988. — № 8. — С. 55.

²⁰ Деснянська правда. — 1978. — 9 квітня.

²¹ И в а н е н к о Б. В. Воспитывать, беречь таланты // Идеологическая работа: опыт, проблемы. — М., 1983. — Вып. 3. — С. 326.

²² Там же.

²³ Вінницька правда. — 1986. — 29 травня.

²⁴ Митці України: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К., 1992.

²⁵ Р ы в к и н а Р. В. Образ жизни сельского населения. — Новосибирск, 1979. — С. 220.

²⁶ Народное хозяйство Украинской ССР: Юб. стат. ежегодник. — С. 254, 255.

²⁷ Народне господарство України у 1991 р. — С. 50, 52, 53.

²⁸ Закарпатська правда. — 1989. — 13 січня.

²⁹ Сільські вісті. — 1990. — 7 березня.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2360, арк. 106.

³¹ Экономика Советской Украины. — 1988. — № 8. — С. 54.

- ³² Кіровоградська правда. — 1982. — 9 жовтня.
- ³³ К о н д р а т ю к А. С. Діяльність КПРС по розвитку культури села в сучасних умовах. — С. 205.
- ³⁴ Г о н ч а р О. Т. Собор. — К., 1989. — С. 62, 78.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 344, арк. 19—20.
- ³⁶ Там же, спр. 355, арк. 40.
- ³⁷ Культура і життя. — 1977. — 16 січня.
- ³⁸ Правда України. — 1986. — 29 ноября.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 357, арк. 45.
- ⁴⁰ Правда України. — 1984. — 10 января.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 355, арк. 40; спр. 357, арк. 109.
- ⁴³ Экономика Советской Украины. — 1988. — № 8. — С. 54.
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 385, арк. 48; спр. 192, арк. 45; ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 357, арк. 174.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 357, арк. 174.
- ⁴⁶ Г о л о б о р о д ь к о В. Посівальником через усе життя // Українське слово: Хрестоматія укр. літератури та літературної критики XX ст. У 3-х кн. — К., 1994. — Кн. 3. — С. 524.
- ⁴⁷ К а р а п ы ш Б. Осмысление // Днепр вечерний. — 1990. — 23 января.
- ⁴⁸ Вільна Україна. — 1988. — 7 вересня.
- ⁴⁹ Художні промисли України. — К., 1979. — С. 10.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КІНОФОТОВІДЕОДОКУМЕНТІВ ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

“Необізнані люди вважають, що писати історію легко: якщо зовсім не вдаватися до джерел, то зібрати їх певну кількість, потім переписати чи переповісти їх, оздобивши текст архівними посиланнями, числом як найбільше — і праця завершена. Але істориком-дослідником можна вважати лише того, хто саме досліджує джерела і майстерно видобуває з них достовірне наукове знання, бачить за джерелами справжнє життя з усіма його складностями й суперечностями, з подоланням старого новим, бачить живих людей”. Ці рядки взяті зі збірки на пошану видатного українського історика-джерелознавця, архівіста, документознавця, невтомного трудівника на ниві історичної науки, доктора історичних наук, професора Марка Якимовича Варшавчика ¹.

Вони повністю стосуються тих вчених-фахівців, які працюють в галузі спеціальних історичних дисциплін (СІД), вивчають історію виникнення тієї чи тієї наукової дисципліни або визначають її об’єкт і предмет, досліджують теорію, методику, методологію, структуру, інформаційний потенціал, концептуальні питання щодо появи нових галузей СІД, їх взаємозв’язок з усталеним комплексом спецдисциплін, котрі давно дістали свій статус в складній та розгалуженій “родині” спеціальних галузей історичних знань.

В Україні понад 70 років історична наука (в т. ч. і СІД як невід'ємна її частина) знаходилася на узбіччі суспільного життя, розвивалася, відчуваючи постійний ідеологічний тиск з боку партійних органів, які, власне, й визначали “актуальність” досліджень з провідної наукової тематики.

З набуттям Україною статусу суверенної, незалежної держави історична наука нарешті позбулася ідеологічних лабетів, звільнилася від шовіністичних переконачень і нашарувань, заздалегідь встановлених догм і схем, де факти слугували своєрідним начинням, коли бралися ті з них, що вкладалися до обумовлених заздалегідь висновків, а інші або відкидалися, або трактувалися досить вільно.

Науковці, досліджуючи джерела, які створені в певний час (хронологічна ознака), у визначеному місті (історико-географічна ознака), з певною метою (ознака наявності інформації певного спрямування й змістової насиченості), окремою інституцією, організацією чи особою (ознака приналежності за походженням), і несуть різного типу інформацію про численні події та факти, вивчають багатогранне і різнопланове життя суспільства, розкривають сутність перебігу історичних процесів, властивих кожному з етапів розвитку людської цивілізації. Однак окремі складові комплексу СІД (їх тепер налічують понад 80) залишалися нерозробленими через тавро їх “національного походження”. Вітчизняні маргіналістика, геральдика, геортологія тощо не вивчалися зовсім, бо базувалися на джерелах, що засвідчували державотворчі процеси в Україні, несли інформацію про видатних українців різних часів, які присвятили своє життя боротьбі за відродження нації, української державності. А це вітати офіційна історична наука не могла.

В наш час не існує жодного значного, а тим більше комплексного наукового дослідження, присвяченого вивченню етапів історичного розвитку, до якого не залучалися би всі без винятку дані, які містяться в різних видах незалежно від форми носія інформації історичних джерелах. Саме комплекс СІД, їх джерела, є, так би мовити, підмурком, на якому базуються всі фундаментальні історичні праці вчених.

Поряд з тим із залученням до наукового обігу численних унікальних джерел галузей спецдисциплін відбувається й збагачення історичної науки в напрямку коригування і оцінки цілого ряду подій нашої минувшини завдяки інформації СІД.

Все це стало можливим тільки завдяки відновленню державної незалежності України, що дало потужний імпульс для інтенсивного вивчення вітчизняної історії, для розробки актуальної проблематики, яка вимагала залучення широкої джерельної бази за рахунок нових джерел, особливо тих, що з'явилися в останні роки завдяки подальшому поступу технічного і наукового прогресу та впровадженню модерної технології збереження й передачі інформації в життя.

Поява нових носіїв інформації у добу інформаційної (комп'ютерної) революції вказує на необмежений спектр можливостей для розширення джерельної бази історії та спеціальних галузей історичних знань на фундаментальному рівні. Це в свою чергу дало поштовх для подальшого зростання кількості наук комплексу СІД. При цьому змінюються якісні критерії наукового знання, створюються нові теоретичні моделі, концепції та схеми не тільки у, так би мовити, молодих дисциплін тепер, але й давно усталених. Тож сучасні тенденції розвитку науки передбачають появу як нових дисциплін в “родині” СІД, так і зміни векторів при розробці проблематики сталих галузей.

До відносно нових видів історичних джерел з цілковитою підставою відносяться й кінофотовідеодокументи, тобто документальні фотографії

або світлини, хронікальна кінозйомка та відеозапис, що з'явилися нещодавно внаслідок технічного прогресу. "Розвиток техніки, — відзначав академік М. М. Тихомиров, — привів до появи нових видів джерел, якими є фотографії, кінофільми, звукові записи" ². Від себе додамо — останнім часом ще і відеозапис.

Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела на сучасному етапі розвитку суспільства вже загальноновизнаний. Фотографія, кіно, відеозапис давно увійшли в наше життя та побут. Завдяки їх зоровому образу вони широко використовуються і в наукових працях. Залучаючи до своїх досліджень дані джерела, вчені отримують додаткову, можна з певністю стверджувати — здебільшого унікальну інформацію про історичні події, котрі вивчаються в наукових дослідженнях.

Тому зараз майже не друкують жодної фундаментальної наукової праці, де б не використовувалися кінофотодокументи хоча б у вигляді ілюстрацій.

Перша фотографія, винайдена французьким художником Луї Дагером, датується 1839 р. Перші кінокадри людство побачило тільки 1895 р., коли брати Люм'єри запатентували кіноапарат для зйомки і проєкції "фотографій, що рухаються", і назвали його кінематографом.

Подальше вдосконалення бази кіновиробництва та розвиток техніки відкрили у цьому напрямку зовсім нові, небачені досі перспективи перед засобами зображальної фіксації історичної дійсності — з'явився відеозапис — дітище другої половини ХХ ст.

Отже, кінофотовідеодокументи, що виступають об'єктом дослідження такої спеціальної історичної дисципліни, як кінофотовідеодокументознавство, — молоде джерело, і їх вік не можна порівняти з віком писемної фіксованої історії людства.

Оскільки відеозапис має трохи іншу форму фіксації історичної дійсності, розглянемо насамперед документальні кінофотоджерела.

З моменту своєї появи кінофотодокументи засвідчили, що інформацію можна передавати на відстань, через зорове сприйняття. Відбиваючи реальну дійсність, вони ніби зупиняли час і фіксували окремі моменти події (фотографія) або передавали динаміку її розвитку (кінозйомка) у формі живого безпосереднього зліпка.

З самого початку свого існування фото- та кінозйомка розділилася на художню (в кіно — ігрову) та репортажну, документальну. Перша була надзвичайно цінною для історії мистецтва, чимало елементів відбиття історичної дійсності присутні в ігровому кіно і в художній фотографії. Однак між ними існує певна різниця.

"Яку історичну і соціологічну інформацію містить будь-який, навіть розважальний фільм, знятий 5, 10, 25, 50 років тому (свідчення про побут, костюми, пейзаж, сюжети і т. ін.)", — слушно зауважує соціолог В. Канторович ³. Та головним джерелом для вивчення історії суспільства в цілому слугує, безумовно, документальні фото, хронікальні кінокадри.

З кожним новим роком збільшується кількість фото- і кінодокументів, які відбивають суспільно-політичне, економічне, громадське і культурне життя народу, зростає їх сумарний інформативний потенціал, все значуще в житті країни потрапляє у поле зору об'єктива. Та ставлення істориків до них залишається, на жаль, принаймні настороженим, що пояснюється незвичайністю форми носія інформації як документа, який не вкладається в усталене, звичне уявлення про історичне джерело. І тільки в 60-х рр. ХХ ст. ці документи, і то завдяки вченим-архівістам, які на сторінках спеціальних московських часописів, у періодичних виданнях Московського державного історико-архівного інституту (МДІАІ, зараз МДГУ), розгор-

нули дискусію про їх місце в комплексі джерел СІД, вони отримали статус історичного джерела. Відтоді соціально-політична, культурна і пізнавальна цінність кінофотодокументів стає загально визнаним фактом.

Однак процес остаточного визнання кінофотодокументів як історичного джерела був важким і тривалим. Це пояснювалося відсутністю методів опрацювання джерельного матеріалу та прийомів роботи з унікальним носієм інформації. Вкрай недостатня розробленість теоретико-методичних і методологічних питань вивчення та використання зорових джерел, брак давніх традицій, які мають інші галузі спеціальних історичних знань, у котрих відпрацьовані прийоми дослідження, все те спричинило повільне залучення фото- і кіноінформації до джерельної бази їх вивчення. Дослідники неохоче бралися за джерелознавче опанування величезного масиву кінофотодокументів, накопиченого в державних і відомчих архівах та численних особистих фондах. Вчених відлякувало й поєднання в них однаковою мірою інформативних і художньо-естетичних властивостей та інших компонентів, котрі є об'єктом дослідження інших галузей СІД.

І ще одне. Кінофотоматеріали в силу їх специфіки не наділені такими доступними, що лежать на поверхні, фактологічними та інформаційними властивостями, як писемні носії інформації. Ці джерела потребують спеціальної фахової технічної та технологічної підготовки при роботі з ними. Неабияку негативну роль у повільності залучення цих джерел до дослідження відігравала слабка пропаганда кінофотодокументів серед істориків. Спеціалізовані журнали майже не публікували статей, котрі б ставили перед фахівцями-джерелознавцями насущні питання, з'ясування яких вимагало кінофотодокументознавство як галузь СІД. Давався взнаки і низький рівень матеріально-технічного оснащення установ, котрі створювали, а також зберігали кінофотодокументи.

Розглянемо, яким саме було ставлення до останніх, де і як вони використовувалися, ще не маючи визнаного всіма статусу історичного джерела.

Відомий московський вчений, фахівець з кінофотодокументознавства В. М. Магідов, аналізуючи літературу з цієї проблематики, зазначав, що у 1920—1950-ті рр. мали здебільшого перевагу праці про роль кіно, фотографії як засобу агітації та пропаганди, публікації писемних, зображальних, аудіовізуальних документів, мемуарної літератури; дослідження в галузі кінознавства, фотожурналістики, архівознавства; науково-популярні та довідкові видання ⁴ тощо.

З цієї групи публікацій головна увага приділялася ролі кінофотодокументів в агітаційно-масовій роботі, політичному, громадському житті та виробничій пропаганді. Дослідник стверджував, що використання документів в такому напрямку створювалося в умовах революційних подій та громадянської війни, коли фахівці, що зверталися до цієї проблематики, не мали ще достатнього досвіду та навичок для дослідження кінофотодокументів. Ці та інші фактори зумовили те, що переважна більшість праць мала яскраво виражений науково-популярний характер. У них взагалі не ставилися питання про походження та достовірність наявних кіно- й фотозйомок, а про критичний їх аналіз — годі було і говорити ⁵. В цих працях йшлося про пропаганду засобами кіно і фото політичних ідей та наукових здобутків, їх популяризацію засобами зображальних документів в робітничих клубах, на селі, в армії тощо.

Особливо це простежується в публікаціях, присвячених кіно, бо з самого початку свого існування воно виконувало роль своєрідної "живої газети", якою здебільшого послуговувалися і користувалися різні пропаган-

дисти, маніпулюючи свідомістю мас, впливаючи на формування громадської думки.

Адже кіно — наочне і доступне джерело досить переконуючої інформації, яке не вимагає від глядача особливих інтелектуальних зусиль, навіть елементарної грамотності (нагадаємо, що більшість народу на той час була неписьменною). Крім того, кіно — це видовище, а видовище завжди привабливе. Саме цим ще на зорі радянської влади, розуміючи вплив кіно на маси, скористалися й більшовицькі керівники. Так, у бесіді з А. В. Луначарським В. І. Ленін відзначав, що “виробництво нових фільмів, пройнятих комуністичними ідеями, які відбивають радянську дійсність, треба починати з хроніки”⁶. Тож хроніка, яка має фіксувати перебіг подій, подавалася б вибірково, тобто фіксування інформації відбувалося заздалегідь обумовленим планом.

За свідченням того ж Луначарського В. І. Ленін, характеризуючи мету, до якої треба прагнути, налагоджуючи виробництво фільмів, наполягав на тому, щоб найважливішим завданням широкої інформаційної хроніки — фіксувати події — передувала її ідеологічний відбір, тобто щоб вона була образною, але витримана в дусі тієї лінії, “яку проводять наші кращі газети”⁷. Ця думка, що засвідчує схожість кінодокументів з періодичною пресою — давнім, всіма визнаним джерелом, що широко використовується, — згодом неодноразово (особливо в 60-ті рр. XX ст.) стане одним з вихідних моментів у вивченні кіно як історичного джерела. А це означає передусім, що дослідник повинен бути “озброєним” методами та методикою дослідження і періодичної преси, уміти аналізувати наявні матеріали, надаючи їх науковій критиці.

Наведемо ще одну цитату зі статті відповідального керівника Російського телеграфного агентства (РОСТА) П. М. Керженцева: “Треба пам’ятати, що кінохроніка — це, по суті, кіногазета, яка повинна не тільки давати відгук на все, що відбувається, але й висвітлювати його з певної точки зору”⁸. Отже, саме під кутом зору дослідника має опинитися і те, що залишилося за кадром і зафіксовано іншими видами джерел. Тобто мова йде про комплексний аналіз всієї наявної інформації, за допомогою якої відбувається реконструкція певної події.

Першим досвідом систематизації директивних документів і матеріалів в галузі кіно були публікації партійних постанов, які з’явилися в 30-ті рр. минулого століття⁹. Саме вони дають розуміння вектору спрямування інформації перших хронікальних кінофільмів, що виконували “державне замовлення”.

На той час головним завданням перших дослідників кінематографа було визначення його ролі в суспільно-політичному житті країни, хоча ця роль відразу була задекларована в партійно-радянських документах. Характерними рисами кінохроніки і стало відображення в ній дійсності з “класових” позицій. Саме це підкреслено як в працях партійних діячів, так й істориків кіно та діячів кіномистецтва¹⁰. Однією з особливостей стала пропаганда хронікально-документальних кінострічок як найдостовірнішого, неспростовного джерела, котрий давав уявлення про всі події суспільно-політичного і громадського життя, що відбувалися в країні. Наперед зазначимо, що то не відповідало дійсності при наявності суворой цензури і політичної опіки з боку державних структур, покликаних обмежити негативну інформацію.

Таке ж ставлення було й до документальних фотографій. У “Директивах у справі кіно” В. І. Ленін вказував Наркомосвіті: “Треба показувати не тільки кіно, але й цікаві для пропаганди фотографії з відповідними

написами (підкреслення наше — *Л. М.*) ¹¹. За словами відомого майстра фотосправи П. Оцупа, який неодноразово фотографував Володимира Ілліча, він, переглядаючи знімки жовтневого перевороту в Петрограді, висловив думку, що історія, написана об'єктивом, стає яснішою і зрозумілішою ¹².

Приблизно з 1928 р., коли було опановано техніку цинкографії, центральні газети СРСР почали широко публікувати фотодокументи. Відзначаючи це, "Правда" писала: "Фотоілюстрація в пресі є ... найсильніший засіб агітації і пропаганди. Наочна і переконлива конкретність фотознімка в поєднанні з "відповідним підписом" дав в руки преси додаткове знаряддя мобілізації і організації мас ... Справа пролетарської фотографії — розповісти і показати всьому світові конкретні перемоги соціалізму ... тією конкретною і неспростовною мовою, яка властива фотографії і кіно більше, ніж будь-якому іншому мистецтву, і яка доступна найширшим мільйонним масам" ¹³.

В Україні кількома роками раніше почали виходити двотижневі універсальні багатоілюстровані журнали "Глобус" (його друкувала редакція газети "Пролетарська правда", Київ), "Всесвіт" за редакцією В. Блакитного (Харків), "Журнал для всіх" (Харків) та ін., на шпальтах яких знаходимо представницький набір фотоілюстрацій з життя країни. Що ж стосується спеціальної літератури, то в 20-ті рр. вийшла друком й низка праць, присвячених фотодокументам. Їх значущість і широке використання в агітаційно-пропагандистських і наукових цілях, звичайно, зацікавило вчених, політичних та громадських діячів. Вони вважали, що в фотодокументах перших післяреволюційних років в найбільш яскравій та публіцистичній формі, дякуючи розмаїттю жанрів (в основному репортажів з місця подій, портретам) відображалися головні події й факти, що заслуговували на особливу увагу ¹⁴. Тоді ж стаття про фотографію була вміщена в популярне енциклопедичне видання ¹⁵.

Пізніше, вже у 30—50-х рр., фотографія як засіб агітації та пропаганди продовжувала залишатися в центрі уваги дослідників. У працях, присвячених історії становлення і розвитку фотографії в СРСР, робилася спроба розглянути її насамперед ідеологічне значення та місце серед джерел інформації як наочного посібника в агітаційно-пропагандистській роботі. Певний інтерес з джерелознавчого погляду мали праці про пропаганду засобами фотографії наукових здобутків, використання та поширення їх в засобах масової інформації ¹⁶.

У цей саме період питання про роль кіно як засобу агітації та пропаганди висвітлювалися здебільшого в науково-популярній та мемуарній літературі ¹⁷. Тут йшлося не тільки про виявлення особливостей ідеологічного впливу кінохроніки на глядача, але й про організацію роботи кінематографістів при створенні документальних фільмів і кіножурналів, які становлять складову частину кінодокументів. Величезна увага приділялася вмінню кінооператора знаходити серед величезної кількості подій, фактів такі обличчя, котрі були типовими, акцентувати увагу на діях людей, причетних до зафіксованих об'єктивом подій ¹⁸.

Починаючи з 60-х рр., з'являються праці, що безпосередньо порушують проблему джерелознавства кінофотодокументів. Так, академік АН СРСР М. М. Тихомиров, розробляючи курс джерелознавства історії СРСР, виділяє їх за видом в окреме самостійне джерело ¹⁹.

Окремі вчені в межах джерелознавчих досліджень загального характеру серед інших джерел згадують і кінофотодокументи, відзначаючи їх специфічні зорові якості як носія інформації ²⁰.

Картина джерелознавчого вивчення кінофотодокументів стала більш строкатою. Окремих дослідників почали цікавити вже й питання критичного аналізу кінофотодокументів, їх класифікація та специфіка як історичного джерела ²¹, інші вчені розглядали місце кінофотоматеріалів у Державному архівному фонді (ГАФ, зараз — НАФ), робили свої пропозиції щодо їх опрацювання та збереження ²².

Кінофотодокументи продовжують широко друкуватися на сторінках часопису “Архіви України”, де публікуються огляди, підготовлені співробітниками Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного (тоді — ЦДАКФФД УРСР). Однак то є головним чином тематичні огляди, які мають суто інформаційний характер.

Про зрослий інтерес до кінофотодокументів засвідчив факт уваги науковців до тематики, пов’язаної з дослідженням комплексів кінофотоматеріалів. Аспіранти обирають темами своїх дисертаційних досліджень питання, вирішення яких сприяло введенню до джерельних комплексів СІД кіно- і фотодокументів. У кандидатських дисертаціях розглядалися загальні проблеми наукової цінності документів, окремі питання їх джерелознавчого значення ²³.

З роками невпинно зростає інформаційний потенціал кінофотодокументів, їх пізнавальна і наукова цінність. Фотографія та кінозйомка починають розглядатися в навчальних посібниках, окремих працях і статтях з джерелознавства ²⁴, тобто відбувається формування наукового уявлення про них як про окрему наукову історичну дисципліну.

Загальну характеристику кінофотодокументів знаходимо і в навчальному посібнику Є. Євграфова ²⁵. Він виділив такі функції кінофотодокументів, які притаманні їм в історичних дослідженнях: додаткові відомості щодо писемних джерел, визначальне джерело, єдине джерело, джерело як ілюстрація. Цю точку зору поділяють і деякі інші науковці ²⁶.

Перше монографічне дослідження, котре було присвячене кінодокументам як історичному джерелу, з’явилося в радянській історіографії 1973 р. ²⁷ Вивчаючи кінокадри, що зафіксували події періоду більшовицької революції та громадянської війни, В. Листов провів детальний, справді філігранний аналіз кінохроніки того часу ²⁸.

Зразки атрибутування, аналізу та уточнення безцінних фото- та кінокадрів знаходимо і в ряді інших праць джерелознавців ²⁹.

У цьому плані слід відзначити роботу співробітників ЦДКФФА України при створенні кінолітописів (анотованих каталогів) ³⁰. До першого з них увійшли 374 кіножурнали і кінофільми виробництва українських студій за 1923—1941 рр. Супутня документація до них майже не збереглася, тому упорядники провели широкомасштабну розшифровку та атрибуцію матеріалів, залучаючи до цього свідчення преси та інших історичних джерел. Оскільки відразу все не вдалося уточнити, дослідницький процес триває й досі.

Висвітленню подвигу нашого народу у Великій Вітчизняній війні засобами кінодокументалістики присвячений другий “Кінолітопис”, виданий до річниці 30-літнього ювілею з дня визволення України від фашистських загарбників. До нього залучені всі документальні кінофільми, кіножурнали та кіносюжети, що зберігаються в центральному архіві, а також окремі сюжети з фондів ЦДАКФД Росії. Проте багато документів ще до кінця не розшифровані, і дослідники ретельно вивчають відповідні джерела, що зможуть пролити світло на визначні події війни.

До третього випуску, який надруковано 1977 р., увійшло 365 документальних кінофільмів і кіножурналів, окремі кінострічки за 1923—1977 рр.

Нині архів видав друком четвертий випуск “Кінолітопису”, який залучив кіноматеріали повоєнних років, за час з 1945 до 1955 р. включно. Такі видання дуже важливі для історичної науки, бо дають можливість дослідникам ознайомитися з тими унікальними матеріалами, які накопичив архів ³¹.

З самого початку, коли кінофотодокументи почали набувати статус історичного джерела, багато хто з дослідників розглядав фотографії та кінокадри не як матеріал для вивчення особливостей перебігу історичного процесу, а тільки, в кращому разі, як ілюстрацію до подій, що відбулися. Проте *ілюстрація — це форма використання кіно- чи фотодокумента*, найпоширеніша, найпопулярніша, але така, що ні в якому разі не применшує його значення як історичного джерела. Адже будь-який писемний документ також може бути використаний повністю або частково як ілюстрація — переконлива основа до висновків історичного дослідження. Законмірно, що він не втрачає при цьому свого значення джерела.

Інше істотне побоювання дослідників — автентичність документів. Істориків лякала можливість прийняти за справжній документ вдало зроблену інсценізацію, що, як нам відомо, робилося неодноразово з метою т.з. “лакування” дійсності, коли в кадр потрапляло не типове явище, а надумана, спланована режисером подія, супроводжувана “радістю мас”, їх “одноставним схваленням” тощо. Тож працюючи з зображенням на будь-якому носії інформації, потрібно ретельно, всебічно його аналізувати, надавати науковій критиці. Сучасні методи наукового опрацювання кінофотодокументів мають у своєму розпорядженні цілий арсенал засобів для вивчення достовірності того чи іншого документа. До них належать зіставлення даного документа з іншими видами джерел, аналіз супутньої документації (текстовий супровід фотокореспондентів, дикторські тексти, коментарі чи написи до кінофільмів та кіножурналів, внутрішньокадрові написи на самих документах (кіноскрипти). Зовнішня критика документа дозволяє за ступенем освітлюваності, організованості кадру та іншими ознаками відрізнити документальну зйомку від інсценізованої.

Звичайно, що і при ідентифікації кадру чи фото в експозиціях трапляються казуси. Ось приклади. Тривалий час у музеях і у підручниках вміщували нібито документальну фотографію, зроблену 9 січня 1905 р. на Двірцевому майдані в Петербурзі, котра анутовалася як розстріл царськими військами мирного ходу робітників (т.з. “Кривава неділя”). Хтось звернув увагу на те, що піхотинці зодягнуті у дивні однострої — кавалерійські шинелі, що стрій вояків не відповідає тодішньому уставу російської армії. Врешті-решт було з’ясовано шляхом багатьох зіставлень, аналізу змісту самої події, що то — кадр, взятий з одного із ранніх ігрових фільмів.

Кадром з фільму С. Ейзенштейна “Жовтень”, знятого 1927 р., вважалося зображення строю панцерників, що рухалися у напрямку Зимового палацу надвечір 25 жовтня 1917 р. Та пізніше встановили, що це — документальна фотографія, автор якої штатний військовий фотокореспондент Кобозев ³². Отже, навіть атрибутовані кінофотодокументи вимагають уважного ставлення до себе з огляду на те, що їх атрибуція відбувалася часто “на замовлення”, аби підтвердити вигідність зорового свідчення, переданого в текстовій частині.

Історія, як ніяка інша суспільна наука, тісно поєднує в собі логічне та емоційне начала ³³. Саме останнє найяскравіше виражено в кінофотодокументах. Кожний такий документ конкретний (сталість миті) і несе в собі значну, часом унікальну інформацію “вже тому, що навіть коли він не повідомляє щось зовсім нове у порівнянні з текстовим документом, то він

показує те, що документ на паперовій основі описує, про що він розповідає. І в такому показі завжди можна знайти додаткові елементи, які відсутні або нерозкриті в описовому документі”, — підкреслював Л. Крюков, що наполягав на експертизі всіх без винятку наявних кінострічок³⁴.

Фото або кінострічка — це, безперечно, пам’ятка минулого, що висвітлює тільки певний бік людської діяльності у визначений час і на певній території. А такі пам’ятки і є складовою частиною фактологічної основи наукової праці, “є джерелом для історичного дослідження”³⁵.

Відомий кінодокументаліст К. Славін стверджує, що “через 5—10 років колись перебіжний, “розхожий” хронікальний кадр ... здобуває історичну цінність і з поточної фільмотеки переводиться у більш високий розряд — у кінолітопис. А проживши 3 або 4 десятиріччя, він може бути зарахований у безсмертний ранг “документа епохи”³⁶. Зрозуміло, що вельми важко визначити конкретно, що означає поняття “перебіжний кадр” і скільки часу йому знадобиться, щоб зайняти відповідне його статусу місце в перелічених автором вимогах до його особливостей. Відомо багато випадків, коли кіноплівка або фотографія ставали історичною реліквією саме в день і мить свого народження: фото Ю. Гагаріна з голубом на плечі; свята XX сторіччя; останній день президента Альєнде; фото часу Великої Вітчизняної війни — політрук піднімає в атаку солдатів і т. ін.

У той же час кінофотодокументи досить специфічне, особливого роду джерело. Свідки свого часу, хронікальні кадри та фотознімки — це документ, що відбиває тільки один окремих момент події (фотографія) або показує динаміку її розвитку (кіно).

Кінофотодокументи, на відміну від писемних джерел, дають змогу досліднику зорозово перенестися у минуле, неначе стати на час його учасником. Слід при цьому зазначити, що справжні кінофотодокументи завжди об’єктивні, тому що об’єкт чи подія, зафіксовані на плівці, можуть бути нічим іншим, ніж реально існуючими в минулому. Інша справа — які це об’єкт чи подія зафіксовані. І тут виявляється обов’язковий, суб’єктивний, здебільшого ідеологізований погляд автора, який створив документ.

У період голодомору в Україні 1932—1933 рр. кінооператори і фотокоореспонденти широко знімали “успіхи” сталінської колективізації, тобто вчиняли так, як того вимагала влада. Мало хто з них відбив її зворотний бік — тисячі голодних людей, сотні трупів, жебракуючих дітей. Та були і такі знімки, які обійшли пресу всього світу, були кадри хроніки, де показано вилучення залишку хліба у знедолених людей, розверсті могили з тисячами трупів, живі мошці схожих на старих людей немовлят. Звинувачувальні кадри про дії сталінського режиму краще за всякі слова говорили про “перевагу соціалізму, який будь-що хотів знищити з обличчя землі цілі народи, заганняв до ям найкращих синів української нації, примушуючи “націоналістів” зводити величні будови на зразок Біломорсько-Балтійського каналу, заганняв за ґрати видатних вчених, щоб ті ушлавляли величну постать соціалізму.

Іншою особливістю кінофотодокументів є їх комплектність у джерелознавчому, а не технічному розумінні цього слова. Комплектність передбачає текстовий супровід документа, який розшифровує місце, час подій, дає миттєву або у динаміці фіксацію зображеного факту, тобто визначає їх найхарактерніші особливості. Кінокадри і фотографії не містять ніяких узагальнень, більше того, вони залишаються “німими” доти, поки не наділені відповідними писемними або усними коментарями. Виняток становить тільки синхронна кінозйомка та відеозапис. І тут автор кінофотодокумента вкладає в текстовий матеріал своє ставлення до того, що знято на

плівці. Через це кінофотодокумент може набути сенсу, прямо протилежного зображувальній події. Так, для висвітлення подій Великої Вітчизняної війни в кінофільмах, історичних дослідженнях широко використовують кіно- та фотокадри німецької хроніки. Ці документи яскраво і правдиво розповідають про те, як гітлерівська вояччина сіяла руйнування і смерть, прагнучи перетворити наш народ на рабів третього рейху. Проте первісний коментар до фотографій і кіноматеріалів указував на доблесть німецької зброї, на нібито “визвольну місію” німецьких солдатів, що несли нашим людям “свободу”.

Давно вже не існує гітлерівської імперії, давно викрито і розвінчано всім людством сутність фашизму, а кінофотодокументи тієї доби зберігають свою неминущу історичну цінність, служать постійною пересторогою народам світу. Таких прикладів можна навести чимало.

Зупинимося на деяких особливостях кінофотодокументів, що стосуються суто структурного їх характеру і які необхідно знати досліднику при роботі з зображувальними джерелами. Фотографія, віддрукована на позитивному матеріалі і наділена відповідною анотацією, — документ завершеної форми. Складніше стоїть справа з кінодокументами, які розподіляються на кіно- та відеофільми, спеціальні випуски, кіножурнали, кіносюжети. Документальний фільм — це завершений кінотвір з єдиним задумом, темою, провідною ідеєю. Спецвипуск — оперативно відбита зображальна інформація про ту чи іншу важливу історичну подію. Кіножурнал, кінорепортаж — періодичний випуск, змістом якого є інформація про перебіг життя в країні. Він складається з кількох самостійних сюжетів або може бути цілком присвяченим одній темі. Нарешті, кіно- або кіносюжет — це частина журналу або репортажу з самостійним змістом ³⁷.

Дослідникові важливо знати, що у будь-якому кінодокументі відтинок кіноплівки від склейки до склейки — це окремий монтажний план, що становить окрему одиницю інформації. Саме з таких частин і складаються всі інші види хронікально-документальної кінопродукції. Поєднання таких монтажних планів може бути вельми незвичайним, різнохарактерним. Яскравий приклад тому знаходимо у записках піонера радянської кінодокументалістики Дзиги Вертова: “Ти йдеш по вулиці Чикаго сьогодні, 1923 року, але я змушую тебе вклонитися т. Володарському, який 1918 року йде по вулиці Петрограда, і він відповідає тобі на уклін” ³⁸. Тобто вулиця і рух по ній людини можуть бути перенесені за велінням автора в інший час, щоб підпорядкувати значення моменту пізнання.

Ще приклад: опускають у могили домовини загиблих героїв (знято в Астрахані 1918 р.), засипають могилу (Кронштадт, 1921 р.), салют гармат (Петроград, 1920 р.), вічна пам’ять, знімають шапки (Москва, 1922 р.) — такі речі сполучаються одна з одною навіть при вельми невдячному, не спеціально заснятому матеріалі ³⁹, а на суцільній стрічці, де волею монтажу з’єднано події в одне тривале явище — поховання героїв і сум за ними по всій країні, — логічно вибудовується досить характерне для тих часів повсюдно поширене явище.

Монтаж, контрапункт, комбіновані зйомки та інші специфічні прийоми кіномистецтва в даному разі байдужі для історика. Його цікавить лише одне: де і коли знятий той чи той документальний план, про що він конкретно розповідає. Решту — фрагменти з ігрових картин, епізоди, інсценізовані за методом реставрації подій, — дослідник відкидає. Саме з документальних планів він здобуває інформацію про історичний факт-подію, що саме зафіксовано на плівці. Дикторський текст або авторський

коментар використовується в тому ж утилітарному смислі. Тобто ми маємо на увазі вплив на текст вимог ідеологічних доктрин, цензури, рівня його літературного оприлюднення.

Всі загальні принципи критики історичних джерел цілком прийнятні при роботі з кінофотодокументами. Дослідник насамперед ставить питання про походження фотографії або кінострічки. Що ж стосується кінозйомок, то визначити їх походження набагато легше, бо діяльність кінооператорів спрямовувалася певними установами, наприклад Всеукраїнським фотокіноуправлінням (ВУФКУ), Українфільмом в Україні в 20-ті — 30-ті рр., кіно- і телестудіями в наш час. Виявити автора фотодокумента значно складніше, особливо коли йдеться про старі фотознімки.

Найважливішою проблемою критики кінофотодокументів, окрім визначення місця і часу зйомки, є встановлення суспільного статусу, прізвищ її учасників. Адже лівова частина фото- і кінокадрів присвячена людям, їх виробничій, суспільно-політичній, культурній діяльності, особистому життю. Фотомайстри і кінодокументалісти часто-густо обирали типові, скажімо, будівництво, не дбаючи про те, щоб зафіксувати у супровідному тексті прізвище будівничих, робітників. Значно легше відбувається атрибуція фото і кадрів кіноплівки, коли на ній присутні визначні діячі держави. “Зайві люди” у такі кадри не часто потрапляли, а коли поряд з урядовцями з’являлась особа (сталевар, шахтар, будівельник, митець), то їх прізвища легко встановити, бо про визначні події матеріал подавався в офіційній пресі.

Тож, аби атрибутивати кінофотодокумент, легенда якого викликає сумнів, необхідно зіставити його з іншими джерелами — пресою, архівними матеріалами, мемуарною літературою тощо. Наприклад, коли відомі прізвища учасників події, точно розшифрована портретна зйомка допоможе виявити “хто є хто”. І навпаки, за допомогою вже відомих портретів можна встановити участь тої чи тої людини у відбитій на плівці події.

Елементи і деталі промислового пейзажу, архітектурні споруди, твори монументального мистецтва, зображені в кадрі й відомі раніше, іноді допомагають встановити місце і час зйомки. Велике значення для розшифрування документів має так звана прихована інформація — внутрішньокадрові написи (гасла, транспаранти, вивіски, афіші тощо), недоступні здебільшого неозброєному окові, але такі, що легко встановлюються за допомогою збільшувального скла. Ця супутня інформація чи не найкраще дає змогу атрибутивати знімки та кадри, що стосуються окремих подій. В поле зору дослідника потрапляють транспаранти, гасла, які були приналежні виключно даному явищу, зафіксованій події.

Використання історичних кінокадрів і фотографій набагато випереджає їх ретельне дослідження науковцями. Пропаганда історичної науки — головна галузь, де широко і успішно “працює” сьогодні кінофотодокумент. Він виступає й основним компонентом документальних фільмів історичної тематики. Такий засіб використання кінофотодокументів цілком закономірний, бо плівка може “заговорити” лише на екрані, отримавши дикторський текст. Та й фотографія, що “прочитана” об’єктивом, набуває дивовижної виразності. Логічними виглядають передачі про розвиток вітчизняної науки і мистецтва, коли відеоряд заповнюють фото з родинних альбомів, групові фото друзів та близьких осіб, про які йде оповідь. Не зайвими тут є знімки вулиць і пам’яток історії, які з часом змінюють своє обличчя або зникають зовсім. Та допитливого дослідника завжди привертають пам’ятки минулого.

Є ще одна кардинальна проблема при вивченні кінофотодокументів. Переважна більшість джерелознавців вважає їх складовою частиною мате-

ріалів, які входять до складу спеціальної історичної дисципліни — іконографії. Як іконографія, так і кінофотодокументи належать до типу історичних джерел, в яких інформація зафіксована у вигляді зображення, тому джерелознавці, базуючись саме на постулаті, що твір мистецького походження так само, як і кінофотовідеодокумент, звернуті передусім до нашого зору, вважають останні частиною іконографії⁴⁰. Однак, попри зовнішню схожість, між ними є істотна відмінність. Малюнок, живописне полотно, графіка, скульптура — це суб'єктивний відгук митця на історичну реальність, трансформований в його уяві та фантазії, забарвлений ступенем його таланту та ще й позначений пануючим у певний час художнім стилем. «Твір мистецтва, — пише доктор філософії, мистецтвознавства та богослов'я Д. В. Степовик, — є “пропущеною” крізь чуттєвий, розумовий і світоглядний апарат художника проекцією навколишнього світу. Завдяки внесеному в картину чи гравюру особистісно-оціночному елементові відображене в них середовище стає не копією самого себе, а сповненим усвідомленої цілеспрямованості “наслідуванням” природи, в якому бачив сутність мистецтва ще Аристотель»⁴¹. Зазвичай автор мистецького твору додає від себе те, на що особливо звернув увагу його зір (колірна гама, архітектурні особливості будівлі, антураж, супутні портрету елементи, а вони, в свою чергу, доповнюють інформацію через суму деталей).

Саме це відзначав і класик світової літератури Густав Флобер: «Мистецтво — це дійсність, що б ти не творив, необхідно робити вибір з елементів, які воно надає»⁴². Тобто між дійсністю та її образом у мистецтві не існує цілковитої тотожності і абсолютної адекватності. Проте кінофотовідеодокумент — об'єктивний, точний портрет того, що вже існувало насправді і що спостерігали сучасники на власні очі, чому були безпосередніми свідками.

Нами вже відзначено широке використання кінофотодокументів як ілюстрації в наукових виданнях, коли вони суттєво доповнюють текст. Так, визначна праця Інституту історії України НАН України — Українська Центральна рада. Документи і матеріали: У 2-х т. (К., Наукова думка, 1996, 1997) містить великий ілюстративний блок, що значно підсилює текстову частину саме зоровою інформацією.

Проте є галузь історичного знання, де кінофотодокументи, безперечно, виступають у ролі провідного джерела. Це насамперед портретна галерея видатних діячів свого часу, історичні події державного масштабу, окремі несподівані, нештатні ситуації, що виникли раптово, але справили вплив на подальші події. Ось кілька прикладів. 1934 р. “На очах” кінокамери на набережній Марселя вбито короля Югославії Олександра і французького міністра закордонних справ Луї Барту. Аматорська зйомка далласького торговця Запрудера дала найдетальніші подробиці про вбивство Джона Кеннеді 1963 р. На екранах телевізорів люди бачили варварський акт, що стався у Нью-Йорку 11 вересня 2001 р., коли ісламські самогубці спрямували викрадені літаки на Всесвітній торговий центр, призвівши до загибелі понад 2 тисячі безвинних людей.

Ніщо, крім кінокадрів, не в змозі донести до нас зовнішній вигляд міст і сіл епохи, які відійшли у минуле, тисяч знесених з ідеологічних міркувань храмів, історичних пам'яток історії та мистецтва. Сучасні досягнення науки і техніки теж часто знаходять своє первинне відбиття саме у кіно- та фотодокументах. Досить згадати польоти космонавтів, їх вихід у відкритий космос, стикування кораблів на орбіті, зображення зворотного боку Місяця, прогулянки астронавтів на його поверхні, численні глибоко-

водні зйомки в світовому океані, зокрема знахідку американськими дослідниками решток загиблого “Титаника”.

Немає сумніву в тому, що у відбудові унікальних архітектурних пам’яток Свято-Михайлівського Золотоверхого собору та Успенського собору Києво-Печерської Лаври, якими ми зараз можемо годинами милуватися, свій чи не найбільший внесок зробили й кінофотодокументи.

Аналізуючи кінофотодокументи, їх інформаційний потенціал, ми вже згадували про появу нового зорового документа, створеного засобами телебачення, — відеозапису. Саме він став переконуючим джерелом з новою формою фіксації дійсності. Будучи класичним типом аудіовізуального документа, відеозапис створюється на принципово новій основі в технічному, технологічному і матеріальному відношенні. Цей носій інформації належить до одного з різновидів кінодокументів. Його виникнення можна без перебільшення назвати справжньою революцією у відеотехніці. Якщо кінокамера через свої технічні характеристики здатна зафіксувати водночас досить обмежений обсяг реальних подій, то відеозапис має можливість вести багатогодинні, а в перспективі й багатоденні безперервні репортажі, фіксувати події, їх перебіг на принципово новій технічній основі.

На жаль, в історичній літературі немає єдиної думки з приводу трактування поняття відеозапис, а джерелознавча розробка цього виду носія інформації перебуває ще на початковому етапі ⁴³.

Можна з упевненістю твердити, що сьогодні немає жодної значної суспільно-політичної або культурнозначущої події в житті нашої держави, яка б не фіксувалася на кінофотоплівку, а здебільшого — за допомогою відеозапису. Та можливості цих зображувальних документів як історичного джерела ще далеко не вичерпані. Велика кількість кінофотовідеоматеріалів залишається невикористаною, навіть невідомою дослідникам.

Щоправда, останнім часом кінофотодокументи широко розглядаються на сторінках ряду фахових вітчизняних часописів — “Архіви України”, “Український історичний журнал”, у наукових виданнях Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т. Шевченка, наукових збірках відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, в яких порушуються окремі питання джерелознавчої характеристики цих документів, відзначається їх унікальне значення ⁴⁴.

“Консервований час”, “відновлена реальність” — так образно називають їх. Фотографія, кінозйомка, відеозапис — одне з видатних досягнень нашої цивілізації, яке має повноцінно, з максимальною віддачею слугувати людству.

Завдання історичної науки, вчених, які вивчають документи, ввести до наукового обігу комплекси існуючих зорових носіїв інформації, котрі ще досі повною мірою не досліджені і чекають на допитливих.

¹ Спеціальні галузі історичної науки. Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. — Вип. 2. — К., 1999. — С. 3.

² Т и х о м и р о в М. Н. Источниковедение истории СССР. — Вып. 1. С древнейшего времени до конца XVIII века. — М., 1962. — С. 8.

³ К а н т о р о в и ч В. Известное и неизвестное // Искусство кино (М.). — 1973. — № 2. — С. 164.

⁴ М а г и д о в В. М. Кинофотофонодокументы как объект источниковедения (историография вопроса) // Советские архивы (М.). — 1991. — № 4. — С. 27—28.

⁵ Там само. — С. 28.

⁶ Л у н а ч а р с ь к и й А. В. Ленін і мистецтво: Ленін про культуру і мистецтво. — К., 1957. — С. 517.

- ⁷ Луначарский А. В. Ленин о кино // Самое важнейшее из всех искусств. — М., 1968. — С. 125.
- ⁸ Керженцев П. М. Социальная борьба и экран // Кинематограф: Сборник статей. — М., 1919. — С. 91.
- ⁹ XIII съезд партии о кино // Кинонеделя (М.). — 1924. — № 40—41. — С. 9; Пути кино. I Всесоюзное партсовещание по кинематографии. — М., 1929.
- ¹⁰ Болтянский Г. М. Кинохроника и как ее снимать. — М., 1926; його ж. Проблема научного изучения кино // Кино-фронт. — 1927. — № 6. — С. 2—4; його ж. Политические собрания на экране // Советское кино. — 1927. — № 4—5. — С. 5—8; його ж. Кинохроника за 10 лет // Там само. — № 7. — С. 3—7; Кино. Советская кинематография. — М., 1925; Мюнценберг В. Кино и революция. — М., 1925; Советское кино на подъеме: Сборник статей. — М., 1926; Бескин О. Место кино // Советское фото. — 1927. — № 1. — С. 5—7; Киршон В. М. На кинопосту. — М.; Л., 1928; Луначарский А. В. Кино на Западе и у нас. — М., 1928; Тиссэ Э. Пройденный путь // Кино. — 1927. — № 45 (217). — 8 нояб.; Троцкий Л. Д. Водка, церковь, кинематограф // Правда. — 1923. — 12 июня тощо.
- ¹¹ Ленин В. І. Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 344.
- ¹² Волков-Ланнит Л. История пишется объективом. — М., 1971. — С. 6.
- ¹³ Правда. — 1931. — 24 окт.
- ¹⁴ Болтянский Г. Фотография в эпоху революции // Советское фото. — 1926. — № 3. — С. 72—73; його ж. Фотографическая жизнь в советский период // Там само. — № 6. — С. 163—164; Подглезский Б. П. Революционное десятилетие в фотографии // Там само. — 1927. — № 11. — С. 323—327 тощо.
- ¹⁵ Донде А. М. Фотография // Энциклопедический словарь Русского библиографического института “Гранат”. 7-е изд. — М., [1927]. — Т. 44. — С. 353.
- ¹⁶ Бунимович Д. Наглядная фотография. — М., 1931; Гришанин В. Идеологические проблемы фото // Советское фото. — 1932. — № 1. — С. 3—9; Межеричер Л., Яштольд-Говорко В. Фотография в прессе, науке, технике и хозяйстве. — М., 1930; Межеричер Л. Советская фотоинформация на новом этапе. — М., 1931; Фотография в науке и технике. — М., 1934; Морозов С. А. Фотоиллюстрация в газете. В помощь районным работникам. — М., 1939; його ж. Фотография в науке. М., 1955 та ін.
- ¹⁷ Кино в дни XVI Октября. — М., 1933; Пути советской кинохроники. — М., 1933; Советская кинохроника (творческо-производственные и технические вопросы): Сборник статей. — М., 1934; Записки кинооператоров. — М., 1938; Греков Б. История и кино: Советский исторический фильм. — М., 1939; Копалин И. Советская документальная кинематография. — М., 1950.
- ¹⁸ Шумяцкий Б. О творческих проблемах хроники // Советская кинохроника... С. 9—10.
- ¹⁹ Тихомиров М. Н. Вказ. праця — С. 48.
- ²⁰ Медушевская О. М. Вопросы источниковедения в издании “L’histoire et les methodes” // Вопросы архивоведения (М.). — 1963. — № 2. — С. 5; Селезнев М. С. О классификации исторических источников в связи с построением курса источниковедения в вузах // Источниковедение истории советского общества. — М., 1964. — С. 340; Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР (Советский период). — М., 1966. — С. 6, 8, 9; Варшавчик М. А. Источниковедение истории СССР. — М., 1973. — С. 340—345; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. — К., 1968. — С. 27—28, 35; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1946—1970). — К., 1972. — С. 9, 169; його ж. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941. — К., 1981. — С. 184. Источниковедение истории СССР. (Ред. И. Д. Ковальченко. — М., 1973. — С. 4); Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М., 1987. — С. 71—74; Антипков Г. А. Историческое прошлое и пути его познания. — Новосибирск, 1987 та ін.
- ²¹ Кунтиков И. Н. Кинофотофонодокументы в научных исследованиях // Вопросы архивоведения. — 1962. — № 2. — С. 56; Рошаль Л. М. Некоторые вопросы источниковедческого анализа кинодокументов // Труды МГИАИ. — 1963. — Т. 17. — С. 39—50; Пушкарев Л. Н. Источниковедческие проблемы кинофотофонодокументов // Советские архивы. — 1968. — № 2. — С. 89—92; Листов В. С. О критике кинодокументальных источников (по материалам советских киносъемок 1917—1920 гг.) // АЕ за 1969 г. — М., 1971. — С. 54—69; Магидов В. М. Материалы хроникально-документального кино и их историческое значение // Проблемы всеобщей истории. — М., 1971. — С. 261—286; Маркитан Л. П. Кинофотофонодокументи як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 6. — К., 1971. — С. 60—67; Баталін В. Н. О некоторых приемах внешней критики кинодокументов // Советские архивы. — 1986. — № 3. — С. 29—32 та ін.

²² Фесуненко И. С. Значение кинофото документов как исторического источника и основные задачи комплектования ими Государственного архивного фонда СССР // Труды МГИАИ. — Т. 16. — М., 1961. — С. 7—14; Волков Л. М. Основные принципы отбора фотодокументов на государственное хранение // Вопросы архивоведения. — 1963. — № 4. — С. 10—15; Листов В. С. Документальное кино глазами историка // Наука и жизнь. — 1965. — С. 60—62; Никифоров Е. И. О критическом анализе киноматериалов и их месте в Государственном архивном фонде // Советские архивы. — 1968. — № 2. — С. 12—15; Николеев Н. С. О некоторых критериях отбора кинофото документов // Там само. — С. 92—95 та ін.

²³ Михайлов В. П. История организации кинофото документальных материалов в государственных архивах СССР (1917—1941). Дис. ... канд. ист. наук. — М., 1955; Листов В. С. Советское документальное кино 1917—1919 гг. как источник для исторического исследования (от Октября до национализации кинематографа): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1968; Крюкова Л. М. Экспертиза научно-исторической и практической ценности кино документов и комплектование ими государственных архивов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1973; Магидов В. М. Кинохроника Москомитета фотокиноотдела Наркомпроса как исторический источник: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1973; Маркітан Л. П. Кинофото документы как источник по истории строительства социализма на Украине (по материалам ЦГАКФФД УССР. 1926 — янв. 1937 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1974; Кострикина О. В. Фото документы по истории космонавтики в СССР (1961—1969 гг.). Источниковедческий анализ: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1985.

²⁴ Кузин А. А. Кино-фото-фоно-архивы. Учеб. пособие. — М., 1960; Мнухин Р. С. Источниковедение нового и новейшего времени. — М., 1970. — С. 266—283; Коте В. Архивы кинофотофоно документов. Учеб. пособие. — М., 1972; Магидов В. М. Кино документы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях // История СССР. — 1983. — № 1. — С. 92—103; його ж. Зримая память истории. — М., 1984; його ж. К вопросу об особенностях кинофотофоно документов как массовых источников // Массовые документы и проблемы архивоведения. — М., 1986. — С. 49—92; його ж. Кинофотофоно документы и пути интеграции вспомогательных исторических дисциплин. Тез. докл. сообщ. V Всесоюзной конференции (Киев. 30 мая — 1 июня 1990). — К., 1990. — С. 23—24; Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение. Теория. Методология. Методика. — К., 1984. — С. 234—235; Санцевич А. В. Методика исторического исследования. — К., 1984. — С. 172; Маркітан Л. П. Значення кінофото документів у пропаганді історичних знань // УІЖ. — 1985. — № 1. — С. 77—84; її ж. Кинофото документы как источник по изучению памятников истории и культуры // Историко-культурное наследие Полтавщины. — К., 1987. — С. 88—96; Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. — К., 1988. — С. 214—220; Коваленко О. М. Кинофото документы про дружні зв'язки літераторів з трудовими колективами України (1945—1985 рр.) // УІЖ. — 1988. — № 8. — С. 94—103; Алексеев В. В. Источниковедческие проблемы фотодокументов / Там само. — С. 87—88.

²⁵ Еврафов Е. М. Кинофото документы как исторический источник. Учеб. пособие. — М., 1973.

²⁶ Кунтиков И. М. Кинофото документы в научных исследованиях // Вопросы архивоведения — 1962. — № 2. — С. 56; Рошаль Л. М. Вказ. стаття. — С. 41.

²⁷ Листов В. С. История смотрит в объектив. — М., 1973.

²⁸ Листов В. С. Кадры под лупой // Искусство кино. — 1964. — № 11. — С. 7—9; його ж. Документальное кино глазами историка // Наука и жизнь. — 1965. — № 6. — С. 61—62; його ж. Запечатлено кинолетописью // Искусство кино. — 1965. — № 11. — С. 59—62; його ж. Начало пути: подборка документов // Там само. — 1969. — № 8. — С. 141—156; його ж. Как начиналась “Киноправда” // Там само. — 1972. — № 7. — С. 96—106 та ін.

²⁹ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС... — С. 340—345; Магидов В. М. Зримая память истории. — М., 1984; Маркітан Л. П. Пам'ятники Т. Г. Шевченку в документальних кінокадрах і фотографіях // Народна творчість та етнографія. — 1984. — С. 25—33.

³⁰ Кинолетопись. Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923—1941). — К., 1969; Кинолетопись: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Аннотированный каталог документальных фильмов, киножурналов и киносюжетов. — К., 1975; Кинолетопись: Украинская ССР за 60 героических лет 1917—1977. Аннотированный каталог документальных фильмов и киножурналов. — К., 1977.

³¹ Кінолітопис. Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945—1955). — К., 2000.

- ³² Волков-Ланнит Л. Ф. История пишется объективом. Изд. 2-е доп. — М., 1980. — С. 25.
- ³³ Спирин Л. М. Категорийный аппарат историографии // *Вопр. истории современной исторической науки*. — М., 1984. — С. 77—78.
- ³⁴ Крюкова Л. М. О некоторых вопросах экспертизы ценности кинодокументов // *Вопросы архивоведения*. — 1965. — № 2. — С. 39.
- ³⁵ Данилов В. П., Якубовская С. И. Источниковедение и изучение истории советского общества // *Вопросы истории*. — 1961. — № 5. — С. 5.
- ³⁶ Искусство кино. — 1969. — № 2. — С. 38.
- ³⁷ Основные правила работы государственных архивов с кинофотофонодокументами. — М., 1980. — С. 8.
- ³⁸ Дзига Вертов. Статьи, дневники, замыслы. — М., 1966. — С. 54—55.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Санцевич А. В. Методика исторического исследования. — К., 1984. — С. 190; Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. — К., 1988. — С. 220—227.
- ⁴¹ Степовик Д. В. Українська графіка XVI—XVIII століть. Еволюція образної системи. — К., 1982. — С. 5.
- ⁴² Флорбер Густав. Письма. — М., 1956. — С. 468.
- ⁴³ БСЭ. — Т. 5. — М., 1971. — С. 30; Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. — Вып. 1. — М., 1982. — С. 35; Инструкция по приему на государственное хранение и работе с видеофонограммами в государственных архивах. — М., 1988; Баталин В. Н., Крюкова Л. Н. Об организации кинофотофонодокументов и видеофонограмм в госархивах // *Советские архивы*. — 1989. — № 1. — С. 23—28; Кобелькова Л. А., Магидов В. М. О классификации и фондировании кинофотофонодокументов и видеограмм ГАФ СССР // *Советские архивы*. — 1989. — № 1. — С. 16—22; Слончак Н. Відеодокументалістика як історичне джерело // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Зб. наук. праць. — К., 2000. — Ч. 5. — С. 322—325.
- ⁴⁴ Специальные исторические дисциплины. Учеб. пособие. Под редакцией В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. — К., 1992. — С. 147—150; Маркітан Л. П., М. С. Грушевський у кінофотодокументах // *УІЖ*. — 1997. — С. 76—83; і ї ж. Кінофотодокументи як історичне джерело (Теоретичний аспект) // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. — К., 1997. — С. 171—183; і ї ж. Джерела кінофотовідеодокументальні // *Джерелознавство історії України: Довідник*. — К., 1998. — С. 28—29; і ї ж. Роль кінофотодокументів у поширенні історичних знань // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. — К., 1999. — Ч. 3. — С. 156—168; і ї ж. Кінофотодокументи про події Великої Вітчизняної війни (на матеріалах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) // *Там само*. К., 2001. — № 5. — С. 342—352; Кінофотодокументи — наочне джерело історії Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць*. — К., 2002. — С. 77—81; Слончак Н. Підготовка до видання анотованих каталогів кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. — К., 2001. — № 5. — С. 353—354; Павленко С. Джерельне значення фотодокументів для вивчення пам'яток церковної архітектури Києва XI—XVIII ст. // *Проблеми архівознавства: Зб. наук. праць*. — К., 2001. — С. 164—171 тощо.

* * *

В. В. МАСНЕНКО (Черкаси)

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Аналіз взаємовпливів історичної пам'яті соціальної спільноти та її національної свідомості мають самостійну цінність, оскільки допомагають піднятися до певних узагальнень, придатних для розуміння загальної сутності феномена сучасної нації, механізму її формування та розвитку. Випадок України у даній публікації розглядається як типовий приклад націотво-

рення в межах Центрально-Східноєвропейського простору протягом XIX—XX ст.

Важливо визначити коло основних понять і ту роль, яку вони відіграють при розгляді конкретних науково-дослідних проблем. Зосередимося на таких ключових поняттях: *історична пам'ять, історична традиція, історичний досвід, історична свідомість і, зрештою, етнічна й національна свідомість*.

Початковим пунктом варто обрати *історичну пам'ять*, оскільки вона дає можливість сформувати ланцюг взаємозв'язаних та взаємодіючих процесів суспільної свідомості. Можна погодитися з формулою, запропонованою російським дослідником В.Полянським: “За допомогою пізнання люди опановують знаннями, що через механізми пам'яті закріплюються в їхній свідомості”¹. Проте серед дослідників немає єдиної точки зору стосовно визначення сутності самої історичної пам'яті. Принаймні можна говорити про два її розуміння: широке й вузьке. Зокрема, той же Полянський пропонує перше розуміння, включивши до історичної пам'яті історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості. Однак більш поширеним є інший підхід, коли під історичною пам'яттю розуміють суто спеціалізовану частину культури, що включає не лише власне історичні знання. Подібної точки зору дотримується Л.Дробіжева, коли твердить, що “історична пам'ять — своєрідний духовний потенціал народу”². Але цілком зрозуміло, що до пам'яті потрапляє далеко не все історичне знання, а лише найбільш вартісне, продуктивне, придатне до подальшого “вжитку”. У цьому сенсі історичну пам'ять можна розглядати як своєрідне психологічне оснащення спільноти чи окремої особи, як матрицю-сито, що слугує для просіювання потоку історичних подій, явищ, фактів. Механізм формування самої історичної пам'яті розглянемо дещо нижче.

Дослідники зазвичай звертають увагу на декілька рівнів історичної пам'яті: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи) та особистісний. Відповідно їм виділяють колективну, групову та індивідуальну форми історичної пам'яті. При розгляді цього феномена як соціологічної категорії виявляють низку ознак (критеріїв): постійний розвиток, вибірковість, наступність, персоніфікований характер, можливість набуття парадоксальних виявів.

Як доводять реалії суспільного буття, історична пам'ять (зрештою, як і будь-яка інша) має також таку особливість, як обмеження в часі. Пам'ять не може бути всуціль наскрізною, такою, що забезпечує глобальний континуїтет. Зрештою, історична пам'ять розпадається на певні, достатньо протяжні *пласти*, які самі по собі спроможні забезпечити тяглість свідомості етнічної чи національної спільноти. Але кожний з таких пластів є обмеженим у часі, має певну, хоча і не досить чітку межу. Поняття такої межі, назовемо її *обрієм пам'яті*, дуже важливе для з'ясування природи та механізму формування історичної й національної свідомості модерних спільнот, оскільки ця характеристика дозволяє виявляти своєрідну протяжність чи, точніше, глибину усвідомлення ними власного соціального історичного досвіду. У цьому підході присутня можливість узагальнити поодинокі явища, збалансувати піддослідне поле, аналізувати та інтерпретувати конкретні факти, які засвідчують про рівень самоусвідомлення суспільства.

У реальному функціонуванні суспільної свідомості спостерігається *явище перекривання* одного пласту історичної пам'яті іншим, більш комплексним для сучасників. Так, нині не згадують, тим більше не відзначають подій Першої світової війни. Однак для тодішнього покоління вона

була не менше кровопролитною катастрофою, з одного боку, та не менше сповненою героїзмом й самопожертвою задля захисту вищих цінностей, — з іншого, ніж Друга світова війна для наступних поколінь. Хоча формальних приводів для цього, здавалося б, було достатньо: 1998 р. — 80 років від її завершення, а 1999 р. — 85 років від початку. Як бачимо, наступне глобальне світове воєнне потрясіння витіснило зі свідомості людства попередні досить яскраві спогади, тим самим змінивши обрій його історичної пам'яті. Хоча у підживленні, в свою чергу, пам'яті про Другу світову війну в багатьох країнах вагому роль відіграє цілеспрямована державна політика. Типовим прикладом останньої може слугувати міфологема “Великої Вітчизняної війни”, яка посилено культивувалася за радянських часів і досі є толерованою владними структурами у більшості пострадянських держав, у тому числі і в Україні.

Таким чином, *обрій історичної пам'яті* являє собою рухливу межу усвідомленого спільнотою власного історичного досвіду. Відповідно до обставин він може розширюватися або звужуватися, набувати чіткості або втрачати свої обриси, достоту як це буває зі звичайним обрієм у сприйнятті людини. Він недосяжний і невичерпний, і є досить суб'єктивним та відносним. Різні рівні історичної пам'яті мають і відмінні обрії. Найглибшою буде пам'ять науково-теоретична (хоча і вона також має обмеження), далі йде суспільна у згаданих вище формах. Найменший обрій має особиста пам'ять. На обрії історичної пам'яті найчастіше зустрічаються міфологеми та легенди. Власне обрій усвідомленої (притомної) історичної пам'яті переходить у суцільний міф, який далі у глибину століть заповнює весь можливий хронос. Природа обрію історичної пам'яті є суб'єктивною.

Натомість *простір історичного досвіду* є суб'єктивним явищем, він представлений найвагомішою частиною всього історичного процесу. Можна навіть говорити про своєрідну безкінечність простору історичного досвіду, наскільки є “безкінечною” і сама історія. Схоплений історичною пам'яттю, у межах її обрію, простір історичного досвіду становить *історичну традицію*. Остання виступає духовним світоглядним оснащенням спільноти, яка намагається себе усвідомити та ідентифікувати. Можна погодитися з думкою польського дослідника Є.Шацького, що традиція пов'язана з перетворенням неоднозначних фактів минулого на однозначні цінності теперішнього³. Традицію значне коло дослідників схильне відносити до ірраціональних компонентів свідомості. Приймавши таку позицію, маємо погодитися з твердженням І. Кресіної, що традицією може стати й перейти в історичну свідомість лише те, що виражає глибинні шари національного несвідомого⁴. Сказане ще більшою мірою стосується етнічного несвідомого. Одночасно в історичній свідомості присутні і ті уявлення, які не є традицією. Звідси — цілком виправданим буде припустити, що традиція не тотожна історичній свідомості, хоча і є її різновидом.

Механізм формування історичної пам'яті у контексті зазначених вище особливостей видається більш прозорим. Тут провідну роль відіграють соціальний досвід відповідної спільноти, етнічні стереотипи аксіологічного забарвлення, історична традиція. Чимале значення, напевне, має й емоційне навантаження — до пам'яті імплантується з історичного потоку подій, фактів, явищ лише те, що викликало найбільше збурення суспільних пристрастей, те, що пов'язане з найбільшим емоційним напруженням — великі досягнення та втрати, перемоги та поразки, докорінні зміни у всіх ділянках життя. У пам'яті, зрештою, лишається те, що викликає емоційний відгук, відповідний сьогоденню. Окремо стоїть питання про вплив наукового знання на визначення обрисів та змісту історичної пам'яті. У

відомих нам працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників не зустрічаємо спеціального розгляду цього аспекту, окрім принагідних згадок про раціоналізуючий вплив історичної науки. У кінцевому підсумку у взаємодії означених чинників і маємо феномен історичної пам'яті, яка, за твердженням В.Полянського, “фіксує епохальні події, що визначають загальний напрямок розвитку етносів, не утримуючи всіх історичних фактів”⁵.

Враховуючи механізм формування історичної пам'яті, її рівні, форми існування, ознаки, можна спромогтися на певну типологізацію, яка, не претендуючи на вичерпність, виступає непоганим інструментом у студіюванні нашої теми. Можна вести мову про реальне існування, точніше — співіснування, таких типів історичної пам'яті: безпосередньої, наукової, міфологічної та постійно відновлюваної. *Безпосередня*, або коротка, історична пам'ять притаманна учасникам та свідкам історичних подій. Вона доволі нестійка, неусталена, обмежена часом людського життя, з постійно прогресуючою амнезією. *Науковою* вважаємо ту історичну пам'ять, яку імплантовано до наукової думки. Вона не тільки зберігає свій обсяг, але й має потужний зворотній вплив на масову свідомість. Не меншим, а часом і більшим є вплив історичної пам'яті, яка міститься у легендах і міфах (*міфологічна* пам'ять у нашій робочій схемі). Її, нарешті, найбільш поширена — *постійно відтворювана історична* пам'ять широких верств населення, різноманітних спільнот та окремих осіб, яка формується під впливом наукової думки, освіти, засобів масової інформації, міфологем, власного та суспільного досвіду, родинного виховання, громадської думки тощо. На нашу думку, при формуванні національної свідомості слід враховувати всі різновиди історичної пам'яті, але найбільший вплив має наукова та постійно відтворювана пам'ять.

При дослідженні історичної пам'яті національних спільнот суттєве значення має ефект *усередненої ідентифікації* або *спільнотності*. Сутність цього явища, що може бути поясненим у дещо спрощений, суто описовий спосіб, виглядає таким чином. Національна еліта пропонує деяку модель історичної пам'яті, яка, на її думку, спроможна консолідувати національну спільноту. Зазвичай ця модель має привабливий та легковпізнаваний вигляд, базується на певних етнічних стереотипах та досягненнях національної історичної науки. Однак у реальному суспільному бутті цього явища не достатньо для виконання історичною пам'яттю своєї ідентифікаційної функції. Останнє реалізується лише у складному процесі взаємодії особистісних та національних рівнів історичної пам'яті. Тут спостерігаємо безліч варіантів інтелектуального та психологічного реагування окремих осіб (їх може бути стільки, скільки людей усвідомлює історичне минуле власного народу). Проте існують три найтиповіших варіанти процесу ідентифікації. Перший — стосується більшості пересічних осіб з невисоким рівнем особистісної історичної пам'яті, оскільки вони мають недостатній суспільний досвід та низьку історичну освіченість. У цьому випадку загальнонаціональний рівень історичної пам'яті буде сприйматися ними на віру, некритично, оскільки обр'їй особистісної історичної пам'яті цих людей неспроможний охопити обшири запропонованого. Найімовірніше, відбудеться механічна інфільтрація окремих елементів пам'яті з національного на особистісний рівень. Другий варіант репрезентований людьми зі значним досвідом і рівнем освіченості, у тому числі в історичній галузі, але не професійними істориками. Обр'їй їхньої особистісної історичної пам'яті достатній для критичного усвідомлення загальнонаціональної моделі. Швидше за все імплантація цієї моделі не приведе до суттєвого

розширення особистісної історичної пам'яті такої категорії людей, але надасть їй нової конфігурації, компліментарної для процесу взаємної ідентифікації. І нарешті, останній варіант охоплює професійних істориків, особиста історична пам'ять яких незрівнянно потужніша, ніж національний рівень. Їхнє сприйняття запропонованої моделі може бути тільки скептичним. Проте, незважаючи на таку науково-критичну настанову, вони вимушені погоджуватися на необхідність існування "національного примітива" задля консолідації національної спільноти. Таким чином дія ефекту усередненої ідентифікації дозволяє простежити реальний процес становлення національної свідомості.

Завершуючи розмову щодо окреслення вихідного поняття, принагідно зауважимо, що деякі сучасні українські дослідники схильні виділяти якусь специфічну "глибоку народну історичну пам'ять", протиставляючи їй "офіційній історії" ⁶. Такі твердження базуються на існуючому історичному факті справді тотального заперечення офіційною комуністичною історіографією попередньої української історичної пам'яті, але виходять з некоректного розуміння природи самого явища пам'яті. Остання розглядається як дещо незмінне, дане поза досвідом, у тому числі і самого етносу, як річ, що існує сама по собі. Таке тлумачення призводить до штучного протиставлення різних форм історичної пам'яті — т.зв. "народної пам'яті" "офіційній" тощо. Насправді маємо ситуацію складної, часом і суперечливої їхньої взаємодії, оскільки навіть офіційна парадигма бачення історичного минулого, зрештою, стає частиною тієї ж народної пам'яті. Типовим прикладом такої деформації може слугувати сучасний стан української історичної пам'яті з домінуванням у ній радянських міфологем.

Актуалізована історична пам'ять і є основою для *історичної свідомості* тої чи іншої спільноти. Значною мірою можна вести мову про активну дієву настанову на відміну від у більшості пасивної споглядальної — у випадку із самою історичною пам'яттю. В історичній свідомості зазвичай виділяють три компоненти: пізнавальний, емоційно-ціннісний та регулятивний ⁷. Їхнє співвідношення слід розглядати у контексті процесу історичного пізнання. Особа чи спільнота у процесі історичного усвідомлення "знімає" позитивне знання, послуговуючись власною історичною пам'яттю, визначає своє ставлення до нього у відповідних аксіологічних координатах, а результат цієї духовно-інтелектуальної праці стає мотивацією поведінки в межах суспільної практики. Для нашої теми провідне значення має визначення ролі й місця історичної свідомості етнічної та національної спільнот у справі становлення та розвитку національної свідомості. Тому варто виділити такий компонент історичної свідомості, як ідентифікаційний. У виявленні етнічної, а з часом і *національної ідентичності* особи чи спільноти їхня історична свідомість є однією з обов'язкових домінант. Значення останньої незрівнянно зростає у переломні моменти в історії розвитку національних спільнот, у періоди масових національних виступів, у часи зіткнення інтересів однієї нації з іншою.

Проте для чіткішого окреслення дослідного поля слід зауважити, що історична свідомість не в усьому покривається національною свідомістю. У першій можна виявити чимало такого, що виходить за межі національної ідентифікації, зокрема, соціальні уявлення про ранні етапи розвитку людства, світові військові конфлікти, загальні тенденції у міжнародних стосунках тощо. Навіть, більше того, в усвідомленні конкретного минулого будь-якої спільноти міститься безліч уявлень, які безпосередньо не стосуються її національної ідентичності, оскільки і саме суспільне буття лише частково реалізується у національній сфері. Як зауважує Л.Дробіжева: "Ці

знання допомагають усвідомити місце й роль власного народу в історичному процесі, але безпосередньо в пізнання про свій народ, в образ “ми” не входять”⁸.

Для розуміння загальної природи національного усвідомлення також слід враховувати ту обставину, що в межах історичної свідомості існують певні матричні (архетипальні) поняття, які зазвичай позначаються словами-символами. Вони доволі точно визначають особливості світосприйняття й мислення того чи іншого етнічного, національного утворення у конкретному часовому вимірі. Ці поняття іноді виявляються більш сталими, ніж наукові концепції, які існують у межах того чи іншого історіографічного відрізка.

Механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер. Спонукальним чинником тут виступають національні інтереси, які зазвичай слугують виразом інтересів соціальних. Можна говорити про існування певного соціального запиту, відповіддю на який і постає історична свідомість у тій чи іншій формі. У цьому контексті слід розрізняти соціальне замовлення та соціальний запит. Ідеться не тільки про межу суб’єктивізму, а і про рівень абсолютизації потреб суспільства. У першому випадку незрівнянно більша доля суб’єктивізму й нижчий рівень абсолютизації потреб суспільства. У першому випадку незрівнянно більша доля суб’єктивізму й нижчий рівень узагальнення цих потреб. Доволі показовим прикладом соціального замовлення за радянських часів було обґрунтування міфологем “диктатури пролетаріату” чи “соціалістичного будівництва”. Натомість соціальний запит виступає глобальним відображенням сутнісних суспільних потреб. Особливо активними є запити нових національних спільнот, що формуються. Адже вони потребують достовірних, бодай удавано достовірних, суспільних уявлень про суспільну історичну традицію, видатних історичних героїв, “золоту добу” даної спільноти чи, точніше, її ймовірних предків у минулому, тобто тих складників актуалізованого історичного знання, які здатні сконсолідувати цю спільноту, забезпечити її спадкоємність щодо попередніх суспільно привабливих суспільностей. Незважаючи на наявний елемент міфологізації, завдання, які висуваються суспільством перед історичною свідомістю, мають конструктивний націоформуючий характер. Подібна ситуація має місце і в інші, не пов’язані на пряму з національною сферою, динамічні періоди розвитку людської цивілізації. Можна погодитися з думкою В. М. Ткаченка, що в процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори — усвідомлення історичного досвіду та правильне розуміння суспільного інтересу⁹. Це, у свою чергу, покладає на історичну науку величезну соціальну відповідальність за аналіз й узагальнення досвіду такої самоорганізації¹⁰. Тобто, знову маємо підтвердження внутрішнього зв’язку між історичною свідомістю та соціальними потребами розвитку людства.

Цікавою в цих процесах видається роль наукової історичної думки. Ймовірно, що вона розвивається, виходячи з певного врівноваження між соціальними запитами суспільства та суто науковими потребами. Саме від цієї рівнодії виходять інтелектуальні та духовні імпульси, що породжують новачі суспільної думки, зокрема, у царині історії. У національній площині історична думка таким чином може розглядатися як своєрідне відбиття, зовнішній матеріалізований вияв складної внутрішньої роботи нації над самоусвідомленням, над визначенням власного “Я”. Звідси стає зрозумілим, чому від певного часу історики звертають увагу на ті сюжети у минулому власних народів, які доводили їхню самобутність, відмінну істо-

ричну долю, право на національну державу, якщо такої на той час не існувало. Зрештою, відбувалося написання національних історій та становлення національних історіографій, які претендували на остаточну істину в трактуванні минулого своїх націй. Схема набувала довершеного вигляду. Е. Сміт звертає увагу на цей феномен у зв'язку з поширенням націоналізму. Він зазначає: "Серед засновників і гарячих прихильників націоналізму історики займають почесне місце; одночасно вони найактивніше намагаються оцінити націоналізм і зрозуміти феномен цього явища. Саме історики обґрунтували тезу про "історичність" націоналістичного руху, і тепер ця теза нас не дивує, саме вони виділили спільні елементи в ранньому європейському націоналізмі й створили історіографію епохи романтизму. Мішле, Берк, Мюллер, Карамзін, Палацький й багато інших заклали моральні й інтелектуальні підвалини націоналізму, що виник у кожній зі спільнот, представлених даними істориками. Разом з філологами історики логічно пояснюють й обґрунтовують честолюбні домагання своїх націй"¹¹. Україна у цьому символічному переліку, безперечно, має поставити ім'я М.Грушевського. Сучасник, видатний український громадсько-політичний діяч О. Лотоцький досить точно оцінив цей аспект наукової праці великого національного історика: "Вона складає дуже помітний етап в історії української самосвідомості. Внаслідок діяльності нашого ученого ідейні основи українського національного руху дістали тверде наукове угрунтування та поширились новими, ширшими горизонтами"¹².

Поява національної наукової історичної школи мала і зворотній потужний вплив на стан історичної свідомості новопосталих націй. У контексті цього явища варто звернути увагу на ще один суттєвий аспект проблеми — значення наукового знання як вагомого чинника врівноваження свідомого й несвідомого складників національної ідентифікації. Адже історична свідомість нації розуміється "як специфічний і обов'язковий елемент національної свідомості, що належить як до ірраціональних, так і до раціональних феноменів свідомості, оскільки є тим пунктом, де "сходяться" свідоме і несвідоме, виявляючи високий заряд психічної енергії нації" (за І. Кресіною)¹³. Пояснюється це своєрідною взаємодією міфології та історичної науки у наданні історичній свідомості певного вигляду. Цілком природно, що при цьому вектори їхньої взаємодії виявляються різнонаправленими. З одного боку, ірраціоналізація, своєрідна "психологізація" історії завдяки міфотворенню сприяє безпосередньому сприйняттю власної історії кожним членом нації. Відбувається це шляхом відчування особистої причетності до неї, коли долається відчуженість від далекої минувшини, створюється атмосфера спорідненості з предками, тяглість поколінь та часів. Тим самим формується потужна основа для національного усвідомлення, а відтак і консолідації нації на вирішення спільних загальнозначимих завдань.

З іншого боку, особливо у періоди посилення ірраціональних компонентів національної свідомості, кризи раціонального світогляду, як це, зокрема, мало місце у пореволюційні 1920-ті роки, зростає роль суто наукового, теоретичного осмислення історії. Завдяки історичній науці, ірраціональне, яке містилося в етнічному, а пізніше й національному міфові, сублімується в раціональну форму наукового знання. (Сублімація, за З. Фрейдом, — перехід, витіснення несвідомого у царину свідомого). Відтак історична думка виступає чинником стримування від падіння у "прірву ірраціоналізму", зберігає наукову вартість історичного знання, чим забезпечує необхідний баланс раціональних та ірраціональних складників національної свідомості. Зрештою, оптимальне співвідношення цих

компонентів може розглядатися як показник зрілості нації, ступінь загального розвитку її свідомості.

Втім питання співвідношення ролі міфології та науки в історичній притомності спільноти чи особи не завжди піддається однобічному визначенню. Зокрема, важко погодитися з твердженням В. Потульніцького, що “наука завжди виконуватиме деміфологізуючу функцію, оскільки саме вона покликана позбавити міфів національну самосвідомість”¹⁴. Насправді тій же науці притаманна й інша, протилежна функція — міфологізуюча, оскільки науковці не вільні від багатьох рис буденного мислення, у тому числі і його міфологічного компонента. Замість старих, зруйнованих міфів незмінно постають нові, появи яких нерідко прислуговується й історична наука. Тим паче ця поліфункціональність зростає у національних координатах. Зрештою, загальний рух наукової думки відбувається у своєрідному коридорі між деміфологізацією та міфологізацією. Це впливає із самої природи історичного пізнання.

Говорячи про роль творців історичної науки, варто враховувати їхній соціально-структурний вимір. У цьому плані видається цікавою думка І. Кресіної, що наукове наповнення історичної самосвідомості твориться національною елітою. “Саме вона, — зазначає дослідниця, — перетворює власну історичну самосвідомість (сформовану як результат наукового пізнання) на елемент національної свідомості й культури”¹⁵. Це твердження не є якимось спрощенням, що зараховує всіх істориків до складу національної еліти. Йдеться про інше — продуцентами наукової думки в історичній сфері, безумовно, виступають професійні історики або у ширшому контексті науковці-гуманітарії. Поширювачами її у масовій свідомості вони є лише частково через оприлюднення результатів своїх дослідів завдяки навчальній, публіцистичній діяльності та іншим комунікативним засобам. У цьому сенсі принаймні частина істориків, справді, може бути віднесена до провідної верстви. Проте значно суттєвіше те, що громадсько-політичні діячі, політичні та державні інституції широко використовують історичну думку як засіб національної мобілізації мас, тим самим претендуючи на роль національних провідників. Українські умови кінця ХІХ — початку ХХ ст. демонстрували чимало прикладів поєднання функцій продуцента та поширювача історичної думки, коли історики-професіонали були і досить помітними діячами українського суспільно-політичного руху: М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський та ін. Але національна еліта, що формувалася, не обмежувалася лише цим колом.

Іншим, нижчим рівнем слід вважати історичну свідомість, яка формується на позанаукових засадах. У більшості випадків дослідники справді вважають одним із джерел формування історичної свідомості соціальні уявлення, що виникають у результаті буденного практичного осмислення подій і явищ соціального та національного життя¹⁶. Деякі науковці схильні сприймати цей феномен як окрему самостійну форму. Зокрема, болгарський дослідник Г. Бояджиєв виокремлює т.зв. звичайну (побутову) історичну свідомість, характерними особливостями якої вважає: мозаїчну, багатопластову структуру, несистематизованість знань та переконань про минуле, безпосередній характер. На його думку, щоденна історична свідомість “гранично широка і містить у собі різноманітні знання про минуле, ілюзії, уявлення, думки (погляди), побудовані науково-популярною та художньою літературою, публіцистикою, засобами масової інформації та усної історії, яка народжується в повсякденному спілкуванні між людьми”¹⁷. Він припускає, що в ній переважає повсякденність. У ролі пізнавального компонента виступає звичайне знання про минуле, яке має практичний

характер. А критичне ставлення до історичної дійсності поступається місцем міфологічним уявленням про неї. Однак кінець кінцем Г.Бояджієв визнає: “Сучасна історична свідомість має не тільки стихійно-емпіричний характер. Тією чи іншою мірою вона включає в себе, щоправда, у популярній формі, елементи наукової свідомості”¹⁸.

Український дослідник О. Удод веде мову також про окремий феномен — народну історичну свідомість. На його переконання, вона має консервативний характер і може виступати важливим критерієм визначення духовних цінностей народу. Наведемо його досить об'ємне визначення цього явища як демонстрацію певного дослідницького підходу: “Народна історична свідомість функціонує в усіх суспільствах об'єктивно, є досить консервативною, що застерігає... від поспішних і небезпечних для стабільності суспільства змін орієнтирів та цінностей. Побутова історична свідомість задовольняє повсякденні потреби людини у знаннях про минуле (а такі потреби є завжди, незважаючи на стан офіційної історичної науки, її популярність, авторитет чи відсутність взагалі), дає первісні оцінки історичним фактам і подіям, не обов'язково завжди проникаючи в глибинну сутність подій та явищ. Їх джерелами виступають література (художня, наукова, популярна), мова (прислів'я, приказки, топоніми), мистецтво, публіцистика, фольклор, безпосередній особистий життєвий досвід людини, сімейні традиції та ін.”¹⁹. З деякими положеннями цього твердження, зокрема, щодо об'єктивного характеру функціонування історичної свідомості, важко погодитися, однак справа навіть не в цьому. Подібний підхід, маючи право на існування, проте видається не чітким і тому мало продуктивним. На нашу думку, більш доцільно окремо виділити рівень історичної свідомості етнічної спільноти та рівень історичної свідомості нації. Тоді, враховуючи їхнє взаємне кореспондування, можна визначати конкретні обриси історичної притомності і великих спільнот, і окремої особи.

Саме під таким кутом зору доцільно розглянути й один з основоположних аспектів проблеми — відповідність історичної та національної свідомості, на прикладі конкретної української ситуації. Почати варто із з'ясування місця історичної пам'яті в структурі національного усвідомлення української спільноти. Уже в межах формування етнічної самосвідомості історичний, точніше доісторичний, концепт відігравав досить помітну роль. Відповідно в народному світогляді виділяється етноідентифікаційний пласт пам'яті, виплеканий ще у легендарній міфологічній традиції, що виникає на базі спільних духовних переживань та спільної долі. У масовій свідомості простежується віра в існування особливої “руської (української) крові”, безпосереднього генетичного зв'язку з предками. У них реалізовані усвідомлення етнічної спільноти, бодай хоча б у наближенні до реальних уявлень про їхнє походження та історію.

Перехід на національний рівень усвідомлення має безпосередній зв'язок з актуалізацією історичної пам'яті. Серед українських дослідників першим звернув увагу на це В. Жмир. Він цілком справедливо твердить, що етнічна свідомість підноситься до рівня національної ідеології у випадку, коли до її попередніх ознак (право, територія, мова, релігія) долучається їхнє історичне обґрунтування на засадах спільного походження²⁰.

Сюжети “спільного коріння” є типовими саме для незахідної моделі нації, що була реалізована багатьма спільнотами Східної Європи та Азії, в тому числі й українцями. Як вдало підмітив Е.Сміт тут “націю розглядають як якусь “надродину”, що, аби обґрунтувати свої претензії, пишається родоводами та генеалогіями, часто вибудованими місцевими інтелектуалами... Суть цієї концепції в тому, що нація може простежити своє корін-

ня до якогось умовного спільного предка і через те її члени — це брати й сестри або принаймні родичі, що відрізняються від решти людства своєю кровною спорідненістю”²¹.

Важливо зазначити, що на рівні вже національного усвідомлення зростає роль наукових знань. Саме вони, а не міфологія, стають тепер вихідним пунктом соціальних уявлень щодо спільного минулого. Як зазначає В. Жмир, “рефлексія реальної історії етносу в історію як науку пов’язується з обґрунтуванням спільного походження на “природній території” та історичного права. Історична наука разом з фольклористикою та етнографією наповнює змістом поняття “національний дух” і визначає структуру національних вартостей”²².

Розуміння взаємозв’язку між особливостями розвитку історіографії та рівнем національної свідомості відкриває нові дослідницькі можливості. Такий продуктивний підхід, зокрема, демонструє І.І.Колесник при студіюванні української історіографії ХІХ — початку ХХ ст. Вона схильна розглядати українську історичну думку також як історію співіснування, конфронтації та еволюції різних типів свідомості істориків у межах теорії природної ієрархії численних лояльностей та структури взаємовиключних свідомостей, автором якої є П. Магочий²³. Відповідно до запропонованої схеми визначаються своєрідності національної свідомості українських істориків, етнографів, громадсько-політичних діячів. Так, до структури численних лояльностей віднесені Д. Бантиш-Каменський, М. Маркович, І. Срезневський, а М. Костомаров, П. Куліш, Я. Головацький, І. Вагилевич розглядаються як такі, що еволюціонували з позицій взаємовиключності до ідеї численних лояльностей. З позицій виключної ідентичності написані “Історія Русів”, історико-публіцистичні твори Г. та В. Полетик. На позиції взаємовиключності перейшли В. Антонович та І. Франко. Що ж до типу історичної свідомості Т. Шевченка, то П. Магочий вважає, що на відміну від більшості своїх сучасників він “мислив тільки термінами взаємовиключної російської або української свідомості”²⁴. Не визначаючи правомірність зроблених оцінок, відмітимо лише принципову важливість для нашої теми виокремлення зв’язку конкретних продуцентів історичної думки та того чи іншого різновиду національної свідомості.

Починаючи з ХІХ ст. історична свідомість формується на базі наукових теорій, зокрема, історичного обґрунтування походження того чи іншого народу, етногенезу тощо. В цьому сенсі вона здатна потіснити масову свідомість, яка формувалася на базі позаісторичних джерел. Зрештою, можна погодитися з думкою Ю. Бромлея, що ступінь поширення національної самосвідомості певного етносу (нації) вирішальною мірою залежить від рівня освіченості мас, засвоєння ними наукових знань про історичне минуле, які в народному світогляді витісняють легендарні перекази²⁵. Особливого значення актуалізована історична пам’ять набуває в період руйнації традиційного суспільства. Тут ми маємо справу з певним парадоксом: відбувається відмирання традиційно-побутової культури, стираються етнографічні риси, а етнонаціональна свідомість зростає. Таким чином, історична пам’ять виконує потужну компенсаторську функцію. На зміну етнографізму приходить історизм. Українське суспільство середини ХІХ ст. — 20-х рр. ХХ ст. є досить вдалою моделлю для демонстрації цього явища.

Для уникнення певного спрощення попереднього висновку слід врахувати ту обставину, що історична свідомість навіть з поширенням наукової історіографії повністю не позбавляється етнографічної традиції. В цьому сенсі досить цікаві спостереження зможемо знайти у відомого дослід-

ника М. А. Барга, який вважав, що “в неявній формі історична свідомість може проявлятися і як свідомість міфологічна, натуралістична”, та “коли виникла історіографія, етнічна традиція продовжує жити і постійно збагачуватися”. “У підсумку ми опиняємося перед двома формами історичної пам'яті, кожна з яких функціонує відповідно до специфічних закономірностей”²⁶. Тобто можна стверджувати, що у досліджуваній період історична свідомість широких верств українського загалу формувалася під впливом як наукових, так і позанаукових чинників (в останньому випадку йдеться про функціонування цієї свідомості на рівні масової психології).

У дослідженні конкретних виявів національної свідомості українців новітнього часу надзвичайно багато важить регіональний аспект. Викликано це особливостями формування української нації, яка, прямуючи до виокремлення з-поміж інших спільнот, змушена була долати внутрішні розлами, створені несприятливими обставинами її історичного буття. Коли подивимося на проблему з точки зору соціальної психології мас у розрізі народної мобілізації, то ситуація виглядає досить складною. У цьому сенсі, до певної міри, можна говорити навіть про реальне існування двох моделей: наддніпрянської та наддністрянської в українській національній свідомості. Ключовим питанням була внутрішньоукраїнська єдність через австрійсько-російський кордон. Не подолавши цього бар'єра, українці не змогли б стати єдиною модерною нацією. На цю кардинальну проблему звертали увагу відомі українські інтелектуали, зокрема М. Грушевський у статті “Україна і Галичина” (1906 р.). Як вважає Р. Шпорлюк: “То було попередження: історик доводив співвітчизникам, що ті, як не уважатимуть, цілком можуть перетворитися на дві нації — дарма що дві нації на одній етнічній основі, — так само, як стали двома націями на одній етнічній основі серби і хорвати”²⁷.

Тому в умовах націотворення, в тому числі й у специфічних українських, коли стояла потреба об'єднати регіональні варіанти національної свідомості, надзвичайно зростає значення такого чинника, як актуалізована історична пам'ять. Так, Мирослав Грох дійшов висновку, що успішніше до організаційної стадії переходять ті народи, які утримали певну традицію політичної індивідуальності, що знаходить своє вираження не так в історичній реальності, а радше в історичній пам'яті²⁸. В цьому сенсі українці мали непоганий потенціал. Міф козацької України, вироблений нащадками козацької старшини, на думку Я. Грицака, зберігав свою притягальну силу аж до початку ХХ ст.²⁹ Особливо привабливим він був для населення колишньої Гетьманщини, але поширювався і на Правобережжя, навіть на Галичину. Зрештою, цей міф, до певної міри, допомагав утримувати солідарність українців різних земель до часу становлення “нової України”. А тут естафета була перейнята науковою історичною думкою.

В умовах модернізації виникла потреба в науковому обґрунтуванні спільної історичної традиції. В українському випадку виконання цього завдання випало на вже згадану долю М. Грушевського. Цілком можна погодитися з думкою В. Сарбея: “Важливою єдиною ланкою між “двома Українами” у складі двох імперій була наукова і культурно-освітня діяльність Михайла Грушевського, яка утверджувала спільність історичного походження, культури та національних інтересів усього українства. Його багатотомна “Історія України-Руси”, науково-популярні однотомники з історії України, які до 1917 р. неодноразово перевидавалися українською та російською мовами, безперечно, сприяли зростанню масової української національної свідомості”³⁰. Роман Шпорлюк розкриває і внутрішню сутність націотворчої праці великого історика: “Грушевський побудував

таку концепцію української історії, на підставі якої стало можливо будувати спільну українську політичну стратегію і передбачати майбутнє цілої нації, усіх її частин... Грушевський надав історичні аргументи на користь єдності української нації, і в його працях особливо наголошувалося на засадничій важливості зв'язків між Києвом та Львовом у критичні періоди історії”³¹. У такий спосіб випадок України може розглядатися як підтвердження загального правила спільності історичної пам'яті для всієї спільноти, яка стала на шлях національного усвідомлення.

Привертає увагу й аналогічна функціональність історичної та національної свідомості. По суті і та, й інша виконують функцію засобу ідентифікації особи або більшості соціальної спільноти. Ситуація з національною свідомістю вже була окреслена раніше. Щодо історичної свідомості, то тут так само йдеться про ідентифікацію особи, але у соціальній площині. Знову звернемося до висновків М. А. Барга: “Історична свідомість є в той же час фактором історії і фактором історіографії. В обох випадках іде мова про характерні для кожного типу культури засоби, завдяки яким суспільний індивід ідентифікував себе в соціальному часі та в соціальному просторі”³². Таким чином гармонізація історичної та національної свідомості забезпечує високий рівень самовираження особи та спільноти. Натомість порушення балансу між ними може мати вкрай негативні наслідки.

Історична свідомість як психогенеруюче явище є більш чутливою, більш динамічною, ніж національна свідомість у цілому. Вона є своєрідними вхідними ворітьми, через які надходить інформація, здатна змінити усвідомлення національної спільноти. Несвідоме, ірраціональне у формі етнічного, а пізніше й національного міфу сублімується в історичну, а відтак і національну свідомість.

Але впадає у вічі й принципово важлива відмінність можливостей і наслідків історичного та національного усвідомлення. Власне, тільки національне виявляється самодостатнім і соціалізаторним, здатним до формування відповідної спільноти. Історична свідомість у даному випадку може відігравати лише підпорядковану роль.

Цікаво відзначити, що виявляється повна відповідність між конфліктною концепцією формування національної свідомості та конфронтаційною функцією історичної науки. В обох випадках для усталення власних ідеологем необхідно заперечувати й руйнувати парадигми мислення інших національних спільнот. Історична ж наука виступає як інструмент формування обох форм усвідомлення. Українцям у ситуації ХІХ — початку ХХ ст. доводилося протистояти одразу кільком іншим націям. Справедливо зазначив Я. Грицак, що в цьому полягала унікальність українського випадку. Українці мали зруйнувати культурне польське і російське домінування, а в окремому районі, на Лівобережжі, — залишки ще й малоросійської (козацької) нації. “Шляхом заперечення політичних і культурних впливів старих націй (але заперечення у гегелівському сенсі, як відкидання одних елементів і успадкування та перетворення інших) відбувалося становлення молодого модерного української нації”³³. Проте складність цього процесу полягала в тому, що він не був тільки україноспрямованим. У реальності на українських етнічних теренах поширювалися кілька альтернативних історичних моделей, які підживлювали не українську, а, в більшості випадків, імперську свідомість. Причому ці парадигми історичного мислення (російська, польська, єврейська) були домінуючими щодо української наукової думки. Таким чином становлення української національної свідомості та історіографії відбувалося у жорсткому конкурентному середовищі.

Окремо слід виділити особливе значення історичної свідомості в переломні моменти розвитку людства та окремих народів. У М. А. Барга значний пізнавальний інтерес представляє концептуальний аналіз історіографії перехідних всесвітньо-історичних епох. Так само історична пам'ять особливо актуалізується й активізується в переломній, кризовій епосі, коли буття етносу зазнає серйозних та суворих випробувань. В українській ситуації особлива суспільнозначима вага історичного компонента виявлялася в революційні періоди: 1917—1920 рр., кінця 1980-х — початку 90-х рр., коли національна спільнота отримувала нові можливості для самореалізації.

Крім того, в період інтенсивного націотворення вимальовується певна закономірність — особливо виявляється схильність до прикрашання власної історії. “Рефлексія виконання завдань в минулому стає істотним елементом традиції групи. При цьому в кожній групі розвивається природна схильність до ідеалізації свого минулого і способу виконання своїх завдань у минулому”³⁴. Ентоні Сміт у згаданій раніше праці наводить приклади “націоналістичного використання історії й націоналістичного бажання повернутися до золоті доби”. Йдеться про гельське та фінське відродження³⁵. Не уникли ідеалізації та певної абсолютизації й українські “будителі” нації. Мала місце і своя “золота доба” (в різних варіантах такою виступали то Київська Русь, то Гетьманщина, то козаччина у ширшому розумінні). Особливо характерна ця тенденція для романтичної історіографії.

Таким чином, можна констатувати, що історична пам'ять і пов'язане з нею суспільно-психологічне оснащення спільноти відіграє провідну роль у становленні її національного усвідомлення. Механізм їхньої взаємодії досить складний і поєднує у собі дію багатьох чинників різної природи. Серед останніх чималу вагу має і науковий компонент, який врівноважує процес націотворення, надає йому послідовного довершеного вигляду. Розглянутий український матеріал дозволяє стверджувати, що тут взаємозв'язок історичної пам'яті та національної свідомості суттєво не відрізнявся від загальноєвропейських тенденцій. Певні особливості були зумовлені загальними центрально-східноєвропейськими підімперськими та постімперськими реаліями. Вони виявлялися передусім у своєрідній сакралізації історичної традиції (вазі релігійного компонента в історичній свідомості), особливому поєднанні міфологічного та наукового складників у процесі націотворення, поширенні міфологічного й у наукову сферу, надмірно загостреній увазі до самотутності власного історичного процесу, особливо до його державницької складової. Однак виявлені особливості не слід розглядати як певні аномалії чи анахронізми. Вони були цілком природною відповіддю на виклики часу та історичної долі України доби формування модерної нації.

¹ П о л я н с к и й В. С. Историческая память в этническом самосознании народов // СоцИС. — 1999. — № 3. — С. 14.

² Д р о б и ж е в а Л. М. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов // Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов. — М., 1990. — С. 227.

³ Ш а ц к и й Э. Утопия и традиция. — М., 1990. — С. 434.

⁴ К р е с і н а І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз). — К., 1998. — С. 231.

⁵ П о л я н с к и й В. С. Вказ. праця. — С. 18.

⁶ Див.: У д о д О. А. Історія і духовність. — К., 1999. — С. 101, 114; Й о г о ж. Історична пам'ять в менталітеті українського народу // Четвертий міжнародний конгрес

- україністів. — Одеса. 26—29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. — Ч. 2. — Одеса, Київ, Львів, 1999. — С. 119, 124.
- ⁷ Д р о б и ж е в а Л. М. Вказ. праця. — С. 227.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Т к а ч е н к о В. М. Україна та Росія: проблеми національного самовизначення. — К., 1993.
- ¹⁰ К р е м е н ь В. Г., Т а б а ч н и к Д. В., Т к а ч е н к о В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996. — С. 35.
- ¹¹ С м і т Е. Націоналізм та історики // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2000. — С. 282.
- ¹² Л о т о ц ь к и й О. Сторінки минулого. — Ч. II. — Варшава, 1993. — С. 148.
- ¹³ К р е с і н а І. Вказ. праця. — С. 228.
- ¹⁴ П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // Укр. іст. журнал. — 2000. — № 1. — С. 6.
- ¹⁵ К р е с і н а І. Вказ. праця. — С. 230.
- ¹⁶ М а р у ш к і н а І., Т а н ч и н І. Трансформація соціальних уявлень про історичні традиції як фактор формування української державної нації (проект дослідження) // Генеза. — 1995. — № 1(3). — С. 220—221.
- ¹⁷ Б о я д ж и є в Г. Проблеми побутової історичної свідомості // Укр. іст. журнал. — 1992. — № 2. — С. 70.
- ¹⁸ Там само. — С. 71.
- ¹⁹ У д о д О. А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920—1930-х роках. — К., 2000. — С. 235.
- ²⁰ Ж м и р В. Національна свідомість та державність // Вісник Академії наук України. — 1993. — № 10. — С. 64.
- ²¹ С м і т Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 21.
- ²² Ж м и р В. Ф. На шляху до себе. Історія становлення української національної свідомості // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 4. — С. 150.
- ²³ К о л е с н и к І. І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі ХХІ ст.: Підсумки та перспективи // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Харків, 1995. — С. 44.; Її ж. Українська історіографія (ХVIII — початок ХХ століття). — К., 2000. — С. 33—35, 206—207.
- ²⁴ М а г о ч и й П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 3. — С. 106.
- ²⁵ Б р о м л е й Ю. В. Очерк теории этноса. — М., 1983. — С. 191.
- ²⁶ Б а р г М. А. Историческое сознание как проблема историографии // Вопросы истории. — 1982. — № 12. — С. 49, 60.
- ²⁷ Ш п о р л ю к Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 12. — С. 61.
- ²⁸ Н г о с h M. Social Preconditions of National Revival in Europe. — Cambridge, Ma, 1985. — P. 178.
- ²⁹ Г р и ц а к Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ — ХХ століття. — К., 1996. — С. 100.
- ³⁰ С а р б е й В. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХVIII — початок ХХ ст.) // Укр. іст. журнал. — 1993. — № 7—8. — С. 13.
- ³¹ Ш п о р л ю к Р. Вказ. праця. — С. 61—62.
- ³² Б а р г М. А. Вказ. праця. — С. 66.
- ³³ Г р и ц а к Я. Вказ. праця. — С. 55.
- ³⁴ Ш е п а н с ь к и й Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969. — С. 179.
- ³⁵ С м і т Е. Вказ. праця. — К., 1994. — С. 74—75.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історії України нового часу

А. І. ПАВКО (Київ)

ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НА ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ КРАЮ В 1900—1907 рр.

На початку ХХ ст. українські партії Східної Галичини розгорнули активну громадську діяльність. На даному етапі відбулося злиття партійно-політичних структур з рухом мас. Це свідчило про зростання національно-політичної свідомості українського народу. В своїй політичній роботі радикальна, національно-демократична й соціал-демократична партії поставили перед собою спільне завдання: “Пізнати народні маси, їх положення і потреби, й працювати над їх усвідомленням і піднесенням. Витворити з темного українського селянства й робітництва свідомих членів українського народу, який не дав би на поталу своїх прав та вмів охоронитися перед загибеллю”¹.

Українська радикальна партія (УРП), хоч і була дуже ослаблена відходом від неї націонал-радикалів і соціал-демократів, не втратила свого значення серед селян Східної Галичини. Найбільше симпатій вони виявляли саме до радикальної партії. Про це свідчать численні листи селян регіону до керівництва Русько-української радикальної партії (РУРП), які зберігаються в рукописному фонді М. Павлика у Центральному державному історичному архіві в м. Львові². Незважаючи на активне поширення радикальних ідей у галицькому суспільстві, в організаційному відношенні УРП була слабкою. “Немає людей, — зазначав І. Франко, — немає характерів, немає фондів, немає одноцільної діяльності”³. Тому керівництво УРП намагалося зміцнити партію ідеологічно й організаційно.

Посилення політичного впливу Української радикальної партії серед галицького суспільства на початку ХХ ст. було викликане насамперед еволюцією її програмних засад. На з’їзді УРП, який відбувся 20—21 листопада 1904 р., було утворено спеціальну комісію для підготовки нової програми партії. До її складу увійшли лідери УРП — М.Павлик, Л.Бачинський, К.Трильовський. У підготовленій комісією відозві містився заклик “приступити до завзятої праці щодо освідчення та організації мас робочого українського народу по селах і містах”⁴. Комісія розробила нову програму партії, що була схвалена на наступному з’їзді УРП, який відбувся в 1905 р.

В основу програми була покладена ідея поєднання національних і соціальних аспектів визвольної боротьби українського народу. У своїй діяльності Українська радикальна партія керувалася тим, що “остаточне визво-

лення українсько-руського народу з теперешнього його суспільного і політичного поневолення тісно зв'язане з рівночасним суспільно-економічним визволенням працюючих мас усіх культурних народів”⁵. Ліворадикальна партія Східної Галичини в програмному документі наголосила на тому, що “стоїть на основі соціалізму і змагає до усунення всякого визиску праці, до запевнення мас українсько-руського народу свободного розпорядження землею і всіми средствами продукції, до утворення можності свободного розвою всіх культурних сил українсько-руського народу і кожної його одиниці”⁶.

В політичній сфері Русько-українська радикальна партія своїм пріоритетним завданням вважала вирішення національного питання. Для українців радикали домагались утворення окремої політичної території з українських частин Галичини і Буковини.

Важливими політичними вимогами, відображеними у програмі, було запровадження безпосереднього, загального, таємного і рівного виборчого права, свободи зборів, товариств, слова, науки і друку⁷. Характерною особливістю нової програми радикалів було також те, що УРП проголосила себе партією всього “працюючого люду”. Для робітників вона домагалася скорочення робочого дня, заборони дитячої праці, дотримання недільного відпочинку, запровадження робітничої інспекції. У селянському питанні радикали виступали за викуп на громадські кошти поміщицької землі і перехід її у власність сільських громад⁸.

Важливим напрямом громадської діяльності радикалів була організація масових віч і демонстрацій з вимогою проведення земельної реформи, підвищення платні сільськогосподарським робітникам поміщицьких маєтків. Неорганізовані акції сільськогосподарських робітників і сільської бідноти, єдиним джерелом існування яких були заробітки по панських дворах і фільварках, згодом переросли в організований страйковий рух за збільшення заробітної плати і поліпшення побутових умов. Навесні 1900 р. селянські страйки охопили 15 сіл Борщівського повіту, зокрема маєтки великого польського землевласника графа Баворовського. Виступ придушили австрійські війська. Однак це не вирішило проблеми⁹.

На тлі економічного визиску українських селян польськими поміщиками масовий хліборобський страйк відбувся у Східній Галичині в 1902 р. Його організаторами, крім радикалів, були також соціал- і націонал-демократи. Представники цих партій створювали в селах спільні страйкові комітети, вели серед галицького селянства пропагандистську роботу, випускали політичні відозви. Так, у відозві Гусятинського страйкового комітету зазначалося: “Браття селяни! Вже доволі каторжної праці! Досить наших сліз, нужди та кривди. Браття! Не за морем, не в далекій чужині, не на переселенні наш хліб! Тут нам повинно бути велике життя, а не вічна недоля на землі, яку наші прадіди кров'ю заливали. Тут буде наш рай, як тільки в згоді і єдності, рука в руку, плече в плече будемо триматися. Тоді прийде добро в наші хати і згине нужда”¹⁰.

Страйк у липні 1902 р. охопив 500 громад у 24 повітах. У ньому взяли участь понад 100 тис. селян¹¹. Страйкарі підпалювали поміщицькі фільварки, маєтки, ліси. Тільки з допомогою жандармерії та військових загонів виступ галицьких селян було придушено. За участь у страйку було заарештовано понад 4 тис. чол.¹² Після страйку польські поміщики були змушені підвищити заробітну плату селянам. З метою уникнення економічного розорення вони розпочали парцеляцію власних земель між польськими і частково українськими селянами¹³. Слід зазначити, що під час селянських страйків 1902 р. поряд з економічними вимогами висувалися й

політичні. Страйки, керовані українськими партіями Східної Галичини, набули національно-політичного характеру. Вимоги експропріації землі були невід'ємними від національної нетерпимості до польських поміщиків. Висловлюючи національні почуття галицького селянства, газета націонал-демократів "Діло" писала: "Поділ Галичини зробить нас господарями в нашому домі"¹⁴.

Протягом 1903—1904 рр. Українська радикальна партія продовжувала вести активну агітаційну роботу в селах, що сприяло згуртуванню галицького селянства довкола її програмних вимог. За далеко неповними даними, у цей період радикали провели у Східній Галичині понад 110 масових зборів і мітингів¹⁵.

Активну громадську діяльність на теренах Наддністрянщини розгорнула на початку ХХ ст. Українська соціал-демократична партія (УСДП). Вона популяризувала серед широких мас українського народу основні положення партійної програми, намагалася організаційно закріпити свій вплив на пролетарські елементи останнього. З цією метою соціал-демократи видавали агітаційну літературу і влаштовували як публічні громадські зібрання (віча), так і приватні наради (так звані "довірочні збори"). За даними дирекції поліції у Львові, у першому півріччі 1902 р. УСДП провела в Галичині 18 масових громадських заходів¹⁶.

На сторінках партійного двотижневика "Воля", який почав виходити із січня 1900 р. за редакцією М. Ганкевича, пропагувались основні ідеї соціалізму серед українського суспільства. Газета гаряче відстоювала гасло національного звільнення українського народу, вимагала повної політичної й культурної автономії для русинів. Значно менше місця в ній присвячувалось аграрним проблемам і зовсім мало організаційним партійним справам. Незважаючи на ці недоліки, "Воля" відіграла велику роль у справі пробудження політичної самосвідомості українського пролетаріату Східної Галичини. Потрібно відмітити, що діяльність УСДП на початку ХХ ст. ускладнювалася кількома причинами. По-перше, в організаційному відношенні український соціал-демократичний рух у 1900—1904 рр. був дуже слабким. Фактично партія являла собою невелику групу інтелігенції, під впливом якої перебувала незначна частина робітників і студентів, а також селянство окремих повітів. УСДП на початковому етапі своєї діяльності не мала в достатній кількості власних професійних кадрів, які мали б охопити своєю роботою весь терен Східної Галичини. Як партія поневоленого народу, в Галичині вона перебувала в гірших умовах ніж Польська соціал-демократична партія (ПСДП). По-друге, практично весь промисловий пролетаріат краю, незалежно від національної приналежності, УСДП добровільно віддала під вплив ПСДП. Керівництво партії вважало, що український міський пролетаріат чисельно значно менший від польського і тому повинен вступати в уже існуючі польські робітничі організації. По-третє, УСДП протягом тривалого часу не мала власного представництва в австрійському парламенті, що суттєво знижувало агітаційну спроможність партії. Її засновники і лідери М.Ганкевич та С.Вітик залишалися членами ПСДП, займаючи керівне становище в обох партіях¹⁷.

Українська соціал-демократична партія на початку ХХ ст. поширювала свою діяльність головним чином по селах. Роботу, спрямовану на організацію міського пролетаріату, вона практично не проводила.

УСДП намагалася розширити масову базу соціал-демократичного руху в Східній Галичині і з цією метою прагнула зміцнити свій вплив серед малоземельних селян і сільськогосподарського пролетаріату. Цьому сприяла активна участь українських соціал-демократів в аграрному страйку

влітку 1902 р. Заслугою соціал-демократів є те, що вони першими серед українських партій Східної Галичини намагалися надати йому організованого характеру.

Брошура С. Вітика “Як треба страйкувати”, видана накладом в 30 000 примірників, розійшлася серед селянства в одну мить. У брошурі один з лідерів УСДП намагався переконати незаможних селян і сільськогосподарських робітників у тому, що завданням аграрного страйку є лише боротьба за підвищення заробітної плати і рекомендував їм дотримуватися мирного характеру страйкового руху¹⁸.

Під час аграрних страйків 1902 р. УСДП видавала значну кількість страйкових відозв, а її агітатори, зокрема М. Ганкевич, С. Вітик, Я. Остапчук, А. Шмигельський очолили визвольний рух селянства в багатьох населених пунктах Галичини. Хоча аграрний страйк 1902 р. закінчився тільки частковим успіхом, але українські соціал-демократи використали його з метою посилення ідейного впливу партії на своїх прихильників. Реальним наслідком енергійної діяльності УСДП під час страйку було значне збільшення її членів, особливо у Збаразькому повіті. З метою організаційного закріплення зв'язків партії із селом, набутих нею під час страйку, керівництво УСДП звертало увагу своїх членів на те, що “в Галичині завдяки конституційним свободам усна агітація і пропаганда, особливо між неписьменним населенням, мусить зайняти більше місця, як агітація і пропаганда при допомозі газет і брошур, тим більше, що й та усна агітація не така світла, як виходило би зі справоздання”¹⁹.

Після аграрного страйку 1902 р. молода українська соціал-демократична організація намагалася зміцнити безперечний вплив на селянські маси. Про це красномовно свідчать рішення зборів довір'я з найсвідоміших громад Збаразького повіту, які відбулися 1 січня 1903 р. у Новому селі. На цих зборах після доповіді члена УСДП Я. Остапчука про політичну організацію селянства було ухвалено таку резолюцію: “Зібрані мужі довір'я новоселецької частини Збаразького повіту, стоячи на ґрунті наукового соціалізму й годячися на все, що з нього випливає, вважають, що як такі, вони можуть шукати собі місця тільки в рядах соціал-демократії”²⁰.

Важливою віхою в історії УСДП став перший з'їзд партії, який відбувся в березні 1903 р. У ньому брали участь впливові українські соціал-демократи зі Львова та з провінцій Східної Галичини. З'їзд ухвалив програму австрійської соціал-демократії, розроблену на Брнеському (1899) та Віденському (1901) конгресах. Зазначимо, що у віденській програмі австрійської соціал-демократії головна увага зверталася на соціальні реформи. У ній зазначалося, що основним завданням партії є “здобувати пролетаріатові якнайбільший вплив на всіх полях громадського життя”²¹. Важливого значення віденська програма надавала також використанню парламентських засобів боротьби для реалізації стратегічного і тактичного курсу соціал-демократії. Крім організаційно-політичного й агітаційного питань, I з'їзд УСДП розглядав і аграрно-селянське питання. Це свідчило про те, що галицькі соціал-демократи не ігнорували і гострі соціальні проблеми краю. У своєму виступі на з'їзді один з лідерів партії Теофіл Мелень підкреслив, що “аграрне питання є ниньки пекучим питанням дня...”²². В одній з резолюцій з'їзду було визначено основне завдання української соціал-демократії в сфері аграрних відносин. “Задачею соціально-демократичної партії, — підкреслювалося в ній, — є передовсім зайнятися безземельними робітниками і тими дрібними осідачами, що мусять для удержання себе і родини продавати свою працю на панських ланах”²³.

Як бачимо, галицькі соціал-демократи, на відміну від радикалів, були виразниками економічних інтересів не всього селянства, а лише малоземельних хліборобів і сільськогосподарських робітників. “Соціал-демократія, — писав В. Левинський, — виступає в обороні класових інтересів безземельного і малоземельного пролетаріату”²⁴. Для задоволення усіх інтересів С. Вітик поставив перед українською соціал-демократією завдання добиватися здійснення таких вимог: 1) скорочення робочого дня для сільських робітників і правильного нормування їх часу праці; 2) забезпечення їх у касах хворих під час хвороби і на старість; 3) заведення інспекторів для рільництва; 4) заборона виплачувати заробітки квитками; 5) надання права звичайним судам налагоджувати справи між поміщиками і вільними робітниками²⁵.

Названі вимоги були покладені в основу аграрної резолюції, ухваленій I з’їздом УСДП. Слід зазначити, що організаційна робота галицьких соціал-демократів по втіленню аграрної платформи партії була слабою і згодом вони почали втрачати політичний вплив на селянство, яке перебувало в стані післястрайкової байдужості до власних соціально-економічних проблем.

Незважаючи на значне пожвавлення громадської роботи українськими ліворадикальними партіями в Східній Галичині на початку ХХ ст., політичний провід у краї, як і раніше, належав впливовій УНДП. Ця партія центристського спрямування стала організатором могутнього вічевого руху, який прокотився по багатьох населених пунктах Галичини. Так, у народному вічі в Галичі, скликане з ініціативи Народного комітету в травні 1900 р., взяли участь близько 3000 селян і міщан. На ньому було прийнято резолюцію, що містила вимоги поділу Галичини на польську та українську частини, впровадження у виборчу систему загального таємного голосування зі знесенням курій²⁶. Багатолюдні віча, проведені національними демократами, відбулись у Станіславі, Чернієві, Павелцях, інших населених пунктах Галичини. На них члени УНДП виступали з політичними й економічними рефератами, обговорювали питання шкільництва. Галицькі селяни з великою увагою слухали ці реферати, а “резолюції сприймали з ентузіазмом”²⁷.

Керуючись рішеннями II з’їзду, який відбувся 24 грудня 1901 р., УНДП приступила до розширення і поглиблення організаційної роботи. Одним з важливих її напрямів було створення “просвітніх й економічних організацій”. Члени партії надали організаційну та фінансову допомогу товариству “Просвіта”. В 1901 р. завдяки такій підтримці у ньому налічувалося вже 8000 членів. До складу товариства входили 21 філія і 1193 читальні. Для порівняння зазначимо, що москвофільське товариство ім. Качковського мало лише 500 читалень²⁸. Створення просвітніх та економічних організацій у Східній Галичині, на думку органу УНДП—газети “Діло” — було “найліпшою підвалиною для кріпкої і тривкої політичної організації”²⁹.

Важливим напрямом суспільної діяльності УНДП стала організація хліборобських страйків. Народний комітет, як виконавчий орган партії, під час аграрного руху в 1902 р. закликав галицьке суспільство до солідарності і підтримки рільничого страйку. На засіданні Народного комітету, яке відбулося 29 вересня 1902 р., було прийнято рішення “утворити окремий страйковий фонд і далі організовувати хліборобські страйки”³⁰.

Синтезом усієї громадської діяльності УНДП була політична робота, спрямована на пробудження національної свідомості русинів і боротьбу з його ворогами. Під гаслом боротьби за автономію українських земель в

Австро-Угорщині УНДП намагалася об'єднати політичні сили в краї в “єдиний національний фронт”, спрямувати його на боротьбу проти польського засилля. Народний з'їзд УНДП, який відбувся 26 грудня 1902 р., проголосив перехід до “політики масової самооборони і рішучої опозиції проти галицько-польської адміністрації, проти піддержуючого її центрального уряду”³¹. Саме на підставі рішень з'їзду К. Левицький зробив висновок про те, що з цього часу національно-демократична партія “взяла у свої руки керму нашої політики”³².

На своєму з'їзді 26 грудня 1904 р. націонал-демократи гостро засудили антиукраїнську політику австрійського уряду. На підставі політичного реферату К. Левицького з'їзд УНДП прийняв відповідні резолюції. В них вказувалося на необхідність використання найгостріших форм парламентської боротьби, а також на посилення діяльності партії, спрямованої на “культурне, економічне і політичне піднесення народних мас”³³.

Пильну увагу УНДП приділяла питанням тактики. Так, українські націонал-демократи були налаштовані на боротьбу з Руською народною партією в політичній та економічній сферах. Проте готові були йти з нею на тимчасові політичні блоки під час виборів. Допускалися також компроміси з радикалами та соціал-демократами (на Народному з'їзді націонал-демократів у 1904 р. УНДП щодо Радикальної партії “зайняла прихильне становище”)³⁴.

З Католицьким русько-народним союзом О.Барвінського політичні компроміси були можливі в тому випадку, коли б її члени перейшли в опозицію до крайових і центральних властей, або якщо б вони склали депутатські мандати, отримані в результаті зловживань під час виборів³⁵. Питання політичної співпраці національні демократи розглядали через призму двох принципів: 1) національна платформа партії і 2) її ставлення до уряду й адміністрації. Так, за першим принципом у можливе поле тривалої співпраці не потрапляли москвофільська партія, а за першим і другим — КРНС³⁶. З партіями, що стояли на українській національній платформі і перебували в опозиції до політики австрійського уряду, УНДП допускала співпрацю, але в питаннях, що збігалися в програмах обох партій.

Оскільки галицькі соціал-демократи проголосили принцип “міжнародної єдності пролетаріату”, а не принцип консолідації національно-політичних сил, вони не потрапили в коло плідної співпраці з УНДП.

Гостра боротьба між націонал-демократами і москвофілами розпочалася під час аграрного страйку 1902 р. Якщо УНДП ініціювала страйковий рух, то русофільська партія на сторінках “Галичанина” виступала з відозвою, яка засуджувала страйки і вимагала від місцевого населення лояльності щодо польської шляхти. Відозва “К русскому населению Галичины” була яскравим свідченням того, що в соціальних питаннях партія москвофілів займала крайні реакційні позиції, а в питанні аграрного страйку опинилася на становищі адепта великих польських панів. “Браття селяне, — зазначалося в маніфесті “Русско-народной партии”, — молимъ васъ поступайте при страйках оглядно, спокойно и честно, чтобы не впасти в еще большую беду. Прежде всего не требуйте такой высокой платы, которой вы сами, будучи работодателями, не могли бы дать без явной для васъ страти..., молимъ и заклинаямъ васъ, братья селяне, не выступайте ни съ угрозами, ни съ силою против техъ, которые хотят трудиться и заработать хотя бы и низшую плату, чемъ вы требуете...”³⁷. Соціальний зміст відозви, а також мова органу русофільської партії свідчили про те, що москвофільським політикам були чужі життєво важливі інтереси галицького селянства.

Гостре незадоволення у москвофілів викликала також опозиційна тактика УНДП щодо австрійського уряду й окремі радикальні форми виявів протесту, характерні для молодшого, лівого крила партії. Майже на кожних зборах русофільської партії відзначалася гострота політичної тактики націонал-демократів, яку москвофіли розцінювали, як “компрометуючу народ перед культурними націями Австрії”³⁸. В свою чергу, націонал-демократи звинувачували москвофілів у зв’язках з польською адміністрацією. Вважаючи русофільську партію “шкідливою і деструктивною” силою, українські націонал-демократи своїми політичними діями намагалися “паралізувати шкідливі домагання москвофілів”³⁹.

Слід зазначити, що спроби різкого розриву націонал-демократів з москвофілами наштовхувалися на особливу позицію духовенства. Оскільки значна частина греко-католицьких священників належала до консервативного русофільського табору, а водночас становили значну частку в УНДП, то будь-які виступи Народного комітету проти москвофілів викликали конфліктну ситуацію в середовищі націонал-демократів.

Пожвавлення українського національно-політичного руху на початку ХХ ст. зумовило протидію правлячої польської еліти. 1902—1903 рр. були переломними для багатьох польських політичних партій у подальшому здійсненні національної політики загалом та у ставленні до українського питання зокрема. У цей період сутність і форми польської національної програми зазнають важливих змін. Ідеологічним підґрунтям цих змін у польській національно-політичній доктрині стало те, що на зміну гаслу збереження “стану посідання” утверджується думка порятунку історичної “польськості”⁴⁰.

Польські націонал-демократи, які на початку ХХ ст. посіли домінуючі позиції у польському партійно-політичному спектрі, будували свою державно-політичну програму на антиукраїнських гаслах. Вже на з’їзді, який відбувся в серпні 1900 р., ендеки зробили заяву про те, що будуть вести посильну боротьбу з визвольними змаганнями українців, які порушують “спільність наших краєвих і національних інтересів”⁴¹. У програмі, схваленій у жовтні 1903 р., польські націонал-демократи відмовилися від будь-яких поступок на користь українців і виступили за збереження під Польщею всіх земель, заселених поляками⁴². Потрібно зазначити, що національна програма ендеків повністю збігалася з платформою Русько-народної партії в національному питанні. Не випадково “Галичанин” русофільську партію називав “рідною сестрою нової всепольської демократії”⁴³.

Значні корективи у національній політиці провела і польська партія людовців. У прийнятій Стронніцтвом Людовим у липні 1903 р. програмі зазначалося, що головна мета партії — відтворення єдиної, незалежної, демократичної Польщі. У програмному документі людовців Галичина трактувалась однозначно як “вітчизна поляків”, інтереси ж українців у ньому повністю ігнорувалися⁴⁴.

Отже, еволюція національних програм польських партій, посилення в них шовіністських тенденцій об’єктивно вели до конфронтації, загострення боротьби з українськими партіями Східної Галичини.

Значний вплив на громадсько-політичне життя в Австрійській Україні мала російська революція 1905—1907 рр. Хвиля російських революційних подій перетворила Галичину на “вогнисту іскру, що блискучим світлом своїм освітила весь тягар неймовірного економічного становища більшої частини українського народу в Галичині, терни національної панщини і перешкоди до культурного розвитку його”⁴⁵. Саме під впливом першої російської рево-

люції в краї, як в цілому і по всій Австрійській імперії, “розпочався велетенський рух за виборчу реформу до австрійського парламенту”⁴⁶.

Революція 1905—1907 рр. стала каталізатором пожвавлення діяльності українських політичних партій Галичини, внесла корективи в їхню тактику. Зазначимо, що три провідні політичні партії Східної Галичини: Русько-українська радикальна, Українська соціал-демократична й Українська національно-демократична партії висловили своє прихильне ставлення до революційного процесу в Росії, пов’язуючи з ним надії на встановлення в імперії конституційного ладу, який би забезпечив демократичні свободи для східних українців. Висловлюючи свою солідарність з боротьбою російських демократичних сил із самодержавним ладом, партійно-політичні структури українського табору в Східній Галичині розглядали революцію в Росії як могутній імпульс для посилення національно-політичного руху в краї.

Пильну увагу революційним подіям у Росії приділяли радикальні видання. Зокрема, у газеті “Громадський голос”, який став офіційним органом Русько-української радикальної партії, була відкрита рубрика “Що діється в Росії”. У ній детально описувався перебіг революційних подій у Російській імперії. В одному з номерів “Громадський голос”, підкреслюючи значення російської революції для пробудження політичного життя радикалів, писав: “Вогонь, який так великим полум’ям обняв цілу Росію, перекинувся, правда під іншим видом, й на сусідні краї... Подув східного, вільного вітру зворушив нами, що ніде правди діти, як не спали, то дрімали байдухо. За чорно-жовтими австрійськими стовпами в цілій повні революція, а на нас західний вплив і ми не сміємо бути послідніми і ми повинні показати, що зуміємо добитися кращої долі”⁴⁷.

Ідейно-політичні імпульси, які надходили з революційної Росії, сприяли ідеологічному й організаційному зміцненню радикальних організацій, посиленню впливу РУРП у громадському житті Галичини. “Нема у Східній Галичині такого повіту, — писав “Громадський голос”, — де б не було радикалів. Декуди їх більше, декуди менше. Але всюди вони мають значний вплив на публічні справи, головно через своє більше політичне вироблене, через свою завзятість та витривалість”⁴⁸.

Під впливом могутніх виступів революційно-демократичних сил у Росії РУРП розгорнула інтенсивну агітаційно-пропагандистську діяльність щодо зміцнення та розширення мережі партійних осередків, з метою подолати “занепад партійної праці”⁴⁹. На сторінках своїх періодичних видань вона постійно підкреслювала, що “єсть партією освідомлюючоїся і організуючоїся маси робочого руського народу”⁵⁰. Звертаючись до політичного активного трудящого населення Галичини, керівництво РУРП заклиало їх поповнювати ряди радикальних організацій. “Кожний свідомий хлоп, — писав “Громадський голос”, — повинен бути членом своєї хлопської руської радикальної партії, організувати найперше своїх товаришів у громаді. В кожній громаді повинні хлоп-радикали вибрати собі свій місцевий заряд з трьох або п’ятьох членів. Члени того уряду мають надзирати над веденням всіх справ громадських, скликувати громадські збори і старатися, щоби все в громаді робилося по правді і для добра хлопів, щоби програму радикальної партії переводити вже в громадським життю”⁵¹.

Підтримка революційного руху в Росії, аналіз його повчального досвіду радикалами знайшли свій вияв у поглибленні національно-політичної платформи РУРП, в основу якої було покладено тезу про незалежну Русь — Україну.

Газета “Громадський голос” у програмній редакційній статті “До наших читачів і прихильників” писала: “Ми тепер поставили різко питання, чи віденство, чи українство? Себто, чи спасіння нашого народу у Відні, чи в спільності з українським селянством на Україні?” Стаття закінчувалася чітким висновком: “Значить: не Відень, не Петербург, або що, — але саме Русь—Україна... окрема й незалежна” ⁵².

Перша російська революція викликала пожвавлення діяльності не тільки радикалів, але й соціал-демократів. Відразу ж після звістки про криваві січніві події 1905 р. у Петербурзі, в багатьох містах Галичини, зокрема у Львові, Дрогобичі, Коломиї, Бориславі, Тернополі, відбулися організовані соціал-демократами збори, мітинги і демонстрації солідарності з народами Російської імперії. Вони проходили під гаслами: “Геть самодержавство!”, “Хай живе російська революція!”, “Свободу народам!” ⁵³.

Так, 1 лютого 1905 р. у Львові відбулися масові робітничі збори, скликані соціал-демократами, на яких з протестом проти дій українського уряду виступив один з їх лідерів С.Вітик. Всього ж протягом квітня — грудня 1905 р., за неповними офіційними даними, галицькі соціал-демократи організували понад 300 зборів і мітингів. Вони проходили не тільки під гаслами солідарності з російським революційним рухом, але й проведення в краї виборчої реформи, нерідко завершувалися вуличними демонстраціями ⁵⁴.

Українська соціал-демократична партія, пов’язуючи з революцією в Росії надії на визволення Наддніпрянщини з-під національного гніту, в певній мірі сприяла розвитку революційного руху в Російській імперії. Слід зазначити, що напередодні революції 1905—1907 рр. основний шлях транспортування забороненої літератури із Західної Європи проходив саме через Львів і Збараж, а провідна роль у цій справі належала членам УСДП. Вітаючи революцію в Росії, газета “Воля” зазначала, що від успіху цієї революції залежить майбутнє не тільки України, а й всієї Європи ⁵⁵.

Могутній аграрний рух, який розгорнувся в Східній Україні в 1905—1907 рр., змусив галицьких соціал-демократів повернутися обличчям до соціально-економічних проблем селянства. До революційних подій у Росії, революційної роботи серед галицьких селян з боку УСДП не було майже ніякої. В значній мірі це було обумовлено поширеною в середовищі соціал-демократів думкою про те, що “село і мужик не для пропаганди соціалізму” ⁵⁶. Під впливом цих подій у Росії галицькі соціал-демократи внесли серйозні корективи в ставлення до селянства й аграрних проблем краю. На своїй другій конференції, що відбулася 27—28 січня 1906 р., керівництво УСДП висловилося за потребу роботи на селі та прийняло проєкт аграрної програми, який містив положення про викуп поміщицьких земель і передачу їх у користування громадам. Проте вирішення аграрного питання українські соціал-демократи пов’язували не з революційними, а з парламентськими засобами боротьби ⁵⁷.

Чітку позицію щодо революції в Росії зайняла найчисельніша і найвпливовіша політична партія Галичини — Українська національно-демократична партія. Вітаючи революційний виступ демократичних сил Російської імперії і засуджуючи злочинні дії царського уряду, газета “Діло” писала: “В Росії бушує революція. Весь цивілізований світ є свідком, як царат думає загасити революційний вогонь потоками крові, відгородитися від своєї смерті валами людських трупів” ⁵⁸.

УНДП була переконана в тому, що воля для галичан, які перебували під владою Австро-Угорщини, повинна прийти саме з оновленої, демократичної Росії. “Одне вільне слово руське в Росії, — зазначала газета

“Діло”, — вистане, щоби галицьких русинів зробити панам у власній хаті”⁵⁹. Керівництво Української національно-демократичної партії намагалося переконати громадськість Галичини в тому, що здобуття національно-політичної незалежності потрібно пов’язувати з демократичними процесами не в Австро-Угорщині, а саме в Росії. “Російський кнут, — підкреслював орган УНДП, — є отже, для нашої національної будучності менше небезпечний, ніж австрійська свобода. До цього переконання вже приходять поволі австрійські радикали і се мусить вплинути на їх політику”⁶⁰.

Під впливом наростання революційної хвилі в Росії УНДП намагалася зміцнити свої ряди і розширити сферу своєї діяльності. Керівництво партії орієнтувало свої повітові організації не тільки проводити віча, але й звертати пильну увагу на соціальні відносини на селі, займатися економічними і культурними питаннями.

Своє позитивне ставлення до першої російської революції висловив і Католицький русько-народний союз (КРНС). У ній він вбачав закономірне прагнення народних мас “зірвати в Росії з самовладою і завести конституційний лад”. Орган КРНС — газета “Руслан” — висловлювала сподівання, що “закордонні брати здобудуть очікувані конституційні свободи, для того щоб щасливо перемогти москвофільську лихорадку”⁶¹.

Своє негативне ставлення до революційних подій у Росії продемонструвала лише Руська народна партія (РНП). Її орган — газета “Галичанин” — писала, що своїми “революційними виступами і небаченим жахом насильства і розрухи російський народ шокував весь цивілізований світ”. Лідери РНП із сарказмом говорили про визвольний рух у Росії, який у них асоціювався з “вбивствами і звичайними грабежами”⁶².

В 1905—1907 рр. у Галичині, як і в інших регіонах Австро-Угорської імперії, під впливом революційних подій у Росії значно посилилася боротьба національних партійно-політичних угруповань за реформування виборчої системи. Всі три українські партії в Східній Галичині, а також Католицький русько-народний союз домагалися “загального, безпосереднього, рівного і таємного виборчого права, жадаючи, щоб новий виборчий закон дав українському народові стільки мандатів, скільки йому належить відповідно до числа людності”⁶³. На думку лідерів національного партійно-політичного табору Галичини, ліквідація старої куріальної системи повинна була забезпечити перевагу українського представництва в австрійському парламенті і галицькому сеймі над польським, надати можливість досягнення національно-політичної незалежності українців легальними, конституційними засобами. Саме в цій площині Русько-українська радикальна партія виробляла принципи своєї тактики. На думку її керівництва, вона повинна відрізнитися від тактики російських, у тому числі і східноукраїнських революційних партій. “Відмінні обставини, спричинені розірванням нашого українського народу на три кусні, — робив висновок “Громадський голос”, — вимагають відмінної тактики для вироблення політичних прав. Нерівна політична самосвідомість, нерівний економічний стан є причиною, що всі нараз не можемо стати до бою проти своїх ворогів”⁶⁴.

У 1906—1907 рр. РУРП включилася в активну політичну боротьбу за здобуття загального, безпосереднього, рівного та таємного виборчого права. Найсильнішим засобом тиску на австрійську адміністрацію та польських поміщиків радикали вважали страйк. Керівники партії підкреслювали, що це буде не економічний, а політичний селянський страйк. В офіційній заяві РУРП зазначалося: “Всі хлопці так довго не мають робити

на панських ланах, доки не дістануть повних політичних прав, доки парламент не ухвалить рівності всіх людей, тобто введення загального, рівного, безпосереднього та таємного виборчого права. Як парламент ухвалить такий закон, тоді страйк закінчиться”⁶⁵.

Радикали гостро критикували рішення комісії, яка ухвалила поділ Галичини на виборчі округи (проект вшехполяка Гломбінського). Вони забезпечили полякам 80 мандатів, у той час як русинам всього — 22⁶⁶. Розгортання широкого політичного руху в Східній Галичині за реформу виборчої системи оживила діяльність УСДП, сприяла виходу її з кризового стану. Зокрема, з квітня 1905 р. знову почала виходити газета “Воля”. Партія мобілізувала всі свої сили для розгортання агітаційно-пропагандистської і організаційно-практичної роботи за виборчу реформу. УСДП першою серед українських політичних партій Галичини опублікувала маніфест, який закликав громадянство до боротьби за загальне виборче право. Його тираж становив 100 тис. примірників. Партія видала також першу популярну брошуру одного із своїх лідерів В. Левинського “Про загальне виборче право”. Маніфест і брошура, які швидко поширилися по повітах Східної Галичини, мали значний вплив на селянські маси⁶⁷.

Протягом грудня 1905 р. УСДП організувала віча і збори в справі виборчої реформи в Проденці, Самборі, Тисмениці — всього близько у 20 населених пунктах Галичини⁶⁸. На початку 1906 р. сильний рух за виборчу реформу розгорнувся в Збаразькому повіті, де соціал-демократи користувалися найбільшим впливом. На вічах, які скликали члени партії, були присутні селяни в кількості від 15 до 30 тис.⁶⁹

Потрібно зазначити, що активізація політичної діяльності соціал-демократів супроводжувалася загостренням внутрішньопартійної боротьби. Так, восени 1905 р. з критикою тактики керівництва партії щодо українських робітників виступив редактор “Волі” В. Левинський. Вказавши на майже повну відсутність в УСДП політичних, культурних, профспілкових організацій, він звинуватив у всьому лідерів партії М. Ганкевича та С. Вітика, які, працюючи фактично в лавах польської соціал-демократії, поставили галицьких соціал-демократів у повну залежність від останньої. Навколо В. Левинського почали групуватися переважно молоді діячі з робітників та інтелігенції, які були переконані у необхідності самостійної роботи УСДП у міському середовищі. Непорозуміння між лідерами партії вперше вилилося у відкритий конфлікт на II з’їзді УСДП, який відбувся наприкінці січня 1906 р. у Львові. Короткотривала внутріпартійна боротьба в УСДП завершилася поразкою опозиції, а її керівник В. Левинський був звільнений з редакції “Волі”. В другій половині 1906 р. його запросили буковинські соціал-демократи до Чернівців для видання їх офіційного органу — газети “Земля і воля”. Гострий конфлікт між керівництвом УСДП і опозицією вдалося погасити на партійній конференції, яка відбулася на початку січня 1907 р. На ній було прийнято рішення про перенесення видання “Землі і волі” з Чернівців до Львова⁷⁰.

Наприкінці 1905 р. агітацію за загальне виборче право розгорнула найбільша політична українська партія в Галичині — УНДП. Слід зазначити, що до цього часу національно-демократична партія відповідно до своїх сил мало звертала уваги на ту агітацію і мало віддавала їй сил⁷¹.

Потрібно відзначити, що всі українські партії в Східній Галичині об’єднали свої зусилля у боротьбі за загальне виборче право й утворили своєрідний неформальний політичний блок. У цілому ряді міст, зокрема в Станіславі, на Коломийщині діячі УСДП співпрацювали з місцевими організаціями націонал-демократів і радикалів, виступали на організованих

ними зборах і мітингах. 2 лютого 1906 р. у Львові з ініціативи націонал-демократів відбулося всенародне віче, в якому взяли участь понад 40 тис. галицьких українців. Відкрив віче голова Народного комітету УНДП К. Левицький. “Ми зібралися тут, — наголосив він, — щоб засвідчити, що весь руський нарід є за справедливою виборчою реформою і що за се право постоїть усіми своїми силами” ⁷². На багатотисячному вічі галицьких русинів від імені УСДП виступив С. Вітик. У своїй промові він висловив солідарність міського пролетаріату з галицькими селянами. Свій виступ С. Вітик закінчив вигуком “Нехай живе український народ!” ⁷³. На підставі численних віч і зборів, які відбулися в повітах краю, всенародне віче прийняло ряд резолюцій. В одній з них зазначалося: “За справедливую реформу виборчу віче уважає тільки ординацією, оперту на загальнім, рівнім, безпосереднім і тайнім праві голосування” ⁷⁴. Газета “Діло”, аналізуючи рішення віча, підкреслила, що воно “стало величавою маніфестацією Галицької Русі в боротьбі за незалежні політичні права” ⁷⁵.

Незважаючи на те, що 23 лютого 1906 р. уряд Австро-Угорщини вніс до парламенту проект закону про реформу виборчої системи, правлячі кола в регіоні штучно стримували проведення реформи. Тому вічовий рух під гаслом загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права продовжувався. В містах Галичини, й особливо у Львові, УСДП активно співпрацювала з польською соціал-демократією, а керівники партії М. Ганкевич, С. Вітик, Т. Мелень брали участь в організації масових робітничих зборів і виступали на них. Всього у квітні—вересні 1906 р., за неповними офіційними даними, українські та польські соціал-демократи провели у Галичині понад 270 мітингів і зборів. Сотні зборів і віч провели також представники УНДП й РУРП ⁷⁶.

З різкою критикою урядового законопроекту про виборчу систему виступила Русько-народна партія. Її керівництво вважало, що він поставив руське населення Галичини стосовно виборчих прав на останнє місце в порівнянні з іншими народами Австро-Угорщини, оскільки надав право вибирати одного депутата: німцям — на 44 000 жителів, чехам — на 60 000 і полякам — на 66 000 жителів, для руського ж населення імперії визначив право вибору одного депутата тільки на 109 000 жителів ⁷⁷. В зв’язку з цим Народна Рада РНП звернулася до руського населення краю із закликом “вносити невідкладно рішучі протести в державну думу проти прийняття нею запропонованого урядом законопроекту про реформу виборів з виключними для Галичини постановами. Скликати для укладення і підпису таких протестів довірочні збори не тільки в повітових і судових округах, але і в окремих містах і містечках” ⁷⁸. У разі ж неефективності таких дій лідери РНП виявили свою готовність звернутися до руських депутатів “відмовитись від будь-якого подальшого сприяння виборчій реформі, розрахованій на закріпачення руського народу в Австрії” ⁷⁹.

Під тиском масового, демократичного руху всіх верств і народів Австро-Угорщини, політичного тиску українських партій Галичини уряд, очолюваний прем’єр-міністром А. Беком, 27 січня 1907 р. прийняв закон про запровадження загального виборчого права при виборах до австрійського парламенту ⁸⁰.

Проте новий виборчий закон, незважаючи на його позитивні сторони, мав обмежений характер. Новий закон стосувався лише парламенту і не поширювався на крайові сейми і місцеві органи самоврядування. Посольські мандати нерівномірно розподілялися між національностями. Так, один посол припадав на 50 тис. польського населення й аж на 120 тис. українського. На 106 депутатських мандатів до австрійського парла-

менту від Галичини українське населення могло обрати лише 28 послів, або 26 відсотків від загальної кількості ⁸¹.

В цілому новий виборчий закон викликав вперту протидію шовіністично настроєного польського політичного табору, який до цього забезпечував своє панування в краї за допомогою куріальної системи, побудованої на основі майнового цензу.

Українські політичні партії Східної Галичини, викриваючи махінації польських шовіністів, розгорнули активну агітацію в масах за справедливий виборчий закон. Ще в кінці грудня 1906 р. на з'їзді Русько-української радикальної партії, яка висловила своє критичне ставлення до проекту нового виборчого закону, зазначалося: "Нова виборча постанова до віденського парламенту доказує до решти, що нашому народу нема що довго помагати у Відні. Тому з'їзд заявляє: "Партія буде підпирати лише кандидатів на послів, котрі дають запоруку, що будуть усіма силами помагати нашому народові вибороти економічну і політичну незалежність австрійської України від Відня, і від галицьких поляків. З'їзд бачить будучину нашого народу виключно в єднанні його з українським народом у Росії та в остатній цілі тої єдності — Українській республіці" ⁸².

Перед виборами до парламенту 1907 р. українські націонал-демократи загрожували польсько-шляхетській верстві в Галичині революцією і навіть висували соціалістичні гасла.

Основні положення передвиборчих програм трьох провідних партій українського політичного табору в Галичині суттєво не відрізнялися між собою. Так, виборча програма УСДП передбачала боротьбу за усунення нерівності виборчого права, зниження вікового цензу та поширення права на жінок, національну автономію, розширення демократичних свобод громадян, проведення реформ в інтересах селянства. Націонал-демократи вимагали відкриття самостійного українського університету у Львові, поділу крайової шкільної ради, ставили питання про можливість поділу Галичини, приєднання українських земель Буковини до майбутньої української автономії. УНДП висунула також ідею спільного крайового сейму, але за умови, що керівництво останнього повинно складатися з двох рівних половин — української і польської ⁸³.

Проте виборчий блок прогресивних політичних партій Галичини не був утворений. Це можна пояснити тим, що соціал-демократи вороже ставилися до селянства і духовенства — тих верств, які становили соціальну базу УНДП, а також критикували ідеологію і практику РУРП як не-соціалістичну.

У зв'язку із протиріччями в партійно-політичному таборі Галичини УНДП виставила своїх кандидатів практично в усіх округах, у тому числі й проти УСДП.

Перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права відбулись у травні 1907 р. У Східній Галичині націонал-демократи здобули 17 посольських мандатів, радикали — 3, соціал-демократи — 2, москвофіли — 5 ⁸⁴.

Від УСДП послами до парламенту були обрані Я. Остапчук і С. Вітик, які вступили до загальноавстрійського соціалістичного клубу. Посли від УНДП і УРП увійшли до "Русько-українського клубу", в якому налічувалося 30 депутатів. "Русько-український клуб" при відкритті нової палати послів 20 червня 1907 р. опублікував заяву, в якій висловився за національно-територіальну автономію українських земель в Австро-Угорській державі проти існуючої крайової автономії та зменшення заступництва українського народу протизаконними виборчими махінаціями ⁸⁵.

Після виборів 1907 р. центр діяльності українських політичних партій перемістився у парламент. Проте в австрійському парламенті представники українських партій не спромоглися на послідовну опозиційну політику, яка б могла мобілізувати українські народні маси до активної політичної праці й організації. Це була здебільшого політика компромісів, дрібних вимог і малих уступок. Проте, незважаючи на окремі вади виборчої реформи, вона мала принципове значення для формування демократичних політичних традицій у Східній Галичині. Не випадково УНДП розглядала її як “тиху революцію” в краї, як свідчення “пересунення цілої політичної системи від клік і клас верховодячих в сторону народної маси”⁸⁶.

Отже, революційні події 1905—1906 рр. у Росії знайшли сильний відгомін у громадсько-політичному житті Східної Галичини. Визвольний вогонь першої російської революції викликав могутню хвилю політичного піднесення в краї, сприяв ідеологічному й організаційному зміцненню українських партій, активізації їх легальної діяльності.

Мобілізація українських політичних сил була характерною ознакою сеймових виборів 1908 р. у Східній Галичині. Наприкінці 1907 р. склав свої повноваження Галицький крайовий сейм. Вибори нового складу провінційного парламенту були призначені на початок 1908 р. Сеймові вибори мали проходити на основі старої куріальної системи, яка забезпечувала більшість для польських консервативних політичних сил у законодавчому органі Галичини. Реформа сеймового виборчого права, яка була ініційована і розроблена польськими партіями, передбачала з 200 виділених у крайовому парламенті Галичини посольських місць лише 33 мандати для українців⁸⁷.

Незважаючи на реакційну виборчу систему, українські партії Східної Галичини розпочали активну підготовку до виборів. Вони закликали галицьких селян і робітників голосувати за тих українських політиків, які будуть у майбутньому сеймі вести боротьбу проти існуючого виборчого закону й домагатимуться вільного, рівного і таємного голосування до Галицького парламенту. 1 січня 1908 р. у газеті “Діло” було опубліковане звернення Народного комітету Головної управи УНДП під назвою “До русинів Галицької землі”, в якому підкреслювалося виняткове політичне значення сеймових виборів. “Браття русини, — говорилось у звертанні, — хвиля, що надходить, важніша з усіх хвиль, які наш народ переживає в Австрійській державі. Вибори, які наступають, важніші спроміж усіх виборів, в яких брав наш народ участь. Ті вибори рішають про нашу політичну будучину в краю”⁸⁸. УНДП закликала свідомих українців до “завзятої і рішучої боротьби”. Звертаючись до них, Народний комітет наголошував: “Організуйте виборчі комітети, будіть народні маси, освідомляйте несвідомих, наставляйте легкодушних і байдужих, заохочуйте нерухливих. Від Вислока по Збруч, від російського кордону по Карпати нехай весь наш народ зірветься до виборчого бою!”⁸⁹.

Таке політично відповідальне ставлення до сеймових виборів, розуміння значення їх результатів для політичного розвитку Східної Галичини поділяли всі українські партії краю. Вони засудили виборчий маніфест Русько-народної партії, в якому вона зробила заяву про те, що буде домагатися “рівномірного допуску москвофілів до управління краєм”⁹⁰. Виключивши будь-які політичні угоди з українськими партіями, русофільська партія на виборах заключила політичний альянс з поляками у боротьбі проти українського національного руху. “Всі знаки на небі і на землі, — писала газета “Діло”, — доказують наглядно, що наші москвофіли є в тіснім порозумінні з польсько-шляхетською клікою і що народну справу зраджають при виборах до сейму”⁹¹. Українські народовці намагалися переконати

намісника Галичини А. Потоцького, який був членом партії краківських консерваторів, що москвофільська партія та її діяльність є небезпечними для краю і взагалі москвофілів не слід допускати до сеймових виборів. Але намісник разом з польсько-шляхетською “Радою Народною” і москвофілами вирішив, за його словами, “уладнати українцям нове Берестечко” і повів сеймові вибори по лінії насильства і зловживань⁹².

Вибори до Галицького сейму відбулися 25 лютого 1908 р. Активну участь у них взяли українські ліворадикальні партії. Зокрема, УСДП виставила своїми кандидатами до галицького парламенту А. Шмигельського і М. Новаковського. В інших округах вона підтримала кандидатури від радикальної партії. В рамках передвиборної кампанії Богородчанська повітова організація УСДП провела в селах свого округу 40 віч, а на Збаражчині лише протягом 2 тижнів вона організувала 28 віч і зборів⁹³. Проте, оскільки тут не вдалося досягти політичного компромісу з УНДП, обидва кандидати УСДП програли вибори москвофілам.

Позитивним підсумком сеймових виборів 1908 р. було те, що українські партії Східної Галичини збільшили своє представництво в крайовому парламенті. До нього було обрано 11 українських послів, а саме — 8 членів національно-демократичної і 3 члени радикальної партії⁹⁴. В порівнянні з виборами в попередній сейм кількість депутатів від українського партійного табору збільшилася на 4 чол. Українські політичні сили вважали результати виборів до галицького сейму в 1908 р. корисними для української справи, оскільки ліва українська національна репрезентація була представлена у крайовому парламенті опозиційним блоком⁹⁵. Зміцнили свої політичні позиції в галицькому сеймі і москвофіли. До нього було обрано 9 москвофільських депутатів, тобто на 3 члени більше у порівнянні з попереднім представництвом. Москвофільська партія виступила на виборах у політичному блоці з польськими партіями. Його вістря було спрямоване проти національно-демократичних і радикальних українських кандидатів. Враховуючи ту обставину, що русофільська партія завжди виступала серйозним противником українського національного відродження, то посилення її політичного впливу в крайовому сеймі негативним чином відбилося на розвитку українського визвольного руху в Східній Галичині. Значну кількість депутатських місць у Сеймі отримали праві польські партії. До галицького парламенту було обрано, зокрема, 26 представників консервативно-шляхетської партії і 19 — людовців⁹⁶. Проте головний підсумок сеймових виборів 1908 р. полягав у тому, що, незважаючи на спільну протидію москвофілів і польської шляхти українським політичним силам, національний табір виявився сильнішим у порівнянні з попередньою сеймовою репрезентацією.

Отже, на початку ХХ ст. відбулося пожвавлення діяльності українських партій Східної Галичини і посилення їх політичного впливу на громадське життя краю. Національні партійні угруповання в Наддністрянщині були організаторами у зазначений період широкого аграрного страйкового руху, багатолюдних народних віч та маніфестацій. Українські партії Східної Галичини взяли активну участь у виборах до австрійського парламенту та крайового сейму й досягли певних політичних успіхів. Агітаційно-пропагандистська і практична діяльність провідних галицьких партій сприяла поглибленню процесів національно-політичного відродження Австрійської України і своїм вістрям була спрямована проти шовінізму польських консервативних сил.

- ¹ *Левицький В.* Як живеться українському народові в Австрії. — Відень, 1915. — С. 13.
- ² ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 156.
- ³ *Галичанин.* — 1902. — 2 (14) лютого.
- ⁴ *Стахів М.* Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західноукраїнських землях. — Львів, 1934. — С. 99.
- ⁵ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993. — С. 46.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Там же. — С. 14.
- ⁸ Там же.
- ⁹ *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — С. 103.
- ¹⁰ *Феденко П.* Український рух у XX столітті. — Лондон, 1959. — С. 78—79.
- ¹¹ *Левинський В.* Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. — Харків; Київ, 1930. — С. 47.
- ¹² *Яцкевич Є.* Піднесення революційного руху в Східній Галичині в 1901—1902 рр. // 3 історії західноукраїнських земель. — К., 1958. — Вип. 3. — С. 68.
- ¹³ *Вітик С.* Ще про аграрний страйк 1902 року в Галичині // Літопис революції. — 1929. — № 1. — С. 222.
- ¹⁴ Діло. — 1902. — 21 серп.
- ¹⁵ *Жернокієв О.* Українська соціал-демократична партія (1899—1918). Івано-Франківськ. 1997. — С. 22.
- ¹⁶ *Петлюра С.* Політичні українські партії в Галичині // Україна. — 1907. — Т. 2. Ч. II. — С. 37; *Жернокієв О.* Назв. праця. — С. 22.
- ¹⁷ *Петлюра С.* Українська соціал-демократична партія в Австрії. — К., 1907. — С. 18; ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2018, арк. 31.
- ¹⁸ *Петлюра С.* Політичні українські партії в Галичині // Україна. — 1907. — Т. 2. — Ч. II. — С. 39; *Вітик С.* Ще про аграрний страйк 1902 року в Галичині // Літопис революції. — 1929. — № 1. — С. 218.
- ¹⁹ *Осечинський В.* До питання про роль соціал-демократії Галичини в революційному русі доби імперіалізму // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. — Львів, 1967. — Вип. 4. — С. 38; *Левинський В.* Назв. праця. — С. 47.
- ²⁰ *Лозинський М.* З сучасного робітничого руху // Літературно-Науковий Вістник. — 1904. — Т. XXVIII. — С. 177.
- ²¹ *Левинський В.* Назв. праця. — С. 48.
- ²² *Злупко С.* Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець XIX — початок XX століть). — Львів, 1960. — С. 76.
- ²³ Там же.
- ²⁴ *Левинський В.* Селянство і соціал-демократія. — Львів, 1910. — С. 44.
- ²⁵ *Злупко С.* Назв. праця. — С. 76.
- ²⁶ Віче в Галичині // Діло. — 1900. — 17 (30) травня.
- ²⁷ Діло. — 1900 — 30 березня (12 квітня), 8(21) травня, 13 (26) червня, 5 (18) липня.
- ²⁸ Діло. — 1903. — 20 січня (5 лютого).
- ²⁹ Там же. — 25 січня (7 лютого).
- ³⁰ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців в 1848—1914. — Львів, 1926. — Т. 1. — С. 374, 37.
- ³¹ *Левицький К.* Назв. праця. — Т. 1. — С. 374, 375.
- ³² Там же. — С. 375.
- ³³ Там же. — С. 401.
- ³⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 12, арк. 3—3 зв.; спр. 309, арк. 151.
- ³⁵ Там же, ф. 146, оп. 8, спр. 12, арк. 3—3 зв.
- ³⁶ Народна тактика // Діло. — 1900. — 18 (31) січня.
- ³⁷ К русскому населению Галичины // Галичанин. — 1902. — 20 июля (2 августа).
- ³⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 312, арк. 1—2; спр. 215, арк. 81—82.
- ³⁹ Робота москвофілів // Діло. — 1900. — 8 (21) серпня.
- ⁴⁰ *Красівський О.* Галичина у першій чверті XX ст.: проблеми польсько-українських стосунків. — Львів, 2000. — С. 347.
- ⁴¹ Польські демократи // Діло. — 1900. — 19 (23) серпня.
- ⁴² *Михальський Ю.* Польська суспільність та українське питання у Галичині в період сеймових виборів 1908 р. — Львів, 1997. — С. 11.
- ⁴³ Всепольская демократия // Галичанин. — 1902. — 1 (14) марта.
- ⁴⁴ *Михальський Ю.* Назв. праця. — С. 11.

- ⁴⁵ Петлюра С. Політичні українські партії в Галичині // Україна. — 1907. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 41.
- ⁴⁶ Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. — С. 47.
- ⁴⁷ Громадський голос. — 1905. 26 січня, 2, 18 лютого.
- ⁴⁸ Там же. — 5 січня.
- ⁴⁹ Чи ставати нам в компроміс з народовцями? // Громадський голос. — 1907. — 1 березня.
- ⁵⁰ Гуртуймося в радикальну партію // Громадський голос. — 1905. — 1 січня.
- ⁵¹ Хлопська політична організація // Громадський голос. — 1905. — 2 лютого.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ До наших читачів і прихильників // Громадський голос. — 1906. — 6 липня.
- ⁵⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 109, арк. 91—92.
- ⁵⁵ Жерноклеєв О. Назв. праця. — С. 38.
- ⁵⁶ Воля. — 1905. — 1 квітня.
- ⁵⁷ Воля. — 1905. — 15 листопада, 15 січня.
- ⁵⁸ Воля. — 1906. — 6 лютого; Левинський В. Селянство і соціал-демократія. — С. 44.
- ⁵⁹ Революція в Росії // Діло. — 1905. — 13 (26) січня.
- ⁶⁰ Австрія і Росія // Діло. — 1905. — 18 (31) березня.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Організуймося // Діло. — 1905. — 26 січня (8) лютого.
- ⁶³ Руслан. — 1905. — 12 (24), 14 (26) січня.
- ⁶⁴ Галичанин. — 1906. — 16 (29) июля, 30 сентября (13 октября).
- ⁶⁵ Лозинський М. Листи з Галичини // Громадська думка. — 1906. — 21 січня.
- ⁶⁶ Громадський голос. — 1906. — 5 січня.
- ⁶⁷ Там же. — 16 січня.
- ⁶⁸ Там же. — 10 липня.
- ⁶⁹ Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. — С. 49.
- ⁷⁰ Жерноклеєв О. Назв. праця. — С. 60.
- ⁷¹ Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. — С. 49.
- ⁷² Там же.
- ⁷³ Лозинський М. З Австрійської України // Літературно-науковий вістник. — 1906. — Т. XXXIII. — Кн. 1. — С. 174.
- ⁷⁴ Воля. — 1906. — 15 лютого, 1 квітня; Діло. — 1906. — 20 січня (2 лютого).
- ⁷⁵ Діло. — 1906. — 20 січня (2 лютого).
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Там же. — 23 січня (5 лютого).
- ⁷⁸ Жерноклеєв О. Назв. праця. — С. 40.
- ⁷⁹ Протест Галицкой Руси // Галичанин. — 1906. — 22 сентября (5 октября).
- ⁸⁰ Там же.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² Кугутяк М. Назв. праця. — С. 105.
- ⁸³ Левицький К. Назв. праця. — Т. 1. — С. 430; Феденко П. Назв. праця. — С. 81.
- ⁸⁴ Земля і воля. — 1907. — 31 січня; ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 1414, арк. 15.
- ⁸⁵ Феденко П. Український громадський рух у XX столітті. — Подєбради, 1934. — С. 45.
- ⁸⁶ Там же.
- ⁸⁷ Кугутяк М. Назв. праця. — С. 106.
- ⁸⁸ Русини в новій ординації виборчій // Діло. — 1906. — 13 (26) лютого.
- ⁸⁹ До русинів галицької землі // Діло. — 1908. — 1 січня.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ Там же.
- ⁹² Галичанин. — 1907. — 31 грудня.
- ⁹³ Москвофільсько-польський альянс // Діло. — 1908. — 18 січня.
- ⁹⁴ Михальський Ю. Назв. праця. — С. 16.
- ⁹⁵ Жерноклеєв О. Назв. праця. — С. 60.
- ⁹⁶ Вчешні вибори // Діло. — 1908. — 26 (13) лютого.

З історії української революції

В. М. МАТВІЄНКО (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО САМОВИЗНАЧЕННЯ КРИМУ В 1917—1918 рр.

Чи не найскладнішою з “постросійських” проблем, окрім російсько-українських відносин, з якою зіткнулася щойнопостала українська держава в 1917—1918 рр., стала кримська. Це в першу чергу було пов’язано з досить високою організацією національного руху на півострові, який спирався на давню історичну традицію.

Кримські татари, котрі прагнули до самовизначення, не становили абсолютної більшості в регіоні проживання. За даними керівника оперативного відділу гетьманського Генерального штабу полковника Євгена Мишковського, на 1918 р. з 771 тис. мешканців Криму татар налічувалося 294,3 тис. (38,2 %), росіян — 180,8 тис. (23,3 %), українців — 64,4 тис. (8,4 %), німців — 56,8 тис. (7,4 %), решта — греки, болгар, вірмени та ін.¹ Очевидне переважання на півострові кримськотатарського населення у поєднанні з його швидкою самоорганізацією поставило перед Центральною Радою болісну дилему: принципово погодитися з можливістю відродження його державності або ж, виходячи з національних інтересів України, включити Крим до її складу.

Організаторами і керівниками кримськотатарського визвольного руху стали 28-річний Джафер Сейдамет і 32-річний Челебі Челебієв (справжнє ім’я — Нуман Челебі Джихан). Обидва захоплювалися революційно-соціалістичними ідеями, навчалися у Стамбульському університеті (Сейдамет до того ж закінчив юридичний факультет Сорбонни), напередодні війни повернулися до Росії й були мобілізовані до армії. На I Всекримському мусульманському з’їзді 25 березня 1917 р. Ч.Челебієв був обраний головою Мусульманського виконкому (МВК) і муфтієм Таврійського мусульманського духовного управління, а Д. Сейдамет — членом МВК і очолив комісію з вакуфного майна, що проголошувалося народним надбанням.

Спершу МВК діяв у погодженні з Тимчасовим урядом, як його орган, підпорядкований МВС, організовував під національними зелено-блакитними прапорами маніфестації кримських татар на підтримку республіканського ладу в Росії та збір пожертв у “фонд перемоги” над Німеччиною і її союзниками. Але вже створення Д. Сейдаметом наразі мусульманського батальйону в Сімферополі для захисту татарського населення від “убивств, грабунків, крадіжок”² спричинило перший конфлікт з місцевими органами Тимчасового уряду та зливу наклепницьких антитатарських статей у кадетській пресі. Ч. Челебієв навіть був заарештований 23 липня 1917 р. за “підбурювання” і звільнений лише за вимогою екстреного з’їзду МВК та всіх татарських організацій.

Саме на ґрунті протистояння з Тимчасовим урядом окреслилося певне зближення позицій МВК і Центральної Ради та українських організацій у Криму. Делегат МВК С. Ідрісов у своїй промові на З’їзді народів у

Києві 10 вересня 1917 р. подякував “представникам українського народу за те, що вони дали початок могутньому визвольному рухові всіх народів Росії”, й наголосив, що “Росія може стати могутньою тільки тоді, як всі її народи добровільно заключать союз”. А його колега Ахмед Озенбашли додав: “Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму”³.

У контексті майбутніх українсько-кримськотатарських відносин привертає увагу саме це досить суперечливе положення, адже “ким-небудь другим” могла стати відроджувана українська державність. Трохи раніше МВК також стверджував, що татарський народ Криму “не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить установлення в Криму політичної гегемонії якого-небудь народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав (виділено мною. — М.В.) на таку”⁴. Якщо врахувати, що до Лютневої революції 1917 р. у Криму протягом майже півтора століття уже існувала російська “політична гегемонія”, то адресатом цього застереження за певних обставин могли стати й українці.

Уже в липні 1917 р. з ініціативи Ч. Челебієва, Д. Сейдамета, А. Озенбашли, Г. Айваза та Х. Чапчакчи на пантюркських засадах була створена “Міллі фірка” (в перекладі — національна партія). У першому розділі її програми містилася вимога “створення в Криму дійсно народної республіки і визнання в широкому сенсі свободи дій усіх націй, що населяють Крим, як у національному, так і в культурному відношеннях”. “Міллі фірка” також проголошувала потребу скликання Всекримського парламенту.

На II Всекримському мусульманському з’їзді на початку жовтня ці положення органічно увійшли до політичної програми МВК, який мав забезпечити “об’єднання кримськотатарського народу, організацію місцевих комітетів і підготовку татар до Установчих Зборів”⁵. Об’єктивно така платформа передбачала набуття Кримом статусу суб’єкта всеросійської демократичної федерації, хоча про це в обох документах прямо й не говорилося.

У цьому контексті цілком логічним було засудження Мусульманським виконкомом більшовицького перевороту в Петрограді, приязне ставлення до проголошення Української Народної Республіки (УНР) і створення спільно з українськими організаціями у Сімферополі Кримського революційного штабу, що протистояв як прибічникам Тимчасового уряду, так і більшовикам. У цілковитому порозумінні кримськотатарські та українські делегати виступили й на Таврійському губернському з’їзді революційних та національних організацій, що сформував “Раду народних представників” як крайовий орган влади.

У Сімферопольському, Євпаторійському, Ялтинському, Перекопському і Феодосійському повітах “Рада народних представників” порядкувала самостійно, а у Дніпровському, Мелітопольському і Бердянському — мала узгоджувати свою діяльність з УНР. Це повністю відповідало відомому положенню Третього Універсалу Української Центральної Ради (УЦР) про те, що до території УНР належить “Таврія (без Криму)”⁶. Оскільки в Універсалі чітко зазначалося, що остаточно визначення кордонів УНР “по згоді зорганізованої волі народів” торкається лише тих суміжних регіонів, “де більшість населення українська”, УЦР через Д. Сейдамета і А. Озенбашли письмово повідомила Мусульманський виконком про те, що “Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів”⁷.

Це, безперечно, сприяло активізації зусиль “Міллі фірки” по скликанню кримськотатарських установчих зборів — Курултаю. Він почав свою роботу 10 грудня 1917 р. у Бахчисараї під головуванням відомого гро-

мадського діяча Джафера Аблаєва. Після трьох днів роботи Курултай ухвалив демократичні “Кримськотатарські основні закони”, що передбачали, між іншим, негайне скликання крайових установчих зборів для вирішення питання про форму правління на півострові. Крім того, Курултай обрав “Кримськотатарський національний уряд” — директорію з 5-ти членів на чолі з Ч. Челебієвим (одночасно був також директором юстиції). Д. Сейдамет став директором із зовнішніх і військових справ. Директорія діяла у повній згоді з “Радою народних представників” як вищим органом влади Криму.

Але у боротьбі з місцевими більшовиками кримські татари зазнали поразки: 14 січня 1918 р. Ч. Челебієв під час переговорів з керівництвом Сімферопольського ревкому був підступно заарештований і розстріляний без суду, Д. Сейдамету вдалося втекти і емігрувати до Туреччини, “Міллі фірка” перейшла на нелегальне становище. Заохочені успіхом, більшовики на 1-му установчому з’їзді рад і ревкомів 7—10 березня проголосили Таврійську губернію Республікою Тавриди в складі РСФРР. Але з огляду на підписання останньою Брестського миру і швидке просування до регіону німецько-австрійських військ уже 19—21 березня 1918 р. ЦВК рад прийняв рішення про створення Таврійської радянської соціалістичної республіки лише на території Криму.

Однак Центральна Рада й уряд УНР по поверненні до Києва докорінно змінили свій погляд на державно-правовий статус Кримського півострова, плануючи його включення до складу незалежної України. Авторіві не вдалося віднайти офіційних (опублікованих чи архівних) документів, які дозволили б простежити чи принаймні висвітлити ключові позиції цього процесу, але перебіг подій в останній місяць існування УЦР свідчить на користь саме такого висновку.

27 березня 1918 р. київський представник Всеросійського мусульманського військового Шуро (Ради) полковник Туран Мірза-Барановський звернувся до міністра закордонних справ УНР з проханням “дозволу терміново перевести всі мусульманські війська, що знаходяться на території України, в Крим, звідки по закінченні організації й встановленні зв’язку з Поволжям передбачається частину війська перевести в Казань”⁸. Мова йшла про Окремий мусульманський батальйон у Рівному і кадрові підрозділи 1-го Мусульманського стрілецького корпусу генерал-лейтенанта Матвія (Сулеймана) Сулькевича в районі Тирасполя й Рибниці загальною чисельністю близько 6,5 тис. чол. Згідно з постановою Ради Народних Міністрів УНР їм, як і решті національних збройних формувань на території України, загрожувало роззброєння і розформування.

Проте, хоча татарський полковник попереджував український уряд, що “роззброєння мусульманських частин здійснить украй несприятливий вплив на мусульман Поволжя і Криму і відтягне на тривалий час встановлення дружніх відносин мусульманських народів до України”, відповідь на клопотання була негативною. Натомість, як стверджує Д. Дорошенко, 10 квітня військовий міністр УНР полковник Олександр Жуковський видав наказ командирі Запорізької дивізії генерал-майору Зурабу Натієву виділити експедиційну групу на чолі з полковником Петром Болбочаном й відрядити її на Крим по лінії Харків—Лозова—Олександрівськ—Перекоп—Севастополь. Група мала випередити німецькі війська, знищити більшовицькі формування на підступах до Криму та захопити Севастополь разом із Чорноморським флотом та його майном⁹.

15 квітня 1918 р. член УЦР від Таврії Яким Христич отримав розпорядження міністра внутрішніх справ Михайла Ткаченка “негайно виїхати до

Криму (Сімферопіль) і заснувати там філію Інформаційного Бюро МВС”. Вона мала інформувати кримське населення про законодавство УНР і політику її уряду, “вести працю щодо зближення Криму до України”¹⁰. А через чотири дні Рада Народних Міністрів категорично відхилила друге прохання президії Всеросійського військового мусульманського Шуро дозволити переведення корпусу М. Сулькевича до Криму для допомоги єдиновірцям у боротьбі з більшовиками. Не допомогли й запевнення членів президії Шуро в тому, що кримськотатарські організації забезпечать 1-й Мусульманський корпус продовольством¹¹.

Того ж дня, 19 квітня 1918 р., капітан 2-го рангу Місников наказом по морському міністерству УНР був призначений “отаманом оборони Кримського півострова, командувачем Севастопольської фортеці й отаманом нині перебуваючого в Криму флоту із правами командувача флоту у військовий час”. 23 квітня 1918 р., коли група П. Болбочана, успішно долаючи опір більшовицьких загонів, уже взяла Джанкой і підходила до Сімферополя, Місников віддав розпорядження підняти українські прапори не лише на кораблях, а й по всьому Кримському узбережжі й оголосив, що “всякий збройний напад проти УНР, її влади та майна, виступ окремих осіб і організацій вважається розбійним”¹².

Одеське Шуро представників мусульманських громадських організацій з визволення Криму негайно висловило українському міністру закордонних справ протест “проти поширення влади УНР на територію Кримської Республіки хоча б в окремих її частинах”. Заходи Києва Шуро кваліфікувало як “агресивний акт держави, до того дружньої мусульманам Росії”, “виклик усьому солідарному з Кримом мусульманському населенню в Росії”¹³. Цей документ, датований 25-м квітня, був також доведений до відома міністрів закордонних справ Центральних держав і мусульманських урядів Поволжя, Південного Уралу, Кавказу, Туркестану і Казахстану.

Але, на думку автора, проблема для Києва могла виникнути у зв’язку з тим, що вкрай різкий за формулюваннями протест Шуро був підписаний, серед інших, депутатами кримськотатарського Курултаю Бекіром Мемедовим і Халілем Чапчакчи (член ЦК “Міллі фірки”), членом кримської “Ради народних представників” Алексером Мухарським і вже згадуваним генерал-лейтенантом М. Сулькевичем. Частина впливових керівників кримськотатарського національного руху, по суті, пішла на конфлікт з УНР.

І все ж доля півострова в тих драматичних умовах, без сумніву, вирішувалася не в Києві чи Сімферополі, а в Берліні й Стамбулі. Слід визнати, що керівництво УЦР досить чітко усвідомлювало цей факт і намагалось виправити помилку своїх дипломатів на Брестських мирних переговорах, коли ті відмовилися порушувати кримське питання, а також нейтралізувати можливе використання зовнішньополітичного фактора антиукраїнськими силами. Власне, напрощуд вдалий рейд Кримської групи П. Болбочана (24–25 квітня 1918 р. вона з боями взяла Сімферополь і Бахчисарай, полонила більшовицький “Штаб оборони Кримської Республіки” та готувалася увійти до Севастополя) мав на меті поставити німецьке командування перед фактом поширення влади УНР на півострів.

Але командувач 52-го німецького корпусу, що просувався услід за групою П. Болбочана, генерал від інфантерії Кош в ультимативній формі зажадав виведення українських військ з півострова. Після напружених переговорів між Києвом і німецьким вищим командуванням група П. Болбочана змушена була 27 квітня 1918 р. відступити на Мелітополь, а через чотири дні частини 52-го німецького корпусу увійшли в Севастополь.

поль. Почалися тривалі консультації генерала Коша з представниками ліберальних громадських і політичних організацій, німців-колоністів та кримських татар щодо формування нової крайової влади. Особисто німецький командувач бажав би зробити з Криму “другу Німццу”¹⁴.

Значно більших успіхів у вирішенні кримського питання українській дипломатії вдалося добитися в турецькій столиці, тимчасовим повіреним у справах до котрої 17 березня 1918 р. було призначено колишнього учасника Брестських переговорів і члена УЦР від Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Миколу Левітського. Як зазначав він у конфіденційному листі до міністра закордонних справ від 30 квітня 1918 р., “в турецькій пресі як до мого приїзду, так і до сього часу ведеться агітація за утворення окремої незалежної Кримської Республіки із мусульманського населення. Одні часописи приєднують Крим до Туреччини, а другі мріють про протекторат Туреччини над незалежним Кримом”. У військових колах навіть “багато балакали про експедицію на Крим”, аби “заняти Крим під виглядом допомоги проти большевиків, щоб потім, залишившись, провести необхідне самоозначення мусульман”¹⁵.

Ситуація надзвичайно ускладнилася, коли до Стамбула прибув з Криму Д. Сейдамет і став поширювати вже застарілі звістки про відмову Києва від півострова. Але турецький уряд, керівники котрого на початку Першої світової війни підтримували тісні контакти із представниками Союзу Визволення України, не пішов за громадською думкою й зайняв виважену позицію у кримській справі. Міністр закордонних справ Туреччини Ніссімі Бей з огляду на те, що кримські татари не становлять абсолютної більшості населення півострова, заявив, що не варто й порушувати питання про створення мусульманської держави.

А 24 квітня 1918 р. М. Левітського “досить по товариськи” зустрів великий візир Енвер-паша. Київський посол заявив йому, що український уряд “дивиться на Крим як на частину Укр. Нар. Респ., в котрій мусульманському населенню повинні бути забезпечені всі його національні права”. У відповідь на запитання турецького прем’єра, в якій формі це відбувається, М. Левітський уточнив, що внаслідок розсіяного проживання кримських татар серед інших етносів (за винятком Ялтинського повіту) про федеративний зв’язок півострова з УНР не може бути й мови, тому “тут лише може йти балачка про гарантії національної свободи, але в яких юридичних формах се вильється, я зараз сказати не можу, се питання в найближчій часі буде вирішено в порозумінню з національним кримським совітом, який збереться після очищення Криму від большевиків”¹⁶.

Задоволений такою заявою, Енвер-паша наголосив, що його уряд “не думає і не думає” про приєднання Криму до Туреччини чи встановлення над ним протекторату. А під кінець розмови, очевидно, згадавши емісарів СВУ, великий візир сказав М. Левітському: “Дуже буду радий і прошу Вас, коли трапляється необхідність, заїхати до мене, і ми завше швидко зйдемося по різних питаннях, бо я, як Вам відомо, завше був прихильником до українського народу, ще за тих часів, коли про се тільки закордоном вільно було говорити”¹⁷.

Таким чином, для успішного вирішення кримського питання в державних інтересах України її керівництву й дипломатії варто було заручитися підтримкою чи принаймні прихильним нейтралітетом з боку Берліна. Розв’язувати цю досить складну і делікатну проблему довелося вже гетьману П. Скоропадському.

Для початку на четвертому засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 р. під головуванням Федора Лизогуба при обговоренні питання “про межі

України” було звернуто “особливу увагу на необхідність прилучення Криму до України”. Члени уряду схвалили намір П. Скоропадського звернутися у кримській справі з листом до німецького посла в Києві барона Альфонса Мумма фон Шварценштайна (автори 10-го тому академічного видання “Україна крізь віки” чомусь іменують його А. Мулем¹⁸), а “додаткові з цього приводу дані по ухвалі їх Радою Міністрів” мали бути передані міністром закордонних справ безпосередньо до Берліна¹⁹.

У ноті П. Скоропадського до А. Мумма від 10 травня 1918 р. наголошувалося, що “відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави... і для Німеччини є бажаною”. Тому в обопільному інтересі було б приєднання до України Криму з його природними багатствами, курортами і зручними портами. До того ж без півострова “так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов’язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим постали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом”. Для посилення своєї аргументації гетьман навіть удався до свідомої фальсифікації статистики, зазначивши, що “було б з етнографічного боку неоправданим заснування планової татарської держави, бо татари складають не більше 14 % кримського населення”.

Таким чином, запевняв П. Скоропадський німецького посла, приєднання до України Криму одночасно з передачею їй Чорноморського флоту “прив’язало б симпатії українського народу до Німеччини, Українську Державу зробило б міцним і вірним союзником Німецької Держави на завжди, не зважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації”²⁰.

А 16 травня 1918 р. у МЗС під головуванням Миколи Василенка відбулася спеціальна нарада з кримського питання. Оскільки обговорення велося за зачиненими дверима між однодумцями, присутні висловлювалися гранично відверто й принципово, намагаючись охопити сутність проблеми. Справжню позицію уряду, що не підлягала широкому оприлюдненню, сформулював державний секретар (згодом — міністр внутрішніх справ) професор Ігор Кістяківський: “Без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обняття Москви... Без Бесарабії і Холмщини організм може існувати, но не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорична. Що до народностей, що заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні границі”. Досвідчений юрист не вважав приєднання Криму анексією, оскільки українська державність перебувала в стадії становлення, і висловився проти федеративного зв’язку з півостровом, бо за тих умов це “буде означати фактичний відказ від Криму”²¹.

Товариш міністра закордонних справ Артем Галіп спростував відоме положення III Універсалу УЦР про неналежність Криму до УНР тим, що восени 1917 р. йшлося про створення федеративної Росії, “де і Крим входив би як її складова частина. Тепер відносини зовсім змінилися. Україна самостійна, а Крим тим самим опинився в неяснім положенні. Справа Бесарабії багато дечого вчить”, — самокритично зауважив дипломат. Тому А. Галіп запропонував, по-перше, “чим скорше начати переговори зі всіма Державами Центрального Союзу, щоб вони без нас чого-небудь не рішили, та ми не опинилися перед доконаним фактом.” По-друге, на його думку, “публічної думки в Криму легковажити не можна і треба зорганізувати остаточно заграничну пропаганду”. О. Шульгин додав, що “мусульман ігнорувати не можна. З компетентними громадськими організаціями Крима треба ввійти в порозуміння. Такою в першій мірі являється “КУРУЛТАЙ”²².

Обмін думками підсумував консультант МЗС професор Отто Ейхельман, який запропонував “прямо предложити кримцям свого рода умову з вичисленням всіх прав Криму, щоб термін федерація чи автономія, що мають непевний зміст, їх не відстрашив. Для нас ходить тільки о стратегічні користи з посідання Криму”. О. Ейхельман і А. Галіп мали скласти проект ноти в кримському питанні до всіх урядів і зібрати потрібні матеріали для відповідної розмови з німецьким послом.

На підставі результатів обговорення кримського питання в МЗС Д. Дорошенко, щойно призначений керуючим справами міністерства, вже 30 травня 1918 р. офіційно звернувся з листом до Мумма фон Шварценштайна, копія документа була надіслана послу Австро-Угорщини в Києві графу Йогану Форгачу. Д. Дорошенко повідомляв їх про те, “що Уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено в склад Української Держави”. З’ясувавши далі вищезазначені геополітичні та юридичні підстави доцільності входження півострова до складу України, керівник МЗС окремо наголосив: “Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах”²³.

Але німецький уряд тоді ще не мав чіткої позиції в питанні про майбутній державно-правовий статус Криму, що залишалося відкритим із часу Брестських мирних переговорів. Як доповідав до Києва 27 травня 1918 р. помічник губернського коменданта Таврії полковник Химич, після відвідин півострова німецьким міністром колоній поширилися чутки: “1) Про анексію Криму Німеччиною (Німецька колонія), 2) Про анексію лише прибережної смуги південного берега й повернення решти Україні, 3) Про утворення татарської держави з німецьким управлінням і економічними інтересами”²⁴.

Окупаційне командування, здавалося, схилялося до останнього варіанту. Як згадував майбутній крайовий контролер в уряді М. Сулькевича Володимир Налбандов, німецький штаб вважав “єдиною організованою силою Криму саме татарський парламент”, якому й “доручив формування кабінету”²⁵. Курултай зібрався на сесію вже 10 травня 1918 р., через два дні до Криму з Туреччини повернувся Д. Сейдамет і 18 травня був обраний прем’єром кримськотатарського уряду, а генерал Кош доручив йому створення загальнокрайового кабінету. Перекоаний прибічник відновлення національної кримськотатарської держави, Д. Сейдамет заявив, що “інтереси Німеччини не лише не суперечать, але, можливо, навіть співпадають з інтересами самостійного Криму”²⁶.

Д. Дорошенко стверджував, що “не тільки українці, але й татари, кайраїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною”²⁷. Цю думку охоче підхопили з політичних міркувань й окремі сучасні науковці, але вітчизняні офіційні документи 1918 р. не дають підстав для висновку про палке й одностайне бажання населення півострова, в тому числі кримськотатарського, прилучитися до Української Держави.

Уже згаданий полковник Химич таємно повідомляв військового міністра генерал-лейтенанта Олександра Рогозу, що “з боку українського населення йде агітація в цілях створення Кримської республіки на засадах федерації з Великою Росією й формування крайової влади на загальнонаціональних началах. До цього ж приєднується найбільш демократично налаштоване ліве крило татарського парламенту, тоді як права частина прагне до закріплення татарської влади”²⁸.

Ще відвертіше висловлювався у червні 1918 р. сімферопольський повітовий староста: “Стомленому від міжусобиці обивателю було однаково, чи стане Крим татарським, німецьким, українським чи розіб’ється на 5 самостійних республік, тільки б обиватель був спокійний за своє життя”. Гетьманський урядовець наочно переконався в тому, що прибічниками Д. Сейдамета “в татарській масі розпалюється ненависть до України, переслідуючи певні цілі, татар переконали в тому, що Україна — це більшовики і що коли в Крим прийдуть українці, то знову повторяться жахи більшовицького владарювання, будуть грабувати і бити і т. ін.”²⁹

Але Д. Сейдамету довго не вдавалося дійти згоди з місцевими кадетами і представниками німецьких колоністів щодо складу кримського уряду та його підзвітності Курултаю. Тоді штаб генерала Коша попередив їх, “що в разі невдачі з формуванням кабінету Крим буде приєднаний до України”, і 6 червня 1918 р. доручив організувати крайовий уряд генерал-лейтенантові М. Сулькевичу³⁰. Той негайно видав розпорядження на місця: “Ні в які відносини з Урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від Уряду України, такі не виконувати”³¹. Повітові старости, призначені МВС Української Держави, змушені були повернутися до Києва.

Формування уряду М. Сулькевича завершилося 25 червня 1918 р. У його складі із 7 членів був лише один кримський татарин — міністр закордонних справ Д. Сейдамет, але він мав безперечний вплив на прем’єра, що походив з литовських татар (М. Сулькевич водночас займав посаду міністра внутрішніх і військових та морських справ). Пізніше міністром юстиції став ще один литовський татарин — колишній сенатор Богдан Ахматович.

У підписаному членами крайового уряду (Сулькевич уже значився під іменем Сулеймана) 25 червня 1918 р. зверненні “До населення Криму” наголошувалося, що цей уряд “ставить своїм завданням збереження самостійності півострова до з’ясування міжнародного становища його і відновлення законності та порядку”³². З погляду колишнього таврійського віце-губернатора князя Сергія Горчакова (товариш міністра внутрішніх справ) і октябриста графа Володимира Татіщева (міністр фінансів, праці, торгівлі й промисловості), кримська “самостійність”, безперечно, була вимушеним кроком, який зрештою мав привести до відновлення “єдиної і неділимої”. Керівник Союзу кримських німців Томас Рапп (міністр землеробства, крайового майна і постачання) плекав надію на протекцію Берліна.

Д. Сейдамет з відома С. Сулькевича продовжував готувати ґрунт для створення на півострові незалежної кримськотатарської держави. На початку липня 1918 р. сімферопольський повітовий староста попереджав своє керівництво про те, що йому з достовірного джерела відомо про татарсько-німецькі переговори щодо приєднання до Криму трьох північних повітів губернії, заселених майже виключно українцями, — Дніпровського, Мелітопольського і Бердянського³³.

Під час відрядження у серпні—вересні до Берліна з торговельно-економічною місією Д. Сейдамет потай від свого колеги В. Татіщева представив на розгляд німецького уряду доповідну записку від імені кримськотатарської директорії. У ній на підставі “історичних і військових здібностей татарської раси” доводилася потреба встановлення “татарського владарювання” в Криму. Коли справа набула широкого розголосу, В. Налбандов, В. Татіщев і Т. Рапп на знак протесту навіть подали у відставку³⁴.

Але щодо Української Держави всі кримські владні угруповання займали досить виражену недоброзичливу позицію. Справа дійшла до того, що, за свідченням Д. Дорошенка, уряд генерала С. Сулькевича “почав пе-

реслідувати українофільські газети, потім відмовився приймати офіційні телеграми й папери українською мовою”³⁵.

Проте вже перші тижні “самостійного існування” Криму продемонстрували повну економічну залежність півострова від України. Очевидець писав: “Обиватель звик... отримувати вільно будь-яку кількість хліба, тепер за наявності карточок, він стає біля булочних у чергу з вечора. Олії й жирів на ринку майже немає. Ціни на продукти піднімаються кожен день”³⁶. Ще більше становище в Криму ускладнилося після проголошення Радою Міністрів Української Держави у середині серпня його економічної блокади. Тоді було припинено залізничний і морський рух та торгівлю, українська митниця пропускала лише продукти, призначені для німецьких гарнізонів на півострові.

Д. Дорошенко, як ініціатор запровадження “митної війни”, так відмічав її наслідки: “Кримські садоводи потребували шельовок на ящики для фруктів, стружок, опилок для запаковки; все те звичайно привозилося з України. Але тепер довіз був спинений. Треба було також цукру для консервування фруктів, дров для сушки — і всього цього теж не було. З другого боку населення потребувало хліба, привоженного звичайно з Таврії... Урожай фруктів почав гнити без консервування, вивозити не було як. Становище садовників зробилося катастрофічним”³⁷.

Неофіційні спроби порозуміння між кримськими політиками й Києвом за посередництва журналіста Євгена Ганейзера (через нього Д. Дорошенко субсидував проукраїнські організації й пресу на півострові) не мали успіху, П. Скоропадський відмовився прийняти В. Татіщева як члена кримського уряду, коли той проїздив через українську столицю в Берлін.

Коли на межі зриву опинилися поставки з Криму до Німеччини продуктів харчування, начальник штабу німецьких окупаційних військ в Україні генерал-лейтенант Вільгельм Гренер звернувся з телеграмою до голови Ради Міністрів Української Держави Федора Лизогуба. У ній зазначалося, що “стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів, що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму”³⁸. Український прем’єр погодився “вести переговори з представниками Криму, якщо ті звернуться до Українського уряду безпосередньо, або через Оберкомандо”³⁹.

Гетьман П. Скоропадський тоді перебував з офіційним візитом у Німеччині й удруге мав зустріч із графом В. Татішевим. Під враженням невтішних звісток із батьківщини той уже вважав, що приєднання Криму до України “вповні можливе”, але має відбутися лише після припинення “митної війни”. “На яких умовах Україна повинна була з’єднатися з Кримом, у графа Татіщева виходило неясно, — згадував невдовзі П. Скоропадський, — в усякому разі моя влада визнавалась. З огляду на таку невідомість було вирішено, що він зараз же протелеграфує до Криму, пропонуючи вислати депутатів до Києва для з’ясування всіх умов... Від нас він прохав негайно надіслати телеграму до Києва з вимогою припинення тієї перерви зносин, котра продовжувалась досить довго і, очевидно, завдавала великих збитків Криму. Таку телеграму я негайно надіслав у Київ Лизогубу”⁴⁰.

Напередодні повернення П. Скоропадського з Німеччини, 18 вересня 1918 р., Рада Міністрів ухвалила тимчасово призупинити “митну війну” за умови негайного прибуття кримських повноважних представників для пе-

переговорів до Києва, а самі переговори щодо умов увіходження півострова до Української Держави “вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам”. Через 5 днів М. Василенко повідомив на урядовому засіданні про одержання телеграми від С. Сулькевича щодо виїзду делегації. Рада Міністрів прийняла рішення попередити главу кримського уряду, що “делегація повинна мати повноваження для обговорення не тільки економічних, але й політичних питань”⁴¹.

Кримська делегація складалася з міністра юстиції Богдана (подібно Сулькевичу він змінив ім'я на татарське — Ахмет) Ахматовича (голова), міністра освіти Миколи Чарикова (колишній російський посол у Стамбулі), міністра шляхів сполучення Льва Фрімана, міністра постачання Володимира Домброво і керуючого міністерством фінансів Дмитра Нікіфорова. Вони мали право “підписувати від імені Кримського Крайового Уряду всі угоди, договори та інші акти”, вироблені на переговорах.

Українську Державу представляли Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко, І. Кістяківський (тоді — міністр внутрішніх справ), А. Ржепецький (міністр фінансів) і О. Рогоза (військовий міністр), уповноважені “на підписання актів і договорів з усіх питань політичного, фінансового, економічного та адміністративного характеру”. Від німецького командування був принц Рейс⁴².

Але, незважаючи на досить високий рівень представництва обох сторін, перший досвід переговорного спілкування в Києві наприкінці вересня 1918 р. виявився безплідним. Вину за невдачу Д. Дорошенко поклав на кримську делегацію, що “виявила дуже неустойчивий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною, говорила про права народів на самовизначення, про волю кримського населення і т. ін.”⁴³. Українські міністри заявили про невизнання кримських делегатів компетентними виявляти волю і бажання всього населення півострова, жадавши прибуття представників головних національних груп.

Через тиждень до Києва приїхали лідери німецьких колоністів Т. Рапп і А. Нефф та кримських татар — Ю. Везіров і А. Озенбашли. На спільному засіданні делегацій 9 жовтня 1918 р. було оприлюднено українську Декларацію з викладом принципів кримської крайової конституції. Вона починалася з того, що “Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю”, до компетенції Києва передавалися зовнішня політика, оборона, цивільне й кримінальне законодавство, призначення вищих посадових осіб автономії та затвердження місцевих законів, фінансова й митна системи, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Водночас Крим зберігав свій крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства, власний бюджет, контроль над торгівлею, промисловістю, сільським господарством, податками, судовими справами, освітою, охороною здоров'я, міжнаціональними відносинами⁴⁴.

Попри виважений характер документа, наступного дня А. Ахматович назвав його “проектом уярмлення” і взагалі заявив, що кримська делегація не в праві підписувати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів півострова. Тоді роздратований непоступливістю кримських міністрів Ф. Лизогуб наголосив, що їхні повноваження недостатні, й після перерви в засіданні повідомив: “Зараз із великим жалем ми вважаємо, що ніяких подальших офіційних переговорів вести не можемо. Усе подальше буде полемікою й приватною розмовою”⁴⁵.

Опинившись у глухому куті, кримська делегація змушена була погодитись 12 жовтня 1918 р. на продиктовані Києвом попередні умови приєд-

нання півострова, чий регіональні інтереси достатнім чином враховувалися в них. При міністерствах закордонних, військових справ, фінансів Української Держави мали бути створені особливі відділи з кримських справ, а при гетьманові — особлива посада статс-секретаря з правом голосу на засіданнях Ради Міністрів з усіх питань, які стосуються інтересів півострова. Статс-секретар мав призначатися гетьманом з числа трьох кандидатур, запропонованих кримським урядом.

Правда, кримська делегація зажадала, щоб прелімінарна угода була відвезена до Сімферополя для обговорення й затвердження Курултаєм та з'їздом національних і громадських організацій Криму. “Ми пішли на це, — згадував Д. Дорошенко, — бо були певні в прихильному поладженню справи (про це нишком заявляли нам і делегати від національностей, що приїхали до Києва). Тим часом німці згодились передати нам чорноморську флоту з Севастополем... Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом”⁴⁶. Тому логічним виглядало рішення Ради Міністрів Української Держави 15 листопада 1918 р. схвалити розпорядження міністра фінансів А. Ржепецького про повне припинення “митної війни” з Кримом.

Але остаточне вирішення кримського питання на користь Української Держави зірвалося якраз у той час, коли залишалося узгодити окремі несуттєві формальності. У багатьох сучасних дослідженнях можна зустріти твердження, що саме антигетьманське повстання під проводом Директорії поклало край намірам приєднання Криму до України⁴⁷. У дійсності ж доля півострова на тому історичному зламі була визначена місцевими проросійськими ліберальними угрупованнями, що чекали свого часу.

Відразу ж після українсько-кримських переговорів у Києві 18 жовтня 1918 р. нарада земських гласних повітів півострова висунула вимогу заміни уряду С. Сулькевича новим, що спирався б “на широкі верстви населення”. Однак, посилаючись на відсутність на земській нараді кримсько-татарських представників, С. Сулькевич відмовився передати владу. Тоді скликаний 7—10 листопада з'їзд губернських гласних, представників міст, повітових і волосних земств в ультимативній формі зажадав від крайового уряду складання повноважень новому кадетському кабінетові на чолі з колишнім членом Державної Ради Соломоном Кримом.

Військова поразка Німеччини і поява антантівської ескадри у Чорному морі прискорили рішення С. Сулькевича про відставку і передачу влади 14—15 листопада 1918 р. голові таврійського губернського земського зібрання С. Криму. Новий крайовий уряд задекларував “прагнення до відродження єдиної Росії” й звернувся за допомогою до Добровольчої армії А. Денікіна, чий підрозділ невдовзі висадився на півострові⁴⁸.

Боротьба навколо вирішення кримського питання відобразила драматичну еволюцію українського керівництва у визначенні принципових засад політики щодо суміжних держав. Від революційного романтизму Центральної Ради осені—зими 1917 р. в дусі буквального дотримання права нації на самовизначення київські політики поступово, але невпинно просувалися до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України у здійсненні міжнародного курсу.

Гетьман П. Скоропадський як високопрофесійний військовий чи не найкраще усвідомлював життєву потребу приєднання Кримського півострова до Української Держави. У спогадах, написаних по гарячих слідах розглядуваних подій узимку—навесні 1919 р., він зазначав: “Кримський півострів, слабо, порівняно, населений українцями, не входив до складу України. Варто поглянути на карту, щоб відразу зрозуміти, наскільки така

держава не має даних для того, щоб бути життєздатною. Причому, треба зазначити, що коли б у силу яких-небудь умов такі кордони могли б кінець кінцем установитися, без сумніву, Крим зробився б найлютішим ворогом України, а весь цей багатющий український край... був би приречений на повільний занепад, оскільки його порти Одеса і Маріуполь знаходились би під безпосередніми ударами з боку Криму”⁴⁹.

Неупереджений аналіз першоджерел свідчить, що кримська політика Гетьманату була перспективною і єдино доцільною за тогочасних обставин. Її недовершеність зумовлена не помилковістю в розрахунках чи ваганнями у здійсненні, а незворотними зрушеннями в системі міжнародних відносин із закінченням Першої світової війни.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3766, оп. 1, спр. 145, арк. 74.

² Голос татар (Симферополь). — 1917. — 22 июля.

³ Народна Воля. — 1917. — 12 вересня.

⁴ Голос татар. — 1917. — 22 июля.

⁵ Б о ч а р о в А. К. Милли Фирка. — Симферополь, 1930. — С. 38.

⁶ Нова Рада. — 1917. — 8 листопада.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 3 зв.

⁸ Там же, ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 23.

⁹ Д о р о ш е н к о Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 389.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 16.

¹¹ Там же, ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 24.

¹² Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 3.

¹³ Там же, арк. 4.

¹⁴ Там же, арк. 16 зв.

¹⁵ Там же, арк. 21–21 зв.

¹⁶ Там же, арк. 22.

¹⁷ Там же, арк. 22 зв.

¹⁸ Р у б л ь о в О. С., Р е є н т О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К., 1999. — С. 128.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 9 зв.

²⁰ Д о р о ш е н к о Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. — Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930. — С. 210–211.

²¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 6–6 зв.

²² Там же, арк. 6 зв. — 7.

²³ Там же, спр. 186, арк. 30 зв.

²⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. XI, спр. 3318, арк. 1–2.

²⁵ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. // Красный архив. — 1927. — Ф. 3 (22). — С. 99.

²⁶ Крым. — 1918. — 21 мая.

²⁷ Д о р о ш е н к о Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. — Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. — С. 213.

²⁸ ІР НБУВ, ф. XI, спр. 3318, арк. 1.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 1–1 зв.

³⁰ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. — С. 101.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 33.

³² Крымское краевое правительство в 1918/19 г. — С. 117.

³³ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 2.

³⁴ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. — С. 150.

³⁵ Д о р о ш е н к о Д. Мої спомини про недавнє- минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 301.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.

³⁷ Д о р о ш е н к о Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. — Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. — С. 213.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 78, арк. 60.

³⁹ Там же, ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 36.

⁴⁰ С к о р о п а д с ь к и й П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ—Філадельфія. — 1995. — С. 280.

Україна і світ

С. В. ШАБЕЛЬЦЕВ (Білорусь, Мінськ)

УКРАЇНСЬКІ РЕЕМІГРАНТИ З АРГЕНТИНИ (1950—1960-ті рр.)

Аргентина є однією з тих країн, де українська діаспора налічує не один десяток років існування. В 1997 р. українці відзначили столітній ювілей свого поселення в цій так званій “Срібній республіці”. Сьогодні тут проживає близько 250 тис. етнічних українців.

Ця діаспора сформувалася в результаті трьох хвиль еміграції з українських земель. Перша хвиля займає проміжок часу з 1897 по 1914 р., коли в Аргентину прибуло майже 14 тис. українців, здебільшого з Галичини. Вони розселилися в основному на північних малолюдних землях. У 1914 р. в провінції Місьонес проживали 10 тис. українських емігрантів і ще близько 4 тис. мешкали в столиці країни і прилеглому до неї місті Бериссо.

Еміграція українців призупинилася на початку Першої світової війни і поновилася з 20-х років. Друга хвиля переселення тривала з 1922 по 1939 р. Переважно це були селяни з Західної України, яка входила до складу II Речі Посполитої. Емігранти другої хвилі ставали власниками землі як у районах, де вже жили їх співвітчизники, так і в інших провінціях — Чако, Формоса, Мендоза, Ентреріос, Кордоба. Вони також влаштовувалися на будівництво залізниць, нафтопромисли, м'ясохолододобойні, металургійні заводи та текстильні фабрики в містах.

Серед українських поселенців другої хвилі зустрічалися колишні службовці УНР, офіцери українських армій, які зазнали поразки у національно-визвольній боротьбі в Україні. Завдяки активності української інтелігенції в містах Аргентини почали організовуватися національні товариства. Першим у цій низці стоїть товариство “Просвіта”, створене в 1924 р. Але у середовищі української еміграції, яка мала в основному економічний характер, з другої половини 20-х рр. все зростаючу популярність здобули комуністичні ідеї. Через незадоволення керівництвом “паничів” у “Просвіті” в 1926 р. з цієї організації вийшов ряд членів, які заснували своє “робітничє” товариство.

Далі ідеологічний розкол в українській діаспорі став настільки великим, що ні про яке примирення не могло бути й мови. Показова в цьому зв'язку поведінка різних сторін під час Другої світової війни. Наприклад, у 1941 р. деякі націонал-патріоти вітали напад Німеччини на СРСР, розра-

ховуючи на те, що Гітлер надасть незалежність Україні. Прокомуністичні ж організації українців стали ініціювати збирання грошей, медикаментів, речей для Радянського Союзу.

По закінченні Другої світової війни в Аргентину почали прибувати біженці з Німеччини, Австрії, Італії, які не бажали повертатися в СРСР. Представників цієї третьої політичної хвилі еміграції налічувалося до 6 тис. чоловік. Вони селилися в містах, брали участь у роботі товариств “Просвіта” та “Відродження” або створювали нові організації. Всі ці національні товариства в 1947 р. об’єдналися в Українську центральну презентацію (УЦР).

Промосковськи налаштовані емігранти не входили в організації УЦР і вважали післявоєнних біженців “націоналістами” і “зрадниками батьківщини”. На їх думку, могли боятися повернутися на батьківщину лише “зрадники і кати свого народу”. Українці, які симпатизували країні рад та бажали одержати громадянство СРСР, дістали таку можливість у 1946 р. Значна їх частина після цього розраховувала повернутися в Україну, але очікування переїзду розтяглося на десять років.

Об’єктом дослідження в даній статті стали українці, які переселилися з Аргентини в СРСР у другій половині 50-х років. Ці люди, відкинувши аргументи післявоєнних біженців, йдучи на повіді у радянської пропаганди, міняли південноамериканську дійсність на життя в “соціалістичному раю”, що полонило їх уяву. На новому місці вони зіткнулися з дійсністю тоталітарної держави, залишити яку було надзвичайно важко, і були змушені пристосовуватися до радянських порядків, найчастіше не “вписуючись” у нове життя.

У радянській історіографії дослідження рееміграції з Аргентини не здійснювалося. Єдиною науковою працею, що торкалася прорадянської слов’янської діаспори в Аргентині, є захищена в Москві кандидатська дисертація (А. В. Руденко “Общественно-политическая и культурная деятельность прогрессивных белорусских иммигрантов в Аргентине (1925—1955 гг.)”). Але як впливає вже з назви, ця праця не досліджує процес рееміграції. Факт не вивчення цікавого з наукової точки зору явища, можливо, свідчить про негласну заборону на дослідження в даній галузі. Ця заборона могла бути викликана тією обставиною, що значна частина українських реемігрантів розчарувалася в радянському способі життя і всіма силами прагнула повернутися в Аргентину, далеко не найрозвинутішу країну. А це в свою чергу йшло врозріз з широко пропагованою тезою про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним.

Реєміграція в СРСР не аналізувалася і українськими вченими в діаспорі (М. Данилишин, М. Василик). Це відбувалося через те, що майбутні реємігранти співробітничали з радянським посольством у Буенос-Айресі і входили в прокомуністичні товариства. Ці товариства українські націонал-патріоти не вважали національними, а досліджувати комуністичні організації вони не бажали. Про реєміграцію мимохідь згадує М. Василик¹, обмежуючись вказівкою на кількість тих, хто в середині 50-х рр. переїхав з Аргентини в СРСР.

Сучасні українські дослідники аргентинської діаспори вивчають діяльність національних товариств, які входили в УЦР, і практично повністю ігнорують “комуністичні товариства”². Тема реєміграції середини 50-х рр. іноді з’являється в українській періодиці. При цьому, розуміється, не проводиться глибокий аналіз явища. Такі публікації, як правило, ґрунтуються на свідченнях очевидців, що зумовлює надмірний суб’єктивізм оцінок і розходження даних про кількість тих, хто переселився в СРСР³. Однак

спогади реемігрантів, наприклад, збірник білоруського переселенця з Аргентини Карлоса Шермана “Таямніцы почырку”, дають можливість відчувати дух того часу і зрозуміти ті надії, які мали ці люди, їдучи в Радянський Союз. Для більш детального аналізу рееміграції також використовувалися матеріали націонал-патріотичної емігрантської газети “Свобода”, що виходила в США, в котрій звучали протилежні оцінки тих подій.

Більш об’єктивну картину дійсності дозволяє побачити вивчення матеріалів Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО). Особливий інтерес у дослідника викликають документи ЦК Компартії України, які зберігаються тут. Справа в тому, що на всіх реемігрантів з Аргентини спрямовувалася пильна увага партійних органів. У ЦК стікалася інформація від Міністерства внутрішніх справ (облік, працевлаштування переселенців) і КДБ (про настрої серед аргентинських реемігрантів), а також від місцевих органів влади. В ЦК надходила також інформація про всілякі перевірки влаштування реемігрантів. Абсолютна більшість такої інформації мала таємний характер і не була доступною для вивчення в радянський період. ЦДАГО України містить листування МЗС УРСР з дипломатичним представництвом Радянського Союзу в Аргентині, яке співробітничало з “прогресивними” українцями цієї країни.

Радянські громадяни в Аргентині після Другої світової війни інтенсивно листувалися як зі своїми родичами і знайомими в СРСР, так і з радянськими товариствами по зв’язках з співвітчизниками за кордоном. У даній статті були використані листи білоруса С. Самасюка, що зберігаються в білоруському товаристві “Радзіма”. У них він розповідає про настрої в середовищі “місцевих” радянських громадян, серед яких було чимало українців.

При дослідженні рееміграції українців в СРСР необхідно згадати про діяльність радянського посольства в Аргентині. Саме після його появи в Буенос-Айресі в 1946 р. стало можливим одержання радянського громадянства колишніми громадянами Польщі. Згідно з указами Президії Верховної Ради СРСР, прийнятими в 1946—1947 рр., радянське громадянство можна було одержати у спрощеному порядку — шляхом реєстрації в представництвах СРСР за кордоном. Цим правом користувалися тисячі українців і білорусів (колишніх громадян Польщі), які жили в Аргентині. Одночасно новий громадянин СРСР одержував так званий “Вид на жительство для граждан СССР за границей”.

Радянські громадяни в Аргентині на початку 50-х рр. були об’єднані в клуби ім. М. Горького, ім. В. Белінського, ім. М. Островського і т. д. (усього вісім товариств), які підтримували зв’язок з посольством СРСР в Буенос-Айресі (деякі реемігранти вважають, що посольство стало ініціатором створення клубів). При цих товариствах працювали хоріві і театральні колективи, гуртки російської і української мов, по вивченню марксизму-ленінізму і радянської літератури. Уся культурна робота в клубах організовувалася таким чином, щоб залучити “радянських громадян в Аргентині” до “радянської культури в СРСР”.

Одним із головних напрямів роботи радянських установ в Аргентині була пропаганда радянського способу життя і агітація за повернення в СРСР. Комітет “За повернення на Батьківщину” мав в Аргентині довірених осіб і видавав паралельно з російським український варіант своєї газети — “За повернення на Батьківщину”⁴. Картина соціалістичного раю, підкріплена ностальгією за покинутою батьківщиною, викликала у емігрантів бажання переселитися в СРСР. Але кожне прохання на такий переїзд розглядалося радянськими органами в суворому індивідуальному поряд-

ку після наведення детальних довідок і проходження декількох інстанцій. Остаточне рішення приймалося в ЦК КПРС. Іноді ці питання вирішувалися більше року і нерідко негативно.

До 1955 р. ніяких спеціальних рішень урядом СРСР стосовно колишніх громадян Польщі в Аргентині та їх рееміграції не виносилося. Однак кількість тих, хто бажав повернутися на батьківщину, до цього часу значно зросла. Тоді, йдучи “назустріч цим патріотичним бажанням своїх громадян”, 17.09.1955 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ “Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни в 1941—1945 рр.” Під нього потрапляли і емігранти з колишньої II Речі Посполитої. В той же день Рада Міністрів СРСР прийняла постанову “Про порядок репатріації радянських громадян, які перебувають за кордоном, і працевлаштуванні їх в СРСР”. Включення аргентинських переселенців, котрі під час війни допомагали СРСР й іноді ризикували при цьому своїм життям, в один ряд зі “зрадниками”, та й ще тон “помилування” указу обурили багатьох емігрантів і відвернули їх від бажання переїхати в СРСР⁵.

І все ж бажаючих повернутися на батьківщину було досить багато, і уряд СРСР пішов на спрощення процедури оформлення документів для в'їзду в СРСР. Своєю постановою № 37-26 від 11 січня 1956 р. він надав право радянському посольству в Аргентині самостійно дозволяти в'їзд в СРСР радянським громадянам, які постійно проживали в цій країні, а також членам їх родин, незалежно від громадянства. Наслідком цього рішення стала масова рееміграція в СРСР з Аргентини в 1956 р.

З метою перевезення “возвращенців” навіть зафрактували судно “Етреріос” для регулярного плавання між Буенос-Айресом і Одесою. Воно відплило із столиці Аргентини 23 березня з 782 репатріантами, 1 червня забрало ще одну партію із 780 осіб, а 26 червня взяло той же курс судно “Санта Фе” з 1200 пасажирами⁶. Усього планувалося переправити з Південної Америки в Радянський Союз до 30000 чоловік⁷, абсолютна більшість яких були жителями Аргентини.

Масове переселення в СРСР, за “залізну завісу” стало повною несподіванкою для аргентинської влади. Тим більше, що Аргентина завжди вважалася країною, куди люди масово в'їжджали, а не виїжджали з неї. Репатріація широко висвітлювалася місцевою пресою і стала причиною для роздумів і дискусій в політичній та громадській сферах країни.

За репатріацією стежили і національні організації українців, об'єднані в УЦР в Аргентині. Щоб “врятувати братів”, вони стали проводити демонстрації перед пароплавами, що відпливали, роздавати у порту антирадянські “летючки”. Але у відповідь на транспаранти, які закликали пам'ятати про голодомор 30-х рр. в Україні і не міняти вільну країну на “тюрму народів”, з суден лунала тільки лайка. Репатріанти вважали маніфестантів “американськими запродавцями”, вигукували: “Фашисти!”, “Скільки вам дали доларів?”. Тоді націонал-патріоти зробили пріоритетом індивідуальну роботу з від'їжджаючими. Вони ходили по домах і застерігали потенціальних репатріантів від помилки, розповідаючи про злидні в СРСР, всевладдя спецслужб, про вірогідність опинитися не в Україні, а в Сибіру чи Казахстані. Важко судити, наскільки ефективною була ця кампанія. Представники прорадянських організацій запевняли, що вона зазнала повного провалу. УЦР стверджувала, що завдяки їй багато хто відмовився від переселення в СРСР, навіть залишав теплохід у день від'їзду. Однак відомий лише один факт залишення судна, яке відправлялося в Радянський Союз: так зробила Ганна Левчук.

Ганна виросла у сім'ї, яку лихоманили внутрішні конфлікти. Її мати часто відвідувала клуб ім. В. Белінського, куди входила і дочка, а батько був песимістично настроєний по відношенню до СРСР. Дівчина, яка вчилася на пілота цивільної авіації, вирішила переїхати в Радянський Союз слідом за молодою людиною, яка обіцяла одружитися з нею. Але на теплоході Ганна побачила, що реемігранти їдуть “додому” не як вільні люди, а як в'язні, під постійним наглядом і охороною.

Ганні заборонили розмовляти з моряками (“вони знаходяться на службі у капіталістів”), не дозволили зійти на берег у Ліссабоні (“Португалія — фашистська країна”). Нарешті, в Генуї деяких пасажирів відпустили відвідати місто, але як тільки Левчук відійшла від групи, відразу одержала догану від одного з керівників. Після цього, вже на судні, обурена пасажирка заявила капітану, що не поїде в СРСР. Аргентинський консул прибув на теплохід і під наглядом італійської поліції відправив “відказницю” в місто, під галас і свист її колишніх попутників⁸.

У кінці літа 1956 р. кампанія масової рееміграції з Аргентини припинилася. В результаті в Радянський Союз переїхали 5 тисяч чоловік. А тим часом на батьківщину також поверталися українці з інших країн. Але частка аргентинських реемігрантів становила в їх загальній кількості понад 50 %. Так, на 10 листопада 1956 р. загалом в Україну переїхали 5416 репатріантів і реемігрантів, з них 3289 осіб прибули з Аргентини⁹. Ця країна стала “основним постачальником” українців, які поверталися на батьківщину. Для порівняння: другою у цьому списку йшла Польща, з якої переїхали на той момент 200 чоловік.

Точну кількість українців, що реемігрували в Україну, не можна визначити. М. Василик називає 3 тисячі, мабуть, на основі підрахунку пасажирів на судах, що відпливали в Одесу. Але він не зміг порахувати тих реемігрантів, які відправлялися неорганізовано на теплоходах, не зафрахтованих радянським урядом (а таке переселення тривало і після 1956 р.). В сучасних періодичних виданнях іноді фігурує явно завищена цифра — 20 тисяч. Більш точні дані можна знайти у звітах МВС України по переселеннях з Аргентини, хоч ця статистика не враховувала національності реемігрантів.

Органи міліції УРСР з грудня 1955 р. здійснювали облік, документування і пропуску реемігрантів і репатріантів. При цьому проводилося таке розмежування: реемігранти — радянські громадяни, які виїхали свого часу із західних областей України, що входили до складу “буржуазних” держав. І репатріанти — радянські громадяни, котрі опинилися за кордоном у результаті Великої Вітчизняної війни. Слід також відзначити, що часто на побутовому рівні “репатріантами” називали всіх, хто переїжджав в СРСР у той період, у тому числі і реемігрантів. Дані МВС щодо прибулих з Аргентини можна навести такі:

Дані на	Репатріанти	Реемігранти	Іноземці	Загалом
15.08.1956 р.	0	2264	0	2264
10.09.1956 р.	5	2895	0	2900
10.11.1956 р.	10	3279	0	3289
1.07.1957 р.	233	3696	3	3932
1.11.1957 р.	250	3836	5	4091

З цього видно, що люди, які переїхали, є насамперед колишніми емігрантами міжвоєнного періоду, а репатріанти становили трохи більше 6 % від загального числа. Остаточну цифру всіх переселенців з Аргентини можна знайти в одній з доповідних записок до відділу пропаганди і агітації

ЦК КПУ, де вказується, що з цієї країни “свого часу” прибули в Україну 4195 реемігрантів і репатріантів¹⁰. Необхідно відзначити, що в цю цифру включено також і незначну кількість білорусів, котрі не поїхали в БРСР. Однак міліцейський облік, який проводився у часи тотального контролю держави над суспільством, дає більш достовірну інформацію, ніж публікації іноземних дослідників.

По прибутті переселенців радянські органи влади в першу чергу прагнули забезпечити їх житлом і працевлаштувати. В Одесі всім пасажиром обмінювали паспорти і відправляли на місце постійного проживання. Як правило, реемігранти поверталися в свої рідні місця, тобто у Західну Україну. Але проблема полягала в тому, що в умовах післявоєнної розрухи не для всіх можна було підібрати житло і роботу в західних областях. Тому в Одесі проводилася агітація за поселення в інших районах УРСР, зокрема у Донбасі. В результаті цього частина реемігрантів поїхала на схід України. Так, з 779 прибулих на теплоході “Сальта” 5 серпня 1956 р., які побажали жити в УРСР, 275 осіб було направлено в Сталінську область¹¹.

На місці прибуття реемігрантів прописували і влаштовували на підприємства, в установи і в колгоспи. Проживали вони в комунальних і відомчих квартирах, у своїх родичів, на приватних квартирах і у власних будинках. Для тих, хто цього потребував, виділялися земельні ділянки, подавалася матеріальна допомога.

Труднощі розселення полягали в тому, що бракувало необхідної житлової площі. У ряді випадків заради реемігрантів виконками виселяли з приміщень деякі організації і установи. Так, у Рівному була виселена санчастина для розміщення родини Вавилюк, котра налічувала 12 чоловік, в місті Дубні — насіннева лабораторія, в селі Чудинці Рівненської області — медпункт і т. п. Особливо важко доводилося тим, хто проживав на приватних квартирах. Наприклад, у Херсоні здебільшого вони займали кімнати площею 4—6 кв. м, за які платили по 100—120 крб. в місяць¹².

Дуже важке становище склалося у Волинській області, яка прийняла кожного четвертого реемігранта (тут опинився кожний третій реемігрант з Аргентини). У місті Луцьку 11 сімей поселили у будинку колишньої установи, де не було кухні і водопроводу, протікав дах. Багато родин взагалі не мали квартир і тимчасово жили у своїх знайомих¹³. На 10.11.1956 р. у Волинській області 208 сімей і 85 самотніх притулилися у родичів, у приватному секторі, у готелях¹⁴.

Іноді виникали труднощі і з працевлаштуванням реемігрантів. Серед них були висококваліфіковані робітники, які не могли влаштуватися за спеціальністю. Іноді вони бажали виїхати у пошуках роботи в інші міста, а обласні відділи оргнабору і переселення не займалися належним чином вербуванням цих осіб. Так, у Іваничевському районі Волинської області реемігранти, які мешкали у селі, згодні були працювати на шахтах у селищі Ново-Волинськ за спеціальністю. Але через відсутність житла вони не могли влаштуватися на роботу¹⁵. Найбільше безробітних було на Волині: на 10 грудня 1956 їх налічувалося 38 осіб, у Рівненській області — 26¹⁶.

Проблеми виникали і у реемігрантів, які одержували в Аргентині пенсію і розраховували одержувати її в СРСР. Але справа полягала в тому, що аргентинські пенсійні книжки не відбивали ні трудового стажу, ні причин інвалідності, ні розміру заробітку. У зв'язку з цим органи соціального забезпечення УРСР не могли призначити вказаним особам пенсію. Деякі переселенці в Аргентині працювали на своїх власних фермах і, згідно з радянськими законами, права на пенсію зовсім не мали. Вирішення питань

затягувалося і передавалося на рівень обласних рад депутатів або у Раді Міністрів УРСР¹⁷.

Аналіз влаштування реемігрантів в Україні показує, що влада була не готова прийняти стільки співвітчизників з-за кордону. Це було викликано в першу чергу недостатніми економічними можливостями місцевих радянських органів. Сум'яття вносила і непогодженість дій союзного Міністерства закордонних справ і керівництва УРСР: МЗС СРСР направляв реемігрантів в Україну без попереднього погодження з урядом республіки. Реемігранти і репатріанти їхали переважно організованими партіями на кораблях. Але кількість людей не була відома до прибуття транспорту в Одесу. Траплялося, що попередню інформацію про наступні рейси керівництво одержувало від аргентинського капітана "Сальти" і після цього перевіряло ці відомості в МЗС СРСР¹⁸.

Восени 1956 р. Голова уряду УРСР Н. Кальченко висловлював претензії Раді Міністрів СРСР щодо дій МЗС СРСР відносно рееміграції. Він також просив тимчасово припинити потік реемігрантів в Україну (до влаштування вже прибулих громадян), а також упорядкувати процес переселення. Останнє означало: не пізніше ніж за 2—3 місяці повідомляти Раді Міністрів УРСР необхідні дані про тих, хто їде, а саме списки з позначенням віку, складу сім'ї, спеціальності та обраного місця проживання¹⁹.

Весною 1957 р. міністр закордонних справ УРСР пропонував взагалі скасувати існуючий порядок в'їзду в СРСР, при якому рішення про повернення співвітчизників приймається послом СРСР в країні постійного проживання реемігранта без запиту радянських органів в Україні. Пропонувалося поновити порядок в'їзду реемігрантів, який діяв до постанови Ради Міністрів СРСР від 11.01.1956 р. (для репатріантів, враховуючи особливе політичне значення їх повернення на батьківщину, існуючий порядок в'їзду залишався би без змін)²⁰. Мабуть, пропозиції республіканського МЗС були прийняті союзним керівництвом. Про це свідчить різке скорочення потоку реемігрантів у кінці 1957 р., а також рішення, що зберігаються в архіві, про в'їзд переселенців, котрі розглядалися республіканським керівництвом в індивідуальному порядку в більш пізній період²¹. Але, розв'язавши цю проблему, радянські органи влади зіткнулися з іншою — масовими клопотаннями реемігрантів про повернення в Аргентину.

Вже у 1956 р. реемігранти стали звертатися в посольство Аргентини в Москві з проханням про надання можливості повернутися в цю країну. У листопаді 1956 р. посольство Аргентини відвідали 12 реемігрантів з Горлівки, а з Волинської області за весь 1956 р. таку поїздку здійснили 30 чоловік²². У посольстві приязно вислухали прохання відвідувачів. Деяким реемігрантам, котрі народилися в Аргентині, незважаючи на те, що вони вже стали радянськими громадянами, видавалися посвідчення: "Консульський відділ Аргентинського Посольства посвідчує, що аргентинський громадянин (вказувалося прізвище, ім'я, по батькові) може вільно повернутися в свою країну". Ці посвідчення видавалися, виходячи з аргентинських законів, які визнають усіх осіб, що народилися на аргентинській землі, громадянами цієї республіки. Крім того, співробітники посольства вручали реемігрантам виписку з аргентинської Конституції відносно прав громадян на повернення в Аргентину. В аргентинському дипломатичному представництві обіцяли вжити всіх заходів для виїзду своїх громадян з Радянського Союзу²³.

Така "неправильна поведінка" співробітників Аргентинського посольства характеризувалася секретарем Волинського обкому КПУ як "схиляння радянських громадян до виїзду в Аргентину" (при тому, що

ініціатива в піклуваннях на виїзд належала самим реемігрантам). Він також відзначав в січні 1957 р., що серед реемігрантів “активізувалися настрої виїхати назад в Аргентину. З цією метою реемігранти пишуть листи до своїх родичів з проханням оформити для їх сімей і надіслати виклики (вимоги)”²⁴. У січні 1957 р. в ЦК КПУ була поширена інформація про наміри деяких реемігрантів і репатріантів виготовити собі фальшиві документи “для втечі за кордон”. Серед вказаної категорії осіб був прибулий в 1956 р. з Аргентини в Херсон громадянин Жуковський П.В., який вже вчетверте відвідував Аргентинське посольство у Москві²⁵.

Бажання реемігрантів повернутися пояснюється тим, що життя в СРСР не відповідало тому уявленню про нього, яке у них склалося в Аргентині. До того ж серед реемігрантів зустрічалися люди, які досягли в Південній Америці гідного рівня життя, багато хто мав власні будинки. Так, родина Харчуків володіла 60 га землі, трактором, вантажівкою і жила на доходи від своєї ферми. С.І. Павлюк в Аргентині мав 25 га землі та столярні майстерні, а сім’я Волянчуків в Буенос-Айресі — власну шовкоткацьку фабрику²⁶. Згодом радянські працівники журилися, що посольство СРСР в Аргентині не врахувало “дрібнобуржуазну психологію, яка отруїла свідомість багатьох з цих людей”²⁷.

Але посольство СРСР вело пропаганду радянського способу життя, “трубило” про стрімкий розвиток економіки СРСР, про щасливе життя радянських людей. І, мабуть, одночасно з цим важко було пояснити українцям в Аргентині, що на батьківщині для них не знайдеться пристойного житла. Тому реемігранти пливли в Україну з райдушними надіями й іноді відчували шок від побаченого в СРСР. Життя на батьківщині ставало нестерпним, незважаючи на те, що вони знаходилися в більш привілейованому становищі, ніж “корінні” радянські громадяни.

Вже було сказано про умови, в яких жили реемігранти по прибутті на батьківщину. Ксенія Волянчук, яка мала в Аргентині власний будинок, заявляла: “Там... ми жили краще, я не звикла жити в одній кімнаті, та ще й у спільній кухні”²⁸. Для одержання нормального (за радянськими нормами) житла доводилося довгий час чекати, оббивати пороги установ, де реемігранти наштовхувалися на брутальність чиновників. Так, у Херсоні заступник голови облвиконкому відверто ображав переселенців, а секретар міськради Луцька, відмовляючи в одержанні житлової площі сім’ї Семенюк, пропонував їм відправлятися на село²⁹.

Питання про місце поселення мало велике значення: була істотна різниця між життям у місті і життям у селі, де колгоспники не мали паспортів (сім’я Семенюк вважала, що краще поїхати в Південну Америку, ніж поселитися в селі). Аргентинські реемігранти бажали, як правило, мешкати у великих містах. Але у влади не завжди були економічні можливості для цього. Тому відбувся “конфлікт інтересів”, який вирішувався звичайно на користь влади. Наприклад, громадянин Михалюк розраховував по приїзді в СРСР поселитися в Одесі або в якому-небудь іншому місті. В такій можливості його запевнив радянський посол в Буенос-Айресі. Направили ж його у Волинську область, де він жив з трьома дітьми і дружиною в кімнаті (11 кв. м). На всі свої прохання про переїзд в інше місто одержував негативну відповідь³⁰. У деяких випадках при розподілі реемігранти самовільно відправлялися не за місцем призначення. Так, І. Бондарець мав жити в Рівненській області, але попрямував у Львів. Там він вимагав житло разом з таким же переселенцем Куриляком³¹.

Невдоволення частини реемігрантів викликав і рівень зарплати, про що вони повідомляли в листах до рідних і знайомих в Аргентину. Пошта

же переглядалася радянськими спецорганами, класифікувалася і надсилалася в ЦК КПУ. Серед листів “негативного змісту” були послання Е.Ф. Власюк і А.І. Бориса з Ново-Волинська (1956 р.). Власюк писала: “Тут заробляємо багато, а одержуємо мало. Заробляю 300 карбованців у місяць, утримують 200 карбованців. Чи можна на ці гроші прожити? Неможливо, все дороге і нічого немає”. Їй вторив Борис: “Живу в гуртожитку типу барака. Живемо 10 чоловік в одній кімнаті... Життя тут оманливе, не можна ні у що вірити. Життєвий рівень робітників низький, а за кордоном рекламують його високим. Роботи багато, а платять мало”³².

Деякі реемігранти, у яких життя в Аргентині було досить заможним, відверто висловлювали своє незадоволення і бачили вихід з такого становища тільки у поверненні в Південну Америку. Так, С.І. Павлюк у Луцьку відмовився від роботи на державних підприємствах і працював з сином як приватна особа. Він неодноразово звертався з проханням про виїзд в Аргентину, заявляючи, що ні він, ні його діти не вважають себе радянськими громадянами і не бажають мати радянське громадянство. З цього приводу він подав 12 заяв у різні радянські інстанції, а його син Альберт, який навчався в Одесі, — 7 заяв³³. Такої ж лінії поведінки дотримувалася і родина Волянюків. Ксенія Волянюк заявляла, що не стане працювати на фабриці “за 500 карбованців”. Семен Волянюк вважав, що в Аргентині за 20 років роботи ткачем він так не втомлювався, як у Ворошилові на ткацькій фабриці за один рік. “Я тут не залишусь. Я краще кинусь під потяг, ніж залишусь тут”, — говорив він. А підбив підсумок Степан Волянюк: “Спасибі вам за все, за два стільці, що дала мені фабрика, і прошу надати мені можливість повернутися в Аргентину”³⁴.

Але не тільки незадоволення матеріальними умовами життя штовхало реемігрантів до повернення в Аргентину. Вони часто не вписувалися в звичайну радянську повсякденну дійсність. Навіть зовнішньо, по одягу, приїжджі виділялися серед решти громадян. Для людей, які переїхали на свою батьківщину, був неприйнятним спосіб життя радянських людей.

В Україні реемігранти побачили лицемірство влади, пияцтво усюди, розгул злочинності. Наприклад, колишній житель Херсона Степан Сухимецький, повернувшись в Аргентину в середині 60-х рр., говорив, що у простої людини в СРСР немає почуття захищеності. Він розповів про епізод з свого життя, коли одного разу увечері у нього вкрали антену з даху будинку. В цей час він знаходився вдома, але боявся вийти, тому що його могли вбити³⁵.

Ще більше вражає лист, надісланий в 1956 р. з Луцька Е. Витенюк до своєї сестри в Буенос-Айрес. Вона писала його тайнописом: “Дорога сестра, врятуй нас! Піди в Буенос-Айрес, кажуть, що є агенція викликів, якщо викликають родичі, можна повернутися. Дурять людей пропагандою, все так, як говорили ті, які врятувалися від війни... Іван як божевільний цілими днями плаче. Гірше за все те, що люди живуть погано, все дороге, працюють 13 годин, а платять їм 9 карбованців. Однак по радіо і в газетах вміють добре говорити. З товстими потилицями живуть добре, а з бідняків кров ссуть... обережно з листом, якщо нас схоплять, то вб'ють. Ніде в іншій країні більше злодіїв, ніж тут, немає, люди погані, боюсь їх і нікуди не ходжу, вони здатні вбити і обікрасти...”³⁶

Серед реемігрантів були люди, які вірили в Бога. В Аргентині вони вільно відвідували свої храми, а в прорадянських періодичних виданнях нерідко вміщувалися повідомлення на релігійну тематику. Після приїзду в Україну реемігранти зіткнулися з відвертим знущенням над вірою: саме так вони сприймали переобладнання під склад якої-небудь церкви. Віру-

ючі переселенці виглядали “білими воронами” у суспільстві, де релігія вважалася “опіумом для народу”.

В Аргентині майбутні реемігранти займалися громадською роботою в клубах. Робили вони це від щирого серця, оскільки клуби радянських громадян були тією ниткою, яка зв’язувала їх з далекою батьківщиною. Вони з ентузіазмом ставили спектаклі, налагоджували самодіяльність, відзначали радянські свята. А в СРСР вони зустрілися з повною байдужістю людей до подібних заходів. Одного разу переселенці з Аргентини, які жили в Рівненській області, прийшли в місцевий клуб на свято 8-го Березня. Але воно не відбулося, тому що в клуб прийшли п’яні чоловіки, почали галасувати, і всі з клубу розійшлися³⁷. (До речі, в Аргентині поява п’яної особи “на людях” вважається великою ганьбою).

Прибулі з Латинської Америки жінки в умовах занепаду моральних основ і післявоєнного дефіциту в суспільстві чоловіків боялися втратити своїх половин. Пізніше дружина С. Сухимецького згадувала: “... Чоловік там розп’ячився. Як з роботи йде додому, так його дівки або баби тягнуть до себе додому і кажуть: “Дурень, ти вже повинен досі змінити декількох дружин, а ти живеш все з однією і тією ж”³⁸.

Але найважче пристосуватися до нового життя було дітям реемігрантів. Багато з них народилися вже в Аргентині, погано знали (або взагалі не знали) російську та українську мови. Для них переїзд в СРСР був не поверненням на батьківщину, а еміграцією в незнайому країну. “Срібна республіка” залишилась в їх пам’яті країною веселощів, свят і достатку. А в Радянському Союзі тільки за те, що молоді люди носили одяг, який купили в Аргентині, їх називали “стилягами”. І молодь замикалася у своєму колі, влаштовувала свої вечірки, піднімала келихи за Аргентину, співала гімн цієї країни, танцювала як американці. Багато хто з них мріяв повернутися в Аргентину. В.П. Сидорович зізнався: “Якби нам сказали, що ми можемо поїхати, то ми б голими поїхали”³⁹.

Органи місцевої влади в Україні не чекали такого негативного ставлення до радянської дійсності значної кількості реемігрантів. Керівництво УРСР вважало, що в цих труднощах було частково повинне посольство СРСР у Буенос-Айресі. Працівники посольства справді обіцяли більше, ніж можливо було надати реемігрантам в Україні. Помилкою вважалося і повернення в СРСР осіб, що мали в Аргентині приватні підприємства, а також дозвіл на переїзд родин, у складі яких були іноземці, — після нетривалого життя в СРСР абсолютна більшість їх прагнула повернутися в Аргентину.

Дозволити виїзд в Аргентину радянські повноважні органи не могли з політичних причин. Адже це означало би для міжнародної громадськості, що в Південній Америці при диктаторських режимах живуть краще, ніж з владою комуністів в СРСР. Тому переселенцям пояснювали, що для них як радянських громадян виїзд неможливий і що слід влаштовуватися в Україні. А “якщо у вас будуть якісь труднощі, то заходьте до нас, в обличчям, особисто вам допоможемо”⁴⁰.

З метою схилити реемігрантів до відмови від повернення в капіталістичні країни ЦК КПРС зобов’язав ЦК КПУ вжити заходів для поліпшення умов їх життя. Відповідні кроки були зроблені. Наприклад, у Горлівці станом на 10 червня 1958 р. 75 сімей вказаних громадян поселили в трьох нових багатоквартирних будинках. 41 людина-одинак стали мешкати у гуртожитку по 3—4 особи в добре обладнаних кімнатах. Сім’ї купували легкові автомобілі, швейні машинки, меблі і т. ін. Подавалася матеріальна допомога⁴¹. Одночасно частину переселенців перевели на високооплачувану роботу.

Відчувши до себе особливе ставлення з боку влади, деякі реемігранти почали просити більшого: вимагали квартири в центрі міста або у новому будинку⁴². До речі, особливе становище “возвращенців” іноді дратувало інших радянських громадян. Від “рядових товаришів” можна було почути: “Якого біса приїхали, якщо вам там було краще? Ми воювали, а ви на готівку приїхали”⁴³.

З реемігрантами проводилася і “виховна робота”. До “неблагонадійних родин” прикріплялися комуністичні агітатори, над молоддю брав шефство комсомол. Іноді “відступників” “перевиховували” прилюдно, як на текстильній фабриці у Ворошиловграді, де працювали 23 сім’ї з Аргентини. На зборах аргентинських переселенців у присутності керівництва міста і району “пісочили” Волянчуків, провиня яких полягала в тому, що вони просили надати їм право повернутися в Аргентину. З осудженням виступив їх “земляк” І.П. Підгайний. Його промова була насичена аргументами політичного характеру: “Я на рідній землі ожив. Спасибі Радянській владі за те, що я зміг повернутися на Батьківщину і трудитися на себе, а не на панів, як це було в Аргентині. Білогвардійщина там в Аргентині нас провокувала, знущала з нас за те, що ми симпатизували Радянській владі... Волянчук говорить, що йому не подобається тут, а він не зазнав стільки лиха, як моя сім’я, він не знає минулого, оскільки сам ще молодий...”⁴⁴ У відповідь Волянчук вигукнув: “Ти мене не агітуй!”. Це свідчило про те, що доводи Підгайного були малоефективними і сприймалися як чергова радянська пропаганда.

Незважаючи на всі зусилля влади, значна частина реемігрантів бажала виїхати з СРСР. Вже у середині 1957 р. подали заяви в МВС УРСР з проханням дозволити повернутися в Аргентину 157 чоловік. Ніхто з них такого права не одержав.

Обґрунтування просьб про виїзд були такими:

бажання повернутися до чоловіка і дітей	8 осіб
бажання повернутися до батьків і родичів	191 особа
погане матеріальне забезпечення	36 осіб
бажання дітей виїхати туди, де вони народилися	15 осіб
через несприятливі кліматичні умови	60 осіб
не вказали мотивів	3 особи

Радянські органи влади вважали мотивації прохання про виїзд надуманими. Справді, важко повірити в те, що люди після місячного перебування у дорозі з південної півкулі (на що зважилися, добре все продумавши і продавши все майно), вирушили б довгим зворотним шляхом заради зустрічі зі старими друзями. Безумовно, головною причиною прагнення виїхати з СРСР було неприйняття радянської дійсності. Але, заборонивши виїзд реемігрантів, радянська влада не могла розраховувати на розв’язання проблеми. Ця справа набувала міжнародного розголосу, оскільки переселенці зверталися в Аргентинське посольство. Воно збирало матеріали про становище реемігрантів в СРСР, і в 1957 р. це питання могло бути поставлене на обговорення в Генеральній Асамблеї ООН⁴⁶.

У 1963—1964 рр. кількість реемігрантів, котрі бажали повернутися в Аргентину, значно збільшилася, про що свідчить довідка відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ⁴⁷. Цей факт обнародувала і газета “Свобода”, але при цьому навела явно завищену цифру — 18000 чоловік, які нібито зареєструвалися на виїзд в Аргентинському посольстві⁴⁸. А у Буенос-Айресі в квітні 1965 р. був організований Комітет за повернення аргентинців, які перебувають в СРСР, в Аргентину”. До нього увійшли представники укра-

їнської, польської, латиської та інших діаспор, а також аргентинські політичні діячі. Головним завданням комітету було лобювання проблеми реемігрантів в державних структурах Аргентини ⁴⁹.

Очевидно, міжнародний тиск став основною причиною зміни позиції СРСР в середині 1960-х рр. До квітня 1966 р. з 4195 реемігрантів і репатріантів з Аргентини, які проживали в УРСР, 1598 чоловік звернулися з проханням на виїзд. З цих заяв органи міліції задовольнили 1382 просьби, і на 01.01.1966 р. 865 осіб виїхали з СРСР. Слід відзначити, що на повернення могли розраховувати лише ті, кому надіслали виклики родичі або які мали в складі сім'ї аргентинського громадянина.

Після повернення на південноамериканський континент багатьох мандрівників чекало гірке розчарування: часи післявоєнного економічного буму давно минули. В Аргентині в середині 60-х панувала інфляція і було важко знайти добре оплачувану роботу. Тому деякі "реемігранти" оформляли клопотання про повернення в СРСР: на 01.12.1965 р. такі заяви надійшли від 22 осіб. І деякі вдруге реемігрували в СРСР. Але переважна більшість переселенців поклала край будь-яким стосункам з радянським посольством в Буенос-Айресі і з клубами радянських громадян. На 01.12.1965 р. в консульському відділі радянського посольства на облік стали тільки 153 колишні реемігранти, з них було 110 чоловік, які переїхали з УРСР ⁵⁰.

МВС УРСР до 1981 р. вело облік реемігрантів, які жили в Україні (нині ці матеріали зберігаються в опису 25 фонду 1 ЦДАГО України)

Дані на	Репатріанти	Реемігранти	Іноземці	Загалом
01.07.1974 р.	761	2809	1	3571
01.10.1975 р.	757	2775	1	3533
01.04.1978 р.	756	2832	1	3389
01.01.1979 р.	755	2619	1	3375
01.01.1981 р.	747	2597	—	3344

Наведені цифри говорять про те, що масовий виїзд в Аргентину до 1966 р. припинився. В 1974 р. аргентинських реемігрантів було зафіксовано в Україні навіть більше, ніж після виїзду у середині 60-х рр. Цей факт пояснюється вторинною рееміграцією з Аргентини і, можливо, переїздом в УРСР реемігрантів з інших республік СРСР. Виїзд з Радянського Союзу в 70-ті рр. був практично неможливим, а зменшення врахованих реемігрантів ймовірно пояснити смертністю серед них.

Підбиваючи підсумки української рееміграції з Аргентини, слід відзначити масовий характер цього переселення. Воно було викликано ностальгією, а також вірою у краще і справедливе життя в Радянському Союзі. Обличчя справедливого радянського ладу сформувалося у свідомості емігрантів завдяки цілеспрямованій діяльності посольства СРСР в Буенос-Айресі. Агітаційну інформацію посольства емігранти не сприймали критично, оскільки соціалістичний лад відповідав їх мріям і світоглядним установкам. Але по прибутті в Радянський Союз реемігранти розчарувалися в радянському ладі. Значна частина їх бажала повернутися в Аргентину, проте це вдавалося зробити далеко не кожному.

Отже, ми бачимо сотні покалічених людських доль, пригнічений стан тих, хто повірив комуністичній пропаганді. Рееміграція українців ще раз продемонструвала лицемірство радянської влади, яка для досягнення своїх цілей обдурювала людей, маніпулювала їх свідомістю.

- ¹ Васи́лик М. Українські поселення в Аргентині. — Мюнхен, 1982. — С. 20.
² Трошинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. — К., 1999.
³ Літературна Україна. — 1993. — 18 березня.
⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО), ф. 1, оп. 24, од. зб. 4403, арк. 42.
⁵ Шерман К. Таямниці почырку — Мінськ, 1994. — С. 223.
⁶ Свобода. — 1956. — 6 липня.
⁷ Там же. — 24 серпня.
⁸ Там же. — 15 серпня.
⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, од. зб. 4309, арк. 129.
¹⁰ Там же, од. зб. 6167, арк. 5.
¹¹ Там же, од. зб. 4403, арк. 46.
¹² Там же, оп. 31, од. зб. 620, арк. 7, 14.
¹³ Там же, арк. 15.
¹⁴ Там же, оп. 24, од. зб. 4309, арк. 90.
¹⁵ Там же, оп. 31, од. зб. 620, арк. 7.
¹⁶ Там же, оп. 24, од. зб. 4309, арк. 198.
¹⁷ Там же, од. зб. 4546, арк. 10, 11.
¹⁸ Там же, од. зб. 4403, арк. 43.
¹⁹ Там же, од. зб. 4309, арк. 78.
²⁰ Там же, од. зб. 4546, арк. 103.
²¹ Там же, од. зб. 4749, арк. 47—48.
²² Там же, од. зб. 4546, арк. 27, 57.
²³ Там же, арк. 57.
²⁴ Там же, арк. 58.
²⁵ Там же, арк. 42.
²⁶ Там же, арк. 56, 138—139, 170.
²⁷ Там же, од. зб. 6167, арк. 7.
²⁸ Там же, од. зб. 4546, арк. 170.
²⁹ Там же, оп. 30, од. зб. 620, арк. 14—15.
³⁰ Там же, оп. 24, од. зб. 4309, арк. 8.
³¹ Там же, од. зб. 4546, арк. 250.
³² Там же, од. зб. 4309, арк. 62.
³³ Там же, од. зб. 4546, арк. 138—139.
³⁴ Там же, арк. 170.
³⁵ Радзіма. Листування з Самасюком С.І. Лист від 1.06.1966 р.
³⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, од. зб. 4309, арк. 63.
³⁷ Там же, оп. 31, од. зб. 620, арк. 8.
³⁸ Радзіма. Листування з Самасюком С.І. Лист від 5.08.1966 р.
³⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, од. зб. 4309, арк. 62.
⁴⁰ Там же, арк. 109.
⁴¹ Там же, од. зб. 4955, арк. 38.
⁴² Там же, од. зб. 4546, арк. 250.
⁴³ Радзіма. Листування з Самасюком С.І. Лист від 1.06.1966 р.
⁴⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, од. зб. 4546, арк. 171.
⁴⁵ Там же, арк. 233.
⁴⁶ Там же, арк. 227.
⁴⁷ Там же, од. зб. 6167, арк. 5.
⁴⁸ Свобода. — 1965. — 19 червня.
⁴⁹ Там же.
⁵⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, од. зб. 6167, арк. 12, 14.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. І. ПУТРО (Київ)

ГЕТЬМАН УКРАЇНИ КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ (нові штрихи до соціально-політичного портрета)

Влітку 1744 р. імператриця Єлизавета здійснила тривалу подорож до України-Гетьманщини, зокрема м. Києва і Глухова, а також відвідала рідні місця свого фаворита Олексія Розумовського — м. Козелець на Чернігівщині. Після Петра І це були перші відвідини України російським монархом. Сама ж поїздка цариці відзначалася надзвичайною помпезністю й урочистістю. Тільки на станціях старшинською адміністрацією було виставлено під кортеж імператриці з її поштою 23 тис. коней¹.

Цікаві спостереження про цю надзвичайну на той час подію для України викладено в “Записках” генерального підскарбія Якова Марковича від 6 серпня 1744 р.: “Рано-вранці її величність виявила бажання їхати з церемонією до Глухова. Біля карети з оголеними шаблями їхали старшина й бунчукові. Коли під’їхали до міської брами, імператриця вийшла з карети, де її вітав чернігівський єпископ. Потім цариця пішки попрямувала до жіночого монастиря, де слухала обідню і службу (предику) чернігівського архієрея. Після обідні у тому ж супроводі поїхала до двору резидента, де ми мали аудієнцію. Вітальну промову виголосив Михайло Скоропадський. Після сніданку імператриця насолоджувалася танцями наших дружин, польськими і козацькими...”².

Заключним акордом усіх цих урочистостей у Глухові стало подання 7 серпня 1744 р. старшинською верхівкою через О. Розумовського прохання до імператриці про відновлення в Україні гетьманства. Аналогічні прохання були подані й полковниками усіх десяти українських полків, козаки яких перебували для охорони царського пошту на усіх подорожніх станціях до Києва.

Хоча цариця, зважаючи на підтримку й прохання свого фаворита, поставилася до самої ідеї відновлення гетьманства досить прихильно, вона, безперечно, враховувала ту традиційну політику своїх попередників, особливо Петра І, спрямовану на всіляке обмеження (а то й повну ліквідацію) автономії України. Тому й з остаточним вирішенням цього питання в Санкт-Петербурзі не квапилися.

Надзвичайно важливим для російського уряду було й питання щодо кандидатури гетьмана. Ймовірно, що в середині 40-х рр. XVIII ст. найреальнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський, якому Україна завдячувала багатьма позитивними зрушеннями в суспільно-політичному житті.

Дивовижно й щасливо склалася його особиста доля. Ще 22-річним юнаком (народився 1709 р.), маючи неабиякі вокальні здібності, Олексій потрапив до придворного хору в Петербурзі, куди привіз його полковник Федір Вишневський. Останній проїздив на Різдвяні свята 1731 р. через

с. Чемер, що на Чернігівщині, і випадково почув у місцевій церкві спів молодого козака з сусіднього села Лемеші Олексія Розума. Чудовий голос і приваблива зовнішність юнака зробили свою справу — Вишневецький запросив його до Петербурга співати в придворному хорі.

У Петербурзі на Олексія чекала приємна несподіванка. Тут він зустрів багато своїх земляків (придворні співаки тоді набиралися до хору майже виключно з України). У Глухові функціонувала навіть спеціальна музична школа, де навчали обдарованих хлопчаків для придворного хору в Петербурзі. Однак у придворному хорі Олексій Розум довго не затримався, бо сталася подія, що остаточно визначила його подальшу долю. Цесарівна Єлизавета, яка полюбляла хорові співи і сама часто співала в хорі та відвідувала богослужіння в придворній церкві, була вражена красним голосом молодого українського співака. Коли ж на її вимогу юнак постав перед нею, то зачудування вокальними здібностями переросло у справжнє захоплення: високий, стрункий, дещо смаглявий, з чудовими чорними очима, Олексій Розум був справжнім красенем, який одразу ж припав до серця молодій цесарівні. Так козацький син опинився при “малому дворі” доньки Петра І.

У тому ж таки 1731 р., коли після арешту і катування у Таємній канцелярії за образливі слова на адресу тодішньої імператриці Анни Іоанівни “офіційного фаворита” Єлизавети, прапорщика Семенівського гвардійського полку Олексія Шубіна було заслано до Сибіру, його місце остаточно зайняв Олексій Григорович, який на той час прибрав нове прізвище — Розумовський.

Олексій був деякий час бандуристом, а потім став управителем усіма маєтками Єлизавети. Про зросле в 30-х рр. XVIII ст. значення при “малому дворі” О. Розумовського засвідчували численні листи і чолобитні, що надсилалися на його ім'я прохачами різного рангу. Вплив Олексія Григоровича зріс після сходження Єлизавети на царський престол і особливо після їхнього таємного вінчання. Біограф родини Розумовських князь О. Васильчиков у своїй праці “Родина Розумовських” зазначав, що таємне вінчання цариці з Олексієм Розумовським мало місце восени 1742 р. у церкві підмосковного села Перова³. За версією ж Дмитра Яворницького, це вінчання відбулося 1744 р. під м. Козельцем, у дерев'яному палаці, побудованому для імператриці на березі р. Остер під час її поїздки в Україну. Вінчав їх Кирило Тарловський, який після цієї події переїхав до Петербурга і став духівником і вчителем Катерини — дружини спадкоємця престолу Петра Федоровича⁴.

Якщо факт таємного шлюбу між імператрицею Єлизаветою та її фаворитом Олексієм Розумовським (хоча й за відсутності відповідних документальних джерел) визначається в історичній літературі як цілком можливий (а то й безсумнівний), то історія з начебто існуючими їхніми дітьми — так званими князями Таракановими — виглядає зовсім заплутаною і непереконливою. Скажімо, той же авторитетний дослідник роду Розумовських князь Васильчиков категорично відкидав усі чутки і припущення як про ув'язнення у монастирі дочок Єлизавети і Олексія, так і про родину Тараканових у цілому. Саме ж походження прізвища Тараканови він виводить від співзвучного прізвища племінників О. Розумовського Дарагани, які користувалися особливою прихильністю Єлизавети Петрівни, виховувалися при царському дворі і були відомі в російській столиці як Дараганови. Ця версія Васильчикова видається переконливою і сучасному російському дослідникові Є. Анісімову. Останній цілком слушно підтримує й ту думку Васильчикова, що у XVIII ст. наявність позашлюбних дітей

не заслуговувала на осуд, і якби вони (ці діти) були у Єлизавети, то навряд чи їх переховували б по монастирях або за кордоном. Як приклад на підтвердження цієї думки може бути щаслива доля позашлюбного сина Катерини II і Григорія Орлова — відомого графа О. Бобринського⁵.

Стосунки О. Розумовського з імператрицею Єлизаветою — рідкісний і, власне, єдиний випадок в історії російського фаворитизму, коли незаперечний вплив фаворита на монарха тривав так довго — понад 20 років. Не обіймаючи офіційно жодної державної посади і, тим паче, не маючи ніякого відношення до військової служби, Олексій Розумовський вже одразу після сходження Єлизавети на престол одержав, поряд з такими відомими урядовими чиновниками, як брати О. та П. Шувалови, а також М. Воронцов, високий придворний чин дійсного камергера і звання генерала-поручика. Наступного року, на честь коронації імператриці, він — уже оберєгермейстер і кавалер ордена Андрія Первозванного, володар величезних маєтків. З 1744 р. Олексій Розумовський стає високотитулованим дворянином — спочатку одержує від імператора Карла VI, за клопотанням Єлизавети Петрівни, титул графа Священної Римської імперії, а за два місяці по тому стає вже графом і Російської імперії.

З появою на початку 50-х рр. XVIII ст. у імператриці Єлизавети нового фаворита — І. Шувалова вплив О. Розумовського як на саму царицю, так і, відповідно, на усі сфери внутрішньої і зовнішньої політики російського уряду помітно зменшився. Хоча, заради справедливості, слід сказати, що монаршою увагою і ласкою Олексій Григорович не був обділений аж до упокоєння імператриці.

Велич і могутність Олексія Розумовського, звичайно ж, не могли не позначитися на становищі його численної родини в Україні, з якою він підтримував постійні зв'язки і якій допомагав матеріально. З часом усі його родичі стали заможними й посіли чільне місце серед представників української панівної верхівки.

Та особлива увага була звернута на молодшого брата фаворита — Кирила, доля якого виявилася не менш дивовижною, до того ж тісно пов'язаною з долею України.

Найбільш поширеною в історичній літературі датою народження Кирила Розумовського вважається 18 березня 1728 р. (зазначена у написі на його могилі в м. Батурині). За іншими даними, що спираються на власноручну записку К. Розумовського про його рід, датою його народження слід вважати 18 березня 1724 р.⁶

Юнаком Кирило Розум потрапив з глухого українського села до царського двору, де під керівництвом найкращих тогочасних педагогів і вихователів вдосконалював свою освіту, початки якої одержав на Батьківщині. Для завершення освіти у березні 1743 р. Олексій Григорович відправив Кирила за кордон під ім'ям дворянина Івана Обидовського. Наставником при цьому став ад'юнкт Російської академії наук Григорій Теплов, якому судилося впливати не тільки на подальше життя молодого Розумовського — майбутнього гетьмана України, а й на остаточну долю самої української державності. Перед від'їздом Кирило одержав від брата інструкцію, що була написана, найвірогідніше, близькою до Олексія Григоровича людиною — В. Ададуровим. Окрім загальних настанов молодій людині стосовно поведінки за кордоном, інструкція містила головну вимогу — здобути належні знання, аби бути в майбутньому гідним для служби її імператорській величності. Водночас, за іменним указом імператриці, від Г. Теплова вимагалось під час перебування за кордоном самому ретельно

вивчати досвід роботи іноземних академій і прилучати до цього і свого підопічного.

Навчаючись у Німеччині (Кенігсберг, Берлін, Геттінгем) під керівництвом таких відомих вчених, як Ейлер і Штрубе — членів Російської академії наук, а також у найпрестижніших навчальних закладах Франції та Італії, Кирило Розумовський здобув досить ґрунтовну європейську освіту. Є також підстави гадати, що під час навчання в Берліні він вступив до ма-сонської ложі ⁷.

Навесні 1745 р. Кирило прибув до Петербурга. Отримавши невдовзі придворний чин дійсного камергера, молодий Розумовський з головою занурився у веселе, безтурботне життя вельмож Єлизаветиного двору. Маючи гарну зовнішність і природний розум, він, за свідченням майбутньої імператриці Катерини II, зумів зажити у вищому світі загальної пошани, навіть любові. Не без особистої симпатії Катерина у своїх мемуарах при цьому додавала, що особливою популярністю й успіхом Кирило Григорович користувався у придворних красунь ⁸. До успіху при дворі та прихильності імператриці Єлизавети додалося ще й престижне одруження у 1746 р. з родичкою цариці Катериною Нарішкіною. У травні того ж року Кирило Розумовський був призначений президентом Російської академії наук. Водночас, з огляду на молодість і недосвідченість президента, фактичне керівництво академією було доручено його вихователю Г. Теплову, який офіційно зайняв посаду асесора при академічній канцелярії.

Слід зазначити, що діяльність К. Розумовського на посаді президента з перших кроків була виваженою і конструктивною та свідчила про неабиякий його особистий інтелект. Перший виступ президента Розумовського перед професурою у червні 1746 р. мав, по суті, програмний характер і передбачав значні позитивні зміни у діяльності академії. Висловивши, зокрема, думку про те, що слава академії не може бути великою і шляхетною, якщо вона не поєднується з користю, молодий президент, вже як державний діяч, зажадав, аби академія мала не тільки науковий напрям у своїй діяльності, а й навчальний. Тобто академія, за задумом К. Розумовського, мала стати ще й університетом, загальноросійським вищим навчальним закладом. Не зайвим, вочевидь, буде підкреслити, що це було сказано за дев'ять років до заснування Московського університету.

У самій же академії відчайдушну й непримиренну боротьбу із засиллям німців вів тоді геніальний російський учений Михайло Ломоносов, який свого часу навчався в Києво-Могилянській академії: К. Розумовський одразу ж перейнявся глибокою повагою до Ломоносова і, незважаючи на те, що останній мав багато ворогів серед керівної академічної верхівки (Теплов, Шумахер, Тауберт та ін.), часто підтримував його і морально, і матеріально.

За час президентства К. Розумовського, що тривало майже 20 років (до 1765 р.), в академії з'явилася ціла плеяда місцевих академіків і ад'юнтів. Окрім Ломоносова, це були: Тредіаковський, Крашенников, М. Попов, Котельников, Козицький, Румовський, Сафонов, Красильников і Матоніс.

Тим часом у політичному житті України визрівали визначні події. Останнім поштовхом до остаточного прийняття імператрицею Єлизаветою рішення про відновлення гетьманства стало ускладнення на цей час міжнародного становища Росії (на заході погіршилися стосунки з Прусією, на півдні — з Туреччиною). Не бажаючи за такої ситуації викликати невдоволення української старшини й розпалювати її сепаратистські настрої, Єлизавета 5 травня 1747 р. підписала указ "Про обрання Малоросії Гетьмана за дотеперішніми правами і звичаями" ⁹. При цьому українській

офіційній делегації, яка до того вже тривалий час перебувала в Петербурзі, водночас дали зрозуміти, що мова може йти про обрання лише молодшого Розумовського. Однак через те, що останній не поспішав міняти придворне життя в столиці на гетьманські турботи і на сіре, буденне, як йому видавалося, життя в глухій провінції, “обрання” гетьмана затягнулося до початку 1750 р. За цей час у Кирила Григоровича народилися дочка й син (Наталка й Олексій), а сам він одержав почесний чин підполковника лейб-гвардії Ізмайловського полку.

Проте у січні 1750 р. члени української делегації, генеральні старшини Гудович і Ханенко нарешті привозять до Глухова царську грамоту, в якій мовилося: “Бути в Малій Росії Гетьману як і досі”. Під останнім визначенням малися на увазі сумнозвісні умови, на яких після справжнього погрому України Петром I в 1708—1709 рр. гетьманом став Іван Скоропадський. Водночас у цій же грамоті імператриця урочисто обіцяла своїм “вірним підданам малоросійського народу” “всіх вольностей, прав і привілеїв, які від часу прийняття під державу Всеросійську Гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким і всім малоросійським народом... мали, свято, непорушне і ціло дотримуватись”¹⁰. Хоча всім вже було зрозуміло, в тім числі й самій Єлизаветі, що “Березневі статті” (1654) на той час майже повністю були перекреслені і йшлося про жалюгідну їхню тінь.

Проте українська старшина, радше її найбільш передова і свідомо частина, жадібно вхопилася за цю, хоча й хитливу, можливість відродити, а то й зміцнити українську державність, здобуту в тяжкій боротьбі сто років тому, яка потерпала під важким чоботом російського централізму.

Відтак сценарій “обрання” гетьмана, розроблений і санкціонований у Петербурзі, почав утілюватися в життя. Його режисером-постановником в Україні став спеціальний царський посланець граф Гендриков, який прибув з цією метою до Глухова, доправивши й спеціальну жалувану грамоту на гетьманство. Заручившись повною підтримкою старшини, духовенства й козаків щодо бажаної кандидатури на посаду гетьмана, він розпочав активну підготовку офіційної церемонії.

22 лютого 1750 р. мешканці Глухова стали свідками урочистої події. З самого ранку за гарматними пострілами, що пролунали як сигнал, на міському майдані зібрався великий натовп городян. Сюди ж прибули і розташувалися навколо самого майдану та на прилеглих до нього вулицях усі десять козацьких полків. Водночас до будинку, відведеного для графа Гендрикова, почали збиратися представники старшини, а також українського вищого духовенства на чолі з митрополитом Щербацьким. О 9-й годині ранку розпочалася сама церемонія обрання гетьмана. З двору російського посланця у супроводі загону озброєних козаків і російських грендерів, а також військових музик виїхала багато споряджена карета, в якій перебував граф Гендриков зі своїми асистентами та секретар Колегії іноземних справ Степан Писарев. Останній тримав у руках велику срібну з позолотою тарелю, на якій лежала царська жалувана грамота. Слідом за каретою представники старшини, зокрема, генеральний суддя Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний бунчужний Дем’ян Оболонський, бунчукові товариші Іван Гамалія, Яків Маркович, Федір Ширяй, Іван Журавко, Ілько Журман та інші несли українські й російські прапори, а також гетьманські клейноди: булаву, бунчук, печатку. З прибуттям карети на майдан, до місця, де містилася спеціально споруджена трибуна, царська грамота і гетьманські клейноди були покладені на два столи, вкриті червоним сукном. Прапороносці стали обіч столу. Тут же розташувалися

почесні гості й генеральна старшина. Решта — навколо. Відкрив “Раду” граф Гендриков, який у короткій промові нагадав про волю імператриці відновити гетьманство в Україні і закликав присутніх “вибрати між себе, природних своїх людей, гетьмана, за малоросійськими своїми правами й вольностями, вільними голосами”. С. Писарев голосно зачитав жалувану грамоту, а митрополит Т. Щербацький висловив глибоку подяку цариці Єлизаветі за “високоматеринське визнання і до малоросійського народу милосердя”. Затим граф Гендриков, продовжуючи розігрувати відведену йому в Петербурзі роль, обертаючись на всі боки, голосно кілька разів запитав у присутніх, кого вони бажають собі в гетьмани? Відповідь, вже давно заготовлена, була одностайною: “Графа Кирила Розумовського!”

Та особливо голосно вигукували ім’я молодшого Розумовського найбільш обізнані у всіх деталях церемонії — старшина і духовенство. За стародавнім козацьким звичаєм усі присутні тричі підтвердили свою згоду на обрання Гетьманом К. Розумовського.

Після святкової канонади зі 101 гармати і пострілів угору з козацьких рушниць царська жалувана грамота і гетьманські клейноди були занесені до Миколаївської церкви, де відбувалася урочиста літургія. Потім у резиденції Гендрикова відбувся великий бенкет, під час якого особисто господарю генеральна старшина подарувала 10 тис. руб., а усьому графському почту — 3 тис. руб. Подбали й про простолюдию, якому на відзначення свята, що під гуркіт гармат тривало допізна, було видано понад 200 відер горілки ¹¹.

Такою була остання в історії Гетьманщини Рада з нагоди обрання гетьмана. І хоч вона більше нагадувала добре організовану виставу, головна чинна особа якої була відсутня, а абсолютній більшості присутніх взагалі незнайома, все ж саму по собі подію, безперечно, можна вважати знаменною. Адже відновлювалася не тільки найвища посада в українській державності, але й зростали сподівання усіх верств населення на (хоча б часткове) повернення Україні тих “прав і вольностей”, що були здобуті нею внаслідок переможної Визвольної війни XVII ст. і так нещадно знищувались російським самодержавством. Щоправда, подібні сподівання на кращі зміни з’являлися й раніше. Та цього разу, видавалося, випадок був особливий. По-перше, гетьманство відновлювалося після досить-таки тривалої перерви (16 років минуло по смерті гетьмана Данила Апостола). А по-друге, тепер гетьманом України ставала незвичайна у традиційному розумінні для такої посади людина — представник вищої петербурзької еліти, рідний брат всемогутнього царського фаворита. Ця друга обставина, мабуть, найбільше розпалювала сподівання багатьох українців щодо можливостей політичного розвитку своєї Батьківщини.

Царським указом від 5 червня 1750 р. було затверджено “обрання” К. Розумовського гетьманом України ¹², а в жовтні цього ж року під його владу було передано й Запорозьку Січ ¹³. Резиденцією нового гетьмана стало місто Батурин ¹⁴, що свого часу зазнало страшних руйнувань і пограбувань російським каральним загоном на чолі з О. Меншиковим.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман, який усе ще залишався в Петербурзі, урочисто присягав імператриці у придворній церкві “вірним, добрим і слухняним рабом і підданим бути... чин гетьманства над Військом Запорозьким і над народом малоросійським вірно та постійно тримати, і все те Військо і народ малоросійський до вірності, служби та послуху приводити, і з жодними сторонніми государями без відома і без указу її і. в. ніякої переписки й пересилки собою не мати...” ¹⁵.

Виголосивши і підписавши присягу, текст якої однозначно засвідчував вкрай підлегле становище гетьмана України від Російської імперії, Кирило Розумовський одержав з рук цариці Єлизавети гетьманську булаву та інші клейноди. Нарешті, в середині липня 1751 р. гетьман з величезним почтом прибув до Глухова, де йому була влаштована помпезна зустріч ¹⁶.

З відновленням гетьманства дещо змінилася попередня структура органів управління Гетьманщини. Було ліквідовано Правління гетьманського уряду, фактично перестала діяти загальновійськова козацька Рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської Ради, очолюваної гетьманом. До Ради входили члени Генеральної військової канцелярії й Генерального військового суду. В адміністративному апараті ще більше посилювалася роль його верхівки — генеральної старшини.

Загальна кількість усіх старшин (генеральних, полкових і сотенних), які знаходилися безпосередньо в органах управління на початку гетьманства К. Розумовського, становила близько 750 чоловік. Окрім цього, було збережено постійний резерв для старшинської адміністрації в особі бунчукових, військових і значкових товаришів, кількість яких на той час, відповідно, становила 202, 85 і 539 чол. ¹⁷

Зберігалися традиційний козацький військово-територіальний поділ Гетьманщини та її збройні сили — козацьке військо. Гетьман К. Розумовський почав призначати й полковників, хоча ще з часів Петра I такі призначення вважалися справою царського уряду. Під впливом гетьмана в Україні з'явився й царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства ¹⁸. Без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім карних злочинців ¹⁹.

Водночас К. Розумовський переконався в необхідності радикальних перетворень у системі управління гетьманського адміністративного апарату. Передусім він почав з реформи судочинства, що відзначалося на той час строкатістю і плутаниною своєї структури. За гетьманськими універсалами від 17 листопада 1760 р. і 17 лютого 1763 р. в Україні значно зменшувалася кількість судових інституцій, скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії, а Генеральний суд остаточно ставав вищим апеляційним органом ²⁰. Та надзвичайних змін зазнало українське судочинство наприкінці 1763 р., коли на території кожного полку було створено станові шляхетські суди: земські, підкоморські і гродські. Назва нововведених судів була запозичена з термінології судової системи шляхетської Польщі, що мала місце в Україні до Визвольної війни XVII ст. Сфера діяльності створених судів регламентувалася відновленими положеннями Литовського статуту 1588 р.

Значної уваги в цей період гетьман К. Розумовський приділяв й економічним проблемам. Так, намагаючись покласти край надмірному поширенню винокуріння, що почало негативно впливати на розвиток продуктивних сил, він 6 липня 1761 р. видав універсал, за яким займатися винокурінням дозволялося лише старшині й козакам, які мали земельні й лісові угіддя. Заборонялося мати в Гетьманщині гуральні й шинки російським поміщикам, а також вихідцям з інших регіонів і країн. На полковників і сотників покладалася обов'язок стежити за суворим дотриманням вимог цього універсалу ²¹. Отже, з відновленням гетьманату відбувалося відродження й зміцнення тих автономних “прав і вольностей”, що їх Україна була втратила.

Значно активізувалася на той час і діяльність К. Розумовського як президента Російської академії. Просвітянські дії К. Розумовського не об-

межувалися лише Петербургом і Москвою. Гетьман, всіляко підтримуючи діяльність Києво-Могилянської академії, все більше проймався ідеєю створення університету й в Україні, зокрема в новій столиці — Батурині. В 1760 р. Г. Теплов, узявши за зразок статут німецьких університетів, створив проект Батуринського університету, фундатором і протектором якого мав стати гетьман К. Розумовський. В університеті передбачалося функціонування 9-ти кафедр (“професур”): латинського красномовства, філософії, юриспруденції, історії, математики, теоретичної і практичної фізики, анатомії, хімії, ботаніки і природознавства. Професори університету, крім публічних лекцій для всіх студентів, могли, за бажанням студентів, читати ще й приватні лекції.

Курс самого навчання повинен був тривати три роки. Після цього студенти мали готувати дисертації на вчений ступінь і публічно захищати їх. Випускники університету одержували перевагу при влаштуванні на цивільну й військову службу. Правом вступу до університету користувалися учні існуючих на той час в Україні колегіумів (в тому числі й на Правобережжі), які успішно закінчили клас риторики і вище. Вступні іспити приймав особисто ректор. У разі успішної здачі він відповідно до виявлених схильностей, визначав і напрямок майбутнього навчання абітурієнта. Вступниками до цього вищого закладу могли бути молоді люди — представники всіх верств населення, крім кріпаків. Останні мали право на вступ до університету, лише одержавши звільнення від свого поміщика. Документ про звільнення від кріпацтва повинен був зберігатися в архіві університету і в разі виключення студента повертався поміщикові, а сам студент знову мав стати кріпаком.

За згаданим проектом при Батуринському університеті передбачалося утворення підготовчої семінарії на 40 здібних учнів — вихідців зі збіднілих шляхетських родин і “різних чинів”, яким надавалася спеціальна стипендія. В семінарії учні мали вивчати латинську, французьку і грецьку мови, історію та географію. Діти з шляхетських сімей навчалися також фехтуванню й танцям. Після закінчення університету колишні семінаристи, як правило, мали займатися викладацькою роботою — спочатку в тій же семінарії, а потім і в університеті. Однак всі проекти створення й функціонування першого в Україні світського вищого навчального закладу, на жаль, так і залишилися на папері.

Подібна самостійність українського гетьмана викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання в справи управління Україною: вже у березні 1754 р. імператриця Єлизавета спеціальним указом заборонила гетьману самостійно призначати полковників, залишаючи за ним право його попередників лише добирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж було офіційно підтверджено становище, за яким українським гетьманам (починаючи зі Скоропадського) було заборонено вести самостійну переписку з іноземними державами, а при них самих (гетьманах) знаходились російські радники — міністри. Все це відтепер безпосередньо стосувалося й К. Розумовського.

Під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи Гетьманщини. Указ 1754 р. вимагав, щоб гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти про всі прибутки і витрати. К. Розумовський просив звільнити його від такого звітування, проте канцлер Воронцов повідомив, що імператриця категорично відхилила це клопотання і зобов’язала гетьмана неухильно виконувати царський указ. Того ж 1754 р., з метою підірвати економічну незалежність гетьмана, в Україні царським урядом були ліквідовані всі внутрішні мита, відомі під назвою “індукта” та “евекта”. Що-

правда, трохи пізніше ця втрата частково компенсувалася К. Розумовському у вигляді щорічної сплати йому 50 тис. руб. з прибутків прикордонних митниць.

На початку 1756 р. вирішення усіх справ Гетьманщини було перенесено з Колегії іноземних справ до сенату. І хоча це офіційно відбулося за бажанням самого К. Розумовського, який на той час мав погані особисті стосунки з головою російського уряду Бестужевим, факт безпосередньої підлеглості гетьмана відтепер вищій російській державній установі, безперечно, негативно впливав на його престиж. До того ж через деякий час додався й царський указ 1761 р. про відокремлення від Гетьманщини і підпорядкування сенату м. Києва (1762 р. в період короткочасного правління Петра III, Київ було повернуто під відомство гетьмана, але на початку 1764 р. знову вилучено). Об'єктивно це вже були перші офіційні кроки царського уряду початку другої половини XVIII ст. на шляху остаточної ліквідації автономної Української держави.

Однак особисті позиції й становище самого К. Розумовського ще досить тривалий час залишалися міцними. Активно проводячи реформаторську діяльність як гетьман України К. Розумовський водночас пильно стежив за політичним життям у Петербурзі. Понад це, як досить впливова особа при царському дворі, він брав у політичному житті безпосередню участь. Часто навідуючись до Петербурга й Москви, Розумовський підтримував міцні зв'язки з багатьма найвищими царськими сановниками й вельможами. Саме в цей період К. Розумовський встановив дружні стосунки з великою княгинею Катериною Олексіївною — майбутньою імператрицею Росії ²².

25 грудня 1761 р. упокоїлась імператриця Єлизавета Петрівна. Всупереч загальному очікуванню, вона, очевидно, так і не наважилася за життя позбавити права престолонаслідування Петра Федоровича на користь малолітнього Павла. То в Росії з'явився новий імператор під іменем Петра III. Знаменно, що у Маніфесті про сходження останнього на престол немає жодного слова ані про дружину Катерину, ані про наступного спадкоємця, тобто принца Павла Петровича ²³. Цим офіційним документом імператор Петро III не тільки проігнорував факт існування імператриці в особі Катерини, але й публічно, по суті, на весь світ оголосив про свою переконаність у тому, що принц Павло не був його рідним сином. Якщо припустити, що це справді так, то логічно, що імператор Петро Федорович був останнім з династії Романових, яка припинила своє існування з його насильницькою смертю в липні 1762 р.! Яке ж тоді було справжнє прізвище наступних російських імператорів включно до лютого 1917 р.?

Прибувши до столиці наприкінці 1761 р. в зв'язку зі смертю імператриці Єлизавети, гетьман України незабаром опинився в найближчому оточенні нового імператора Петра III. Щоправда, теперішнє його становище при дворі значно відрізнялося в гірший бік, ніж воно було за часів Єлизавети. Якщо раніше він почувався незалежним і гордовитим вельможею, який більшість свого часу в столиці проводив у розвагах і бенкетах, то тепер майже постійно знаходився при особі імператора без дозволу виїзду зі столиці. За словами князя Васильчикова, гетьман “не міг при своєму світлому розумі, з перших же днів нового царствування, не зрозуміти жалюгідної ролі, яку йому надав новий імператор”. До того ж Петро III, незважаючи на те, що К. Розумовський був гетьманом, змушував його особисто, як підполковника гвардійського полку, займатися військовими справами і нерідко публічно насміхався над ним за виявлену при цьому незграбність. Запобігаючи цьому, К. Розумовський, подібно до багатьох

інших з оточення імператора, змушений був тримати у себе досвідченого офіцера, у якого кілька разів на день брав уроки пруської муштри, яку так любляв Петро III.

Таким чином, при всьому зовнішньому благополуччі свого становища і навіть, до певної міри, особистої прихильності до нього імператора, К. Розумовський фактично перебував у надзвичайно принизливому становищі. Ця обставина, а також зростаюче невдоволення політикою Петра III (особливо зовнішньою) серед дворянства спонукали гетьмана України приєднатися до змовників, на чолі яких стояла дружина імператора Катерина, і взяти активну участь у дворцовому перевороті, що стався у червні 1762 р. При цьому Ізмайловський гвардійський полк, командиром якого був К. Розумовський, відіграв чи не найвирішальнішу роль у скиненні з престолу Петра III і проголошенні імператрицею Катерини II. Усі активні учасники перевороту були щедро нагороджені новою імператрицею. К. Розумовський, зокрема, одержав, окрім усіх своїх прибутків, пожиттєвий оклад у 5 тис. руб. на рік, був пожалуваний у сенатори і генерал-ад'ютанти імператриці. Цілий рік він ще залишався при царському дворі, користуючись повним довір'ям і прихильністю Катерини II. І лише у червні 1763 р., остаточно зіпсувавши стосунки з фаворитом цариці Григорієм Орловим, гетьман виїхав до України.

На цей час успішно завершувалися перетворення в суспільному й економічному житті, що їх розпочав Розумовський в Україні в другій половині 50-х років. Сам К. Розумовський перебував у ореолі слави й пошани — як один з тих, кому Катерина II завдячувала своєю владою.

Та як виявилось, цього гетьману-графу було вже замало. Тривале перебування при царському дворі на перших ролях сприяло зростанню не тільки його економічної могутності, але й політичних амбіцій. Мається на увазі, зокрема, спроба К. Розумовського встановити спадкоємне гетьманство. Вперше це питання було порушене на старшинській Раді, скликаній гетьманом наприкінці 1763 р. Поряд з прийняттям ряду інших питань на цей рік Радою було вироблено 23 спеціальні пункти²⁴, що лягли в основу складеної пізніше чолобитної на ім'я імператриці Катерини II з проханням дати дозвіл на встановлення спадкоємного гетьманства родини Розумовських. Пропонуючи встановити спадкове гетьманство, Кирило Григорович намагався зберегти як започатковані ним перетворення, так і в цілому той політичний курс, що був спрямований на збереження державно-політичної автономії України. Разом з тим у цій спробі зміцнити політичну владу гетьманства не можна не вгледіти й прагнення української старшини створити в Україні, бодай у майбутньому, державне утворення, а саме — монархічного типу. Це логічно передбачало повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення самостійної Української держави.

Як засвідчили подальші події, цього було більше ніж досить, аби викликати різке невдоволення царського уряду і в першу чергу — самої Катерини II, яка небезпідставно вгледіла в такому проханні (і особливо — про повернення “затверджених прав і вольностей, і привілеїв”) небезпеку для сталої вже на той час схеми відносин між російським самодержавним центром і українським державним утворенням. Гетьман Розумовський, який щойно відправив підписану старшиною чолобитну Катерині II, у січні 1764 р. був викликаний до Петербурга. Слідом за тим приголомшеному й глибоко ображеному надзвичайно холодним прийомом імператрицею К. Розумовському було заборонено взагалі з'являтися до двору, поки він не подасть прохання про своє звільнення від гетьманства.

Однак К. Розумовський досить тривалий час не піддавався цій вимозі. Серед придворних кіл, де було чимало друзів гетьмана, почали навіть луhati голоси, що засуджували дії Катерини II та її уряду. Більше того, в Європі наполегливо поширювалися чутки про змову в Петербурзі проти Катерини II. Занепокоєна імператриця у листі від 17 лютого 1764 р. до кабінет-секретаря і сенатора Адама Олсуф'єва просила, аби той усім розповів про суть “гетьманської справи”, про його (гетьмана) “поведінку в Малоросії”, що вона (Катерина) “два місяці про те знала і не вірила”. З листа видно, як було стурбоване “гетьманською справою” найближче оточення Катерини II, зокрема такі члени її уряду, як І. Неплюєв, О. Шаховської, А. Олсуф'єв, М. Панін, А. Голіцин. Двоє останніх навіть виявляли готовність поїхати до Глухова, аби “розтлумачити Гетьману непорядність його поведінки”.

Коли ж К. Розумовський прибув до Петербурга, то начебто (за словами Катерини II) саме Панін і Голіцин “йому радили, аби з цього з честю вийти, що іншого шляху немає, як тільки просити, про звільнення від цієї посади”. Наприкінці листа Катерина II категорично відкидала досить поширену в Петербурзі думку про те, що начебто “все відбувається від гоніння на Гетьмана графа Г. Орлова”²⁵.

17 серпня 1764 р. в столиці Російської імперії був опублікований сенсацийний документ — маніфест Катерини II про смерть принца Іоана Антоновича, колишнього імператора Росії. Останній, як повідомлялось у маніфесті, був убитий у Шліссельбурзькій фортеці, де він перебував у багаторічному ув'язненні, двома гарнізонними офіцерами — капітаном Власьєвим і поручиком Чекіним — наглядачами екс-імператора. Разом з тим імператриця підкреслювала, що вбивство було вимушеним, оскільки сталося в зв'язку зі збройною спробою визволити з ув'язнення колишнього російського імператора підпоручиком Смоленського піхотного полку, українцем за походженням, Василем Мировичем.

Як з'ясувалося, це був онук Федора Мировича — одного з найбільш послідовних соратників гетьмана Івана Мазепи, оголошеного Петром I зрадником і найбільшим державним злочинцем Російської імперії. У свою чергу, Катерина II оголошувала в маніфесті В. Мировича бунтівником, який був “по крові своїй Вітчизні віроломним”²⁶.

Тексти зазначеного маніфесту, а також відповідного царського указу про “змову Мировича” було розіслано по усій імперії. Потрапили вони й до України, написані на ім'я Гетьмана Кирила Розумовського, який в цей час знаходився в Петербурзі і чекав на вирішення долі як своєї, так і всієї Української автономної держави. Зокрема, “Маніфест” було надіслано накладом в 200 примірників, а указ — в 50, з вимогою розмноження і розіслання в усі полки і сотні, а також на Запорозьку Січ²⁷. Цікаво, що в особистому зверненні імператриці до гетьмана Розумовського з цього приводу не було жодного натяку на можливість його відставки: як і в усіх попередніх документах К. Розумовський — “високо- і благоуроджений, нам люб'язновірний, наш підданий малоросійський, Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьман, сенатор, наш генерал-фельдмаршал” і т. ін.²⁸ З свого боку К. Розумовський, виконуючи волю імператриці у вересні 1764 р., гарячково віддає з Петербурга відповідні розпорядження українському уряду — Генеральній військовій канцелярії²⁹.

Однак, як засвідчує ретельний аналіз історичних подій і фактів, це була одна з найбільших політичних провокацій XVIII ст., ініціатором і натхненником якої виступила Катерина II. Серед тих, хто спричинив втягнення у цю провокацію 24-річного онука мазепинця, крім російських масонів

на чолі з М. Паніним, був і член масонської ложі Розумовський. Відомо, що В. Мирович, намагаючись повернути родинні маєтки, конфісковані ще за часів Петра I, неодноразово звертався до Сенату і самої імператриці. При цьому він шукав підтримки й у могутніх своїх земляків — братів Розумовських. Досить часто В. Мирович бував і в будинку Паніних — родичів подруги і соратниці Катерини II княгині К. Дашкової³⁰ та особливо сподівався на допомогу гетьмана України. Однак сподівання молодого українця на позитивне вирішення його питання виявилися марними. За загальноприйнятою версією, єдине, на що спромігся К. Розумовський, так це порадити В. Мировичу “самому брати фортуна за чуба”, тобто самостійно й енергійно вирішувати свої життєві проблеми. До того ж гетьман був одним з небагатьох державних діячів Російської імперії, обізнаних із тривалою й активною антиросійською (читай — патріотичною) діяльністю в еміграції Федора та Івана Мировичів. Зокрема, Федір багато років виконував дипломатичні й розвідувальні доручення гетьмана в екзилі Пилипа Орлика і його сина Григора. Молодший брат Федора Іван, який ще немовля, разом з усією великою родиною Мировичів був засланий до Сибіру і перебував там багато років. Будучи вже офіцером російської армії, втік за кордон і перейшов на службу до кримського хана. Ще в 50-х рр. XVIII ст. діяльність українських політичних емігрантів, зокрема братів Мировичів, настільки дошкуляла російському урядові, що їхньою “справою” займалася безпосередньо й імператриця Єлизавета³¹. В свою чергу, гетьман Розумовський в одному з листів до російського канцлера Воронцова у 1757 р. пропонував навіть здійснити терористичний акт проти Ф. Мировича і його побратима Ф. Нахимовського — людей вже похилого віку, які перебували на той час у Криму і намагалися звідти підбурювати запорозьких козаків проти Росії³².

У зв'язку з цим цілком припустимо, що саме К. Розумовський, вступивши у таємну змову з Катериною II та її найближчим оточенням з числа масонів (насамперед з М. Паніним), безпосередньо підштовхнув В. Мировича, який на той час теж став масоном, на безглузду авантюру. Справжньою ж метою останньої було заздалегідь заплановане змовниками вбивство реального на той час конкурента Катерини II на царський престол Іоана Антоновича. Не виключено, що К. Розумовський намагався у такий спосіб зберегти гетьманську владу.

Однак після підступного вбивства экс-імператора Іоана Антоновича, що, до речі, було здійснено невдовзі після вбивства імператора Петра III (липень 1762 р.), а слідом за тим швидкого “розслідування” “змови” Мировича і страти останнього (вересень 1764 р.) К. Розумовський, під натиском Катерини II, все ж змушений був подати “прошення” на звільнення від “такої тяжкої та небезпечної посади”.

За царським маніфестом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 р., К. Розумовського звільнено, а саме гетьманство в Україні — остаточно ліквідовано. Для управління країною створювалася так звана Малоросійська колегія на чолі з графом П. Рум'янцевим. Останній була підпорядкована й Запорозька Січ. Автономії України було завдано смертельного удару. Здійснювалася одна з настанов Катерини II, висловлена у відомій інструкції (1764) генерал-прокурору В'яземському: “коли в Малоросії Гетьмана не буде, то треба намагатися, аби час і ім'я гетьманів зникли, а не те щоб персона якась була піднесена в це достоїнство”³³.

Щодо подальшої долі самого К. Розумовського, то навесні 1765 р., склавши перед цим функції президента Академії наук, він відправився в подорож за кордон, що, по суті, було почесним засланням. Щоправда, з

нагоди третьої річниці двірцевого перевороту 1762 р. за особливі заслуги перед імператрицею К. Розумовський, незважаючи на свою відсутність у країні, був першим у списку нагороджених. Та попри те, що колишній гетьман формально продовжував займати високе становище при царському дворі та в уряді (як сенатор і генерал-фельдмаршал), Катерина II понад 11 років не дозволяла йому навіть з'являтися в Україні. Під час своїх мандрів за кордоном К. Розумовський особливу увагу приділив Франції, зокрема Парижу і Страсбургу. В університеті останнього, що вважався одним з найкращих вищих навчальних закладів тогочасної Європи, навчалися двоє його синів — Андрій і Петро. В свою чергу, французький королівський двір люб'язно прийняв екс-гетьмана і приділив його особі велику увагу. Енциклопедист Вольтер називав його Кандидом (герой відомого філософського роману Вольтера), французький поет тих часів Лягарп писав українському гетьману панегірики. За деякими даними, Розумовський зустрічався і вів бесіди з Руссо³⁴. Поряд з тим К. Розумовський, як іноземець, перебував і під таємним наглядом агентів королівської поліції, які щодня надсилали спеціальні звіти про його життя в Парижі³⁵. Особа К. Розумовського цікавила французький уряд, починаючи ще з перших його кроків як гетьмана України. Особливо ж активно різного роду агентурні дані щодо Розумовського надходили за життя Григора Орлика, котрий, як відомо, перебуваючи на високих посадах у дипломатичній і військовій службах Франції, не поривав зв'язків зі своєю Батьківщиною і уважно стежив за всіма в ній подіями. Саме за ініціативою і наполяганням Г. Орлика, в шифрувальних записках якого гетьман України фігурував під числом 1017, у родину Розумовських під виглядом домашнього лікаря свого часу було заслано французького таємного агента Леклерка³⁶.

Лише на початку 1776 р., за сприяння Г. Потьомкіна — нового на той час фаворита Катерини II, з яким Кирило Григорович перебував у дружніх стосунках, він зміг уперше після тривалої відсутності приїхати на Батьківщину.

Навесні 1787 р., відійшовши від усіх державних справ і одержавши повну відставку, К. Розумовський спочатку переїхав до Москви, а 1794 р. остаточно повернувся в Україну і поселився в Батурині. Останні роки життя Кирило Григорович присвятив будівництву церков і кам'яних будинків у своїх численних володіннях: Батурині, Баклані, Почепі, Яготині та ін., а також активній господарсько-промисловій діяльності. Від був одним із перших в Україні зачинателів вівчарства, а також одним з промисловців, котрі почали застосовувати капіталістичні методи виробництва на своїх підприємствах, зокрема на шовковій фабриці в Яготині, на свічковій й сушняній фабриках у Батурині тощо. Своє величезне багатство після смерті брата Олексія і дружини Катерини він розділив між дітьми — п'ятьма синами і чотирма дочками.

Помер К. Розумовський 3 січня (за старим стилем) 1803 р. і був похований у трапезній церкві Воскресіння Христового в Батурині.

Гетьман К. Розумовський залишився в історії України як один з її славних синів і патріотів. Своєю державницькою і реформаторською діяльністю він вніс певний вклад у ту тривалу й трагічну боротьбу, що її вів український народ за національне визволення і створення незалежної держави.

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 23. — М., 1993. — С. 39.

- ² Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Маркови-ча. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 210.
- ³ В а с и л ь ч и к о в А. А. Семейство Разумовских. — Т. 1. — СПб, 1880.
- ⁴ Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — К., 1990. — С. 309—310.
- ⁵ А н и с и м о в Б. В. Россия в середине XVIII в. — М., 1988. — С. 184.
- ⁶ Осьмнадцатый век. — Кн. 2. — М., 1869. — С. 264.
- ⁷ В е р н а д с к и й Г. В. Русское масонство в царствование Екатерины II. — СПб, 1999. — С. 342.
- ⁸ Записки императрицы Екатерины II. 1859. Лондон. Репринтное воспроизведе-ние. — М., 1990. — С. 80—81.
- ⁹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб, 1830. — № 9400.
- ¹⁰ Там само, № 9758.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України), ф. 54, оп. 1, стр. 1245, арк. 27, 32, 33, 43, 181 та ін.
- ¹² ПСЗ, № 9758.
- ¹³ Там само, № 9808.
- ¹⁴ Там само, № 9786.
- ¹⁵ Російський державний архів давніх актів (Москва) — (далі — РДАДА), ф. 13, оп. 1, стр. 46, арк. 6.
- ¹⁶ ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 4301.
- ¹⁷ Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 19649, арк. 1 а-91.
- ¹⁸ ПСЗ, № 9925.
- ¹⁹ Там само, № 10554.
- ²⁰ ЦДІА України, ф. 54, оп. 1, спр. 3520, арк. 4; оп. 3, спр. 17715, арк. 12.
- ²¹ Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 3781, арк. 2.
- ²² Див.: Записки императрицы Екатерины II. — С. 80—81.
- ²³ Див.: ПСЗ. — Т. 15. — С. 875.
- ²⁴ РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 58, арк. 3—4.
- ²⁵ Русский архив. — 1863. — Кн. 3. — С. 184—185.
- ²⁶ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Мос-ковском университете (далі — Чтения...). — Кн. 3. — М., 1863. — С. 184—185.
- ²⁷ ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 4150, арк. 1—5.
- ²⁸ Там само, арк. 2, 3.
- ²⁹ Там само, арк. 4—5.
- ³⁰ Записки княгини Е. Р. Дашковой 1859. Лондон. Репринтное воспроизведе-ние. — М., 1990. — С. 92—94.
- ³¹ Див.: П у т р о О. З історії першої української політичної еміграції (за архівними документами XVIII ст.). — Сіверянський літопис. — 1998. — № 5. — С. 3—9.
- ³² Там само. — С. 9.
- ³³ Чтения... — 1858. — Кн. 1. — С. 104.
- ³⁴ Див.: Борщак Ілько. Слідами гетьмана Розумовського у Франції. — Мюнхен, 1957. — С. 34, 35.
- ³⁵ Там само. — С. 34.
- ³⁶ Там само. — С. 11, 13, 14.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ГЕТЬМАН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ АНДРІЙ МОГИЛА*

Пропонуємо читачам 14 документів з комплексу джерел про А. Могилу, віднайдені у фондах Російського державного архіву давніх актів. Розміщені вони у хронологічній послідовності. Перші десять документів стосуються безпосередньо життя й діяльності правобережного гетьмана, одинадцятий містить інформацію про його смерть, а три останніх — дані про дружину, сина та шурина А. Могили.

При публікації документів збережено всі звернення, титули, смислові періоди, поділи на абзаци. Залишено знаки пунктуації, вжиті у документах, для якнайточнішої передачі їх змісту. Застарілі літери замінені на сучасні, в тому числі “ѣ” на “е”, оскільки документи є російськомовними перекладами. Виносні літери внесено в рядок, скорочення розкрито, буквені позначення цифр замінені на арабські, при цьому відмінкові закінчення при них передано через дефіс. Згідно з сучасними вимогами, впорядковано поділ на слова, вживання великих та малих літер, а також твердого і м’якого знаків.

ДОКУМЕНТИ

№1

Грамота Івана та Петра Олексійовичів до російських посланців у Речі Посполитій

1686 р., серпня 31, Москва

От великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича, и великие государыни благоверные царевны и великие княжны Софии Алексеевны всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцев, нашим великим и полномочным послам ближнему боярину и наместнику вятцкому Борису Петровичю Шереметеву с товарищи, августа 2-го дня нынешняго 194-го году, писал к нам великим государем подданной наш Войска Запорожскаго обоих сторон Днепра гетман Иван Самойлович, и прислал статьи каковы прислал к нему богомолец наш преосвященный Гedeон Святополк митрополит киевский, в которых написано, дабы он гетман донес нам великим государем челобитье ево богомольца нашего, о избобретающихся митрополии Киевской некоторых нуждах, чтоб мы великие государи изволили о том учинить попечение дабы королевское

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. —2002. —№ 4.

величество польской в государствах своих имеющимся православной грекороссийской веры епископам, луцкому львовскому промышленскому любельскому замойскому виленскому и минскому и иным, по нынешнему вечно учиненному мирному договору указ свой послал дабы оные помянутые грекороссийские веры обыватели яко духовные так и мирские утешения и гонения никакова в вере не имели, и послушание по договором отдавали, и рукоположение и посвящение принимали у него преосвященного Гедеона митрополита киевского, так же б Иосиф Шумлянкой писатися блюстителем митрополии Киевской и иными титулами которые уступлены в нашу царского величества сторону не дерзал, и королевское б величество ему жестоко о том приказал, да он же подданной наш нам великим государем доносил, что с стороны королевского величества польского не по мирным договором чинят из наших царского величества малороссийских городов по учинении вышепомянутого вечно миру беглых казаков принимают, а имянно ватажник Гусачок, родиную Миргородцкого полку побрав за Очаковым языков хотя и ведал что мирные договоры в Польшу бегать не повелевают, однако ж с теми языки поехал в польскую сторону а довелось было ему ехать в нашу царского величества сторону к нему подданому нашему гетману, и которые казаки в сторону королевского величества зашли до постановления вечно миру, а ныне по оглашению того вечно мира похотели итти в дома свои, и тех задерживают как то учинил белоцерковской комендант тридцати четырех человек муча и ограбя отпустил, а привлекательство тем вышепомянутым беглым из наших царского величества малороссийских городов и из Запорожья казаком в польскую сторону чинит там будучей Могиленко называя себя запорожским гетманом, и чтоб тот Могиленко тем титулом писатись не дерзал, и имел возвратиться в нашу великих государей сторону, понеже у него жена и дети в державе нас великих государей в малороссийских городех, и ныне пребывают, да в вышепомянутом же договоре в 17-й статье постановлено выслать со обоих сторон судей и комисаров которые судьи и комисары междо наших царского величества, так же и королевского величества городов и мест розграничение земель учинят, и тамошним живущим людям на обе стороны заказ учинят, и признаки устроят, которыми землями и местами в которую сторону по сему вечному миру владети належати будет, остерегаючи того чтоб на обе стороны ни за что между порубежными жителями ссоры и недружбы не возрастали, и мы великие государи и великая государыня слушав богомольца нашего преосвященного Гедеона Святополка митрополита киевского, и подданного нашего Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана Ивана Самойловича челобитья и доношения указали послать к вам нашим великим и полномочным послом сию нашу великих государей грамоту, чтоб вам будучи у королевского величества польского в ответе с сенатори говорить, дабы в стороне королевского величества по договором было исполнено и в епархиях благочестивые грекороссийские веры монастыри и церкви от униятов были освобождены и уволены, и под благословение к нему преосвященному митрополиту духовным особам приходить было невозбранно, и унияты б пребывали в старых своих местах не утесняя ничем благочестивые церкви и епархии и веры, а где вновь заняли благочестивые церкви, и те бы очистили, а Иосифу б Шумлянскому также и Могиленку и иным духовным и мирским не należущими городами и месты которые в нашу царского величества сторону уступлены вечно, писатись и имяноватись в титулах никому королевское величество не велел, и жестоко б о том приказал, но понеже по договором не токмо тем помянутым особам, но и самой его королевского

величества персоне писатись не довлеет, так жебы его королевское величество и беглецов по договором с стороны нас великих государей принимать не велел, а которые наших царского величества малороссийских городов жители и запорожцы до договоров вечного миру обретались и ныне обретаются на услуге в стороне его королевского величества и тех бы велел уволнить и отпустить под нашу царского величества самодержавную высокую руку в дома их, а про белоцерковского коменданта указал бы его королевское величество розыскать, и пограбленное повелел отдать, и в том управу с наказанием учинить, также б по договором указал розмежевание земель учинить не омедля, а о назначении и о высылке с обеих сторон судей указал бы его королевское величество сенатором своим с вами великими и полномочными послами договор учинить о сроке чтоб со обеих сторон порубежным судьям съехатца в будущем во 195-м году в мае или в июне месяце, и как к вам ся наша великих государей грамота придет, и вы б наши великие и полномочные послы ближней боярин Борис Петрович с товарищи будучи у королевского величества с сенатори в ответех, говорили по сему нашему великих государей указу как о том писано к вам в сей нашей великих государей грамоте выше сего, и согласуясь с нашим великих государей указом, изданным вам наказом, и вечного миру договоров с статьями, как о тех делех в наказе написано, и в договорах укреплено, да и то б сенатором предложили естли с стороны королевского величества и Речи Посполитой будет в каких ни есть делех по договором неисполнение, и то от нас великих государей на сторону его королевского величества причтено будет договором к нарушению, да что у вас великих и полномочных послов о том о всем вышеписанном по сему нашему великих государей указу учинено будет, и вы б о том к нам великим государем писали чрез почту, и в статейном своем списке написали имянно, а отписки свои велели подавать в нашем государственном Посольском приказе наши государственные большие печати и государственных великих посольских дел оберегателью ближнему нашему боярину и наместнику новгородскому князю Василью Васильевичу Голицыну с товарищи, писан на Москве лета 7194-го августа в 31-де.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 227, арк. 41 зв. — 46.

№ 2

3 закордонних новин

1687 р., липня 31, Львів

Изо Львова, июля в 31-де,

Часть войска з господином з Берковским поручником гусарским королевича Александра послана, гораздо счастливо гостила: потому что от 17-го до 22-го сего месяца: все хлебы около Каменца попалил, и сена все покосили, и досталь выжгли: и в неприятельских войсках гордо поступающих и крепко с нашими бьющихся учинили великой урон, потому что надужно и будто с победою совершенною, с 5 000 янычан вышли и с 6-ю полевыми пушечками, и с таким образцоватым строем стали, и ударили на наших, что на полчаса был бой сумнительной, но дав бой потом преломлены суть, и на поле со сто человек легло, и потом со стыдом почали уходить, которых наши стреляя и побивая к самым стенам и воротам гнали, потому что мало их в ворота пустив для утеснения опять заперли, но пушечки с каменных гор спехнули а наших гонящих из пушек и из огненно-

го ружья отбили. Побили у неприятеля с 700 человек, а наших пропало несколько на десять, а больши от ручной стрельбы: под городом пало, кроме раненых и постреленых, и дзидами поколотых. Господина Нагурского ловчаго корунного порутчика, в шею пострелили в самой кадык *. Коней многих хороших побрали, и 20-ть человек живьем взяли, один конь достался Могиле гетману, которой ценили великою ценою, и так милостию Божию счастливым поступив помянутой региментарь с великою славою войско привел в обоз большой, которой в 15-ти верстах, но понеже липки на дорогах мешают, и для того сызнова подъезды розосланы.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1687, спр. 1, арк. 90—92.

* На полях — горло.

№ 3

Грамота Івана та Петра Олексійовичів до Прокофія Возніцина

1688 р., березня 7, Москва

От великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича Петра Алексеевича и великие государыни благоверные царевны и великие княжны Софии Алексеевны всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцев посланнику нашему стольнику Прокофью Богдановичю Возницыну, ведомо нам великим государем по письмам подданного нашего гетмана Ивана Степановича Мазепы учинилось что королевского величества подданой тамошней стороны гетман Андрей Могила пишетца в листах не по договором, имянуя себя Войска Запорожского гетманом, да и на печати у него имяновано тем ж подобием запорожским гетманом и для свидетельства прислал подданой наш гетман ево Андрея Могила подлинной лист за ево рукою и печатью каков он Могила писал к Семену Палею, и по нашему великих государей указу тот подлинной лист послан к тебе с сею нашею великих государей грамотою, и как к тебе ся наша великих государей грамота придет, и ты б тот подлинной лист приняв будучи у канцлера и у иных сенаторей при иных делах говорил, что с стороны королевского величества чинитца мирным договором на сторону царского величества противно тем что его королевского величества подданной Андрей Могила пишетца гетманом Войска Запорожского так ж и печать имянована запорожскою ж а в договорех вечного покою изображено его королевскому величеству и наследником ево и всей Речи Посполитой обоих народов Коруны польской и княжства Литовского никому к тем ко всем городам и местам и к Запорожью в нашу царского величества сторону уступленным и в тех договорех описанным никакова ныне и впредь причитания вечно не иметь и к тем казаком городовым и низовым обоих сторон Днепра живущим, на вечные времена в нашу царского величества сторону уступленным королевскому величеству и Речи Посполитой и никому не посылать и из-за рубежа не принимать и теми уступленными городами и месты и Запорожьем ни в которые государства и никуды не писатись и не имяноватись, и из титул быти отставленным, и королевское б величество по тем договором тому Могиле и иным своим поданным впредь так писатись и запорожским гетманом имяноватись и причитания никакова иметь и к запорожским казаком ни о чем посылать не велел, и о том заказал им жестоко, что б с его королевского величества стороны во всем исправлялось

по договором а для подлиннаго свидетельства канцлеру и иным сенатором подлинной Могил... тот лист оказывал, да что у тебя о том учнет чинитца и ты б о том к нам великим государем писал а отписку велел подать в нашем государственном Посольском приказе нашии царственные большие печати и государственных великих и посольских дел оберегателью ближне-му нашему боярину и наместнику новгородцкому князю Василью Васильевичу да боярину нашему князю Алексею Васильевичу Голицыным с товарищи, писан на Москве лета 7196-го марта в 7-де.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 238—240.

Арк. 240: За приписью дьяка Василья Бобинина послана грамота и подлинной лист Могилин за рукою и печатью чрез почту.

№4

Лист Нуреддин-султана до Андрія Могили

1684—1687 р.. грудня 24, Буджак

В листу нурадына салтана к Андрею Могиле написано, а тот лист прислал к Москве чрез почту Прокофей Возницын в нынешнем во 196-м году апреля в 8-де.

Его милости господину Андрею Могиле гетману Войска Запорожского,

Нурадын салтан доброго здравия желая яко сам себе.

Нынешняго времени гетмане пишу до вашей милости сие письмо с толмачем на имя Алей, которого посылаю до вашей милости, чтоб ваша милость ежели захощешь мир учинить как чинили прежние гетманы а Хмельницкий гетман учинив мир жил великим господином и вольным как хотел, так делал и кончал, понеже татарова с ним были и ходили, куды захотел, то я ему их посылал, и естли Бог даст сам, брат за брата быти, и того ж похочешь, и тебе буду готов на которую сторону захощешь итти и воевати, у меня есть готовое войско и кони сытые на корму стоят и когда ты захочешь брат за брата быти и мир учинити, того толмача не отсылай до Белой Церкви за невольника, а скоро его возвращай назад ко мне и письмо пришли, а о каком деле просить будешь, и я буду готов, а коли не хочешь, пусть толмач будет за своим делом, а до нас много листов приходит, от полковников и от ыных господ украинских а мы тем не верим, только до вашей милости пишем, понеж слышим в дальних странах мудраго тебя человека и господина сей земли и владетеля.

Лета Божияго 1184-го месяца декабря 24-го
Нурадын салтан, з Буджаков.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 349—350. Ще один список листа віднайдено у РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 245 зв. — 246 зв.

№ 5

З донесення Прокофія Возніцина до Івана та Петра Олексійовичів

1688 р., квітня 13, Вільно

По вашему великих государей указу был я холоп ваш у подканцлера Радивила * и применяясь к списку той вашей царского величества грамоты

какова прислана к его королевскому величеству объявлял какова имеет быть с вашей великих государей вашего царского величества стороны его королевскому по договором и по желанию ево в помочь и над общими всех христиан неприятели промысл, также по вашему ж великих государей указу говорил и о дерзостном против договоров поступке Могилине что он пишетца и в печати имянуетца Войска Запорожского гетманом и подлинной лист ево которой прислан ко мне с вашею великих государей грамотою оказывал, на что мне учинил господин подканцлерий ответ, что королевское де величество тое вашу царского величества грамоту приемлет в великую любовь, и зело де его королевское величество благодарен что вы великие государи ваше царское величество изволили по его королевского величества совету учинить, и войска послать под турецкие городки, и удобнее де будет тем неприятеля потеснить, нежели тем иным каким случаем ево воевать, а дождавши де его королевское величество другой вашей царского величества грамоты соответствованной на грамоту ж свою которая послана к вам великим государем из Гродни чрез почту марта в 6- де по новому, учинит вам великим государем вашему царскому величеству чрез свою королевского величества грамоту благодарственной ответ, а о Могиле государи подканцлерей сказал мне что то он чинит с простоты и тотчас его королевского величества указ послан к нему будет под крепким заказом, чтоб он впредь того чинити и так имяноватись не дерзал, потому что де и королевское величество и они сенатори те титула которые города и земли уступлены в сторону вас великих государей вашего царского величества ис печатей своих вынесли и ими в листах своих не пишутца, и в печатях не имянуютца.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 268—269. Ще один список донесення віднайдено у РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 234, арк. 146 зв. — 148 зв.

* Зустріч відбулася 11 квітня.

№ 6

З закордонних новин, присланих Прокофієм Возніциним до Москви

1688 р., травня 20, Львів

Могила гетман немного имеет людей потому что разбежались, а к Палею многие собираютца, и уже с ним есть несколько тысяч.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 447. Ще один список новини віднайдено у РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 324 зв.

№ 7

З грамоти Івана та Петра Олексійовичів до Прокофія Возніцина

1688 р., липня 25, Москва

А при наших царского величества войсках как прошлого году его королевского величества резидента был, так и ныне в полку у ближняго окольничего и воеводы Леонтья Романовича Неплюева, его королевского величества резидент Гласковской есть, и пребывает не в обозе, и конечно

тебе домогатаца накрепко, чтоб быть тебе как в обозе, так и в иных походах при дворе его королевского величества о чем и в нашей царского величества грамоте к его королевскому величеству наперед сего писано, а Могиле б гетману королевское величество запорожским [гетманом] писатись не велел понеже о том в договорах написано имянно что уступленными городами и месты и самому королевскому величеству не имяноватись, не токмо сенатором или урядником, а велел бы королевское величество тому Могиле имяноватись начальником своих казаков подданных немировских и иных городов жителей которые под его королевского величества державою.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 578—579.

№ 8

З матеріалів переговорів Прокофія Возніцина з польськими сенаторами

1688 р., вересня 20, Злочів

Хотя многижды по их царского величества указу он стольник и резидент им королевского величества сенатором словесно и на письме предложил что его королевского величества подданной Андрей Могила пишется в листах своих не по договором, имянуя себя Войска Запорожского гетманом: а ныне не токмо от того б первого дерзновения престал, еще и вящую противность договорам чинит, понеже несколькожды к тем же их царского величества подданным, в Запорожскую Сечю к кошевым атаманом, и ко всему поспольству посылал нарочных своих посланцов, и их призывает и причитание к ним имеет, и запорожским себя гетманом имянует, да и то в листу своем доложил, что он Могила с ними запорожцы обсылки имеет, и их его королевского величества милостию обнадеживает по изволению его королевского величества, и чтоб его королевское величество, тому Могиле, и иным впредь так писатись, и запорожским гетманом имяноватись, и причитания никакова имети, и к тем запорожским казаком ни о чем посылать не велеть, и о том жестоко им заказать: а для подлинного свидетельства великие государи их царское величество, указали и подлинной Могилин лист им сенатором объявить, и список с него дать, и отдал список.

И воевода бельской говорил, чтоб и подлинной лист он стольник и резидент им отдал, а они оказав ево королевскому величеству отошлют к нему по прежнему.

И стольник тот лист ему отдал *.

И сенатори умолчав о той статье говорили,

Что и то де им дивно, что великие государи их царское величество подданному его королевского величества Могиле не велят имяноватись гетманом запорожским, как же де ему тем титулом не писатца, когда он имеет под ригиментом своим казаков.

И стольник говорил ежели б королевское величество не заказал тому Могиле так впредь писатись, подлинно б то было договором нарушение, в которых имянно изображено, что теми городами, землями, месты, которые уступлены вечным договором в сторону великих государей их царского величества, не токмо его королевского величества подданным, а ни самому его королевскому величеству не писатись и не имяноватись, а имянно к Запорожью никакова причитания не имети, и к ним ни для чего не посылать и посылать и подзывать и принимать не велеть, а тот Могила все то противенство договорам чинил, о чем свидетельствует самой ево лист,

в котором и то доложено, что он то чинит по указу королевского величества, однако ж царское величество чают то что его королевское величество того ему чинити не велел и не велит.

И сенатори говорили что они донесут о том до королевского величества.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 154, 156 зв.

* Далі випущено матеріал, що не стосується теми.

№ 9

З матеріалів переговорів Прокофія Возніцина з польськими сенаторами

1688 р., вересня 22, Злочів

И сентября в 22-де стольник и резидент виделся з господином воеводою бельским, и взяв у него подлинной лист Могилин, и просил ответу на предложенные статьи.

И воевода сказал, что королевское величество велел ему царского величества стольнику и резиденту сказать, что о тех делах, о которых он предложил, и которые ответу требуют будет иметь с сенатори консьилиум, и ответ ему велит учинить по времени.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 157.

№ 10

З донесення Прокофія Возніцина до Василя та Олексія Голициних

1688 р., жовтня 18, Львів

О отповеди государи на грамоту великих государей о Могиле писанную, и на розговор свой, посылал я до двора королевского величества, и писал до господина воеводы бельского лист, с которого список, и на него какову отповедь восприял, то все в милостивое ваше государей моих рассуждение посылаю: только как мне мнитца, что отнюдь в том воеводине листу правды нет, понеже нечим иным отговоритца, то будто от Рожицкого отповеди на грамоту их царского величества не учинилось, и то прилично ли такими отговорки, в делах государственных отговариватца, а то я подлинно ведаю, что королевское величество того не хочет, чтоб Могиле заказать писатца гетманом запорожским, и хочет о том на сейме предлагать, и на послов нарекать, которые были и становили вечной покой на Москве. Как я разумею что не мало государи о том вечном покое, на сейме слов будет, понеже того вечного покою послы польские реляции, или предложения, Речи Посполитой, еще не отдали. О чем и в листу воеводы бельского напоянуто, что королевское величество, за небытием господ сенаторов отлагает ответ мне на предложенные мною дела, до Варшавы.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 171.

№ 11

**З донесення Прокофія Возніцина
до Василя та Олексія Голициних**

1689 р., січня 17, Варшава

Ко мне ж королевское величество изволил приказать тешучись, что уж Могила писатца запорожским гетманом не будет навеки, понеже умер, и с тем присланы от войска их посланцы.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 261.

№ 12

**Розповідь Дмитра Мозири
про поїздку до Станіслава Яблоновського**

1690 р., січня 2, Батурин

Росросные речи казака лубенского Дмитрея Мозыры шурина Могилы, которой приехал из Немирова в Батурин генваря в 2-де.

Сего прошлого лета за прошением сестры своей Могилихи ездил он Мазыра к гетману коронному, и сына ее Магилихина на службу ко двору ево гетманскому на службу свою взял, которого сына Могилинова приняв ко двору своему гетман корунный отпустил ево и х королю быти в Злочеве, и с своим заступительным листом, и с челобитною Могилишны, чтоб она под заступлением королевским обреталась, и чтоб комендант немировский взятые животы по смерти Могилиной возвратил бы ей Могилишне, тогда король указал, велел дать уневерсал оборонительный на безмятежное житие, преждереченной Могилишне, а гетману коронному велел писати от себя х коменданту немировскому, дабы пожитки все взятые от ней отдали ей назад, и по приказу гетманскому нынешней комендант немировский именем Домерацкий все взятое Могилино отдал, и она имеет по весне из Немирова к Белой Церкви ехати на житье.

Сказывает что сего лета как ездил он Мозыра с сыном Могилиным к гетману корунному, тогда гетман корунный в Подкаменном селе, его на одине розпрося о розном поведении, украинском как и что поводитца, и примолвил и ту речь, что правда что взят к Москве с старшиною, и сей гетман Мазепа и тож в Сибирь сослан где и бывший Самойленко, а так видишь в правде хитрость и неистинну московскую, что совершенно не желают Войску Запорожскому распространения, в их вольностях, не * хотят конечно их ни на что свести чего сохрани Боже;

Потом тот гетман корунный говорил ему Мозырю, что поистинне та Москва и нас уже обманула однако ж де мы им промышляем взаим таким же способом свое отдати.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 236, арк. 367 зв. — 368 зв. Ще два списки розповіді віднайдено у РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 237, арк. 690—691 та РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2а, арк. 47—48.

* В іншому списку — но (РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 237, арк. 691).

№ 13

Грамота Івана та Петра Олексійовичів до Івана Волкова

1690 р., січня 13, Москва

От великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцев, посланнику нашему стольнику Ивану Михайловичю Волкову, ведомо нам великим государем учинилось по роспросным речем лубенского казака Дмитрея Мозыры, которой из Немирова с Могилиным сыном для челобитья был у гетмана корунного что он гетман корунной Станислав Яблоновской ему Мозыре выпрашивая ево говорил ему многие на нашу великих государей сторону непристойные и договором противные речи, а какие речи он говорил, ис роспросных речей того казака послал к тебе с сею нашею великих государей грамотою для ведома список, и как к тебе ся наша великих государей грамота придет и ты б гетману корунному Станиславу Яблоновскому, будучи у него наодине при иных делех говорил ему тайно, что таких противных договором речей говорить было ему не довелось, а мирные договоры междо нами великими государи, и королевского величества ему ведомы, и довелось было ему о всяких к недружбе случаев и ссор остерегать, и иных нежелательных людей от того унимать, а в договорах вечного миру, междо нами великими государи, и его королевским величеством утверждено, и имянно во многих статьях описано, что всем ссорам и недружбам, и неприятствам быти отставленным, и успокоеным и впредь не мстительным, и не памятным и забвенным в вечные времена, а вместо того междо нами обоими великими государи, и меж подданными нашими, обоих сторон всякого чину людьми, быти постоянной непоручимой, и утвержденной и прямой дружбе, и доброй верности, и держати крепко без всякого нарушения, и междо собою во всяких мерах добра общаго хотети, и брат брату лутчего искати, и во всем вправду поступати, и его королевскому величеству, и его королевского величества наследником, и всей Речи Посполитой Коруны Польской и Великого княжства Литовского, обоего народу духовным и мирским ни самим собою, ни чрез иные никакие особы подставные тайные и явные недружбы не замышляти, и никакова зла не чинити, и чинить не велеть, и недруга никакова не навести, и во все вечного миру лета с обоих сторон всякое добро что к приятству пристойно оказывать, чтоб недружба не уростала, и к войне причины не было, и до войны и до разлития крови всяким промыслом с обоих сторон не допускать, но паче христиански радением, в покое держати, и тот вечного миру договор с обоих сторон, и душами нашими государскими укреплен, и с нашии великих государей стороны всегда соблюдаетца, и сохраняетца по тем договором без нарушения и безо всякого подозрения и противности, и чтоб он гетман впредь сохраняя те мирные договоры таких слов никому не говорил, а имел бы радение и попечение о нашей великих государей с его королевским величеством брацкой дружбе как договоры содержать без противности, а разрушающих святыи покой людей от всяких ссор удерживал и наказывал и к тому не допускал, а мы великие государи с королевским величеством изволяем быти в нашей государской братцкой дружбе без всякого сомнения, и подозрения по договором непременно; да что тебе гетман корунной против сего скажет, и чем будет отговариватись, и ты б о том к нам великим государем писал, а отписку велел подать в нашем государственном Посольском приказе думному нашему дьяку Емельяну Игнатьевичю Украинцову с товарищи, а гово-

рители б тебе о том гетману тайно наодине усмотря время чтоб никто иной того не ведал, и остерегая того чтоб пуши тем ево гетмана не привести в злость и в противность, писан на Москве лета 7198-го генваря в 13-де.

РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 236, арк. 360 зв. — 363.

№ 14

Лист дружини

Андрія Могили Парасковії до Івана Мазепи

1691 р., червня 30, Фастів

К гетману ж Ивану Степановичю вдова Андрея Могиленка Парасковия пишет.

Ясневельможный милостивый господине гетмане, государь мой великий благодетель,

Я окаянная и сирая и сиротствующая вдова жена Андрея Могилы слезно и покорно упадаю, к ногам вельможности вашей благодетеля моего великого, прося высокую вашу милость, дабы мене служебницу свою, меж иными под крылами своими принять изволил, и под обороною господскою мне сиротствующую приказал быть, потому что я по Бозе не имею иного прибежища, только вашу региментарскую милость, и надежду имею что вдовское мое челобитье не отринено будет от вельможности вашей яко от заступника всех сирот, по отшествии бо исего света мужа моего, осталася на той стране польской, и хотя он в чем муж мой и досадил вельможности вашей, однако же уповаю на превысокую милость вашу, которая всем вины оставляет что и то покрыто будет милостию вашею, и хотя я по смерти мужа моего имела позволение от его милости гетмана корунного великого, чтобы я жила в Белой Церкви, однако же только не имею иное прибежище, кроме вельможности вашей, и желаю лутче жити во очизни своей, под высокою вашею милостью, нежели из рук в руки из Немирова к Белой Церкви итти и жити в таком опасном месте многие суть обители у вельможности вашей, прошу покорно дабы и я служебница ваша не отриновенна была от милости вашей, и особливую милость господина Семена Палея полковника, выведена есми оттуду, и пришла к Фастове, и ныне ожидаю милостивой отповеди, от вельможности вашей, дабы и я вдовая сирота могла бы под высокою милостью вашею жить, и за тем упадая у ног вельможности вашей милости прошу.

Из Хвастова июня 30-го числа.

РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1691, спр. 68, арк. 44—45.

Упорядкував В.В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анна ПРОЦІК (США, Нью-Йорк)

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І УКРАЇНА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ *

III. Білий рух і Директорія УНР

Протягом 1918 р. Добровольча армія послідовно уникала офіційних контактів з урядами України. Ставлення до них було відверто негативним, незважаючи на те, чи були вони консервативним чи соціалістичними, виступали за незалежність чи за федерацію. У той час як білі сили на момент закінчення світової війни не мали достатньо військ для втручання в українські справи, їхнє керівництво докладало енергійних зусиль, щоб дискредитувати українців в очах дипломатів і військових Антанти. Протягом періоду Центральної Ради воно постійно звинувачувало українських лідерів як австро-німецьких агентів, котрі разом з більшовиками були найняті, щоб сприяти розпаду Російської імперії. Згодом і Скоропадського оголосили опортуністом, який зрадив Росію задля особистих амбіцій і класових інтересів. Директорія на початку свого існування була представлена як союзниця більшовиків. Коли ж розгорнулася війна між більшовиками і Директорією і коли уряд Української Народної Республіки недвозначно проголосив орієнтацію на Антанту, цей аргумент був відкинутий, а натомість знову почали підкреслювати безсилля і непевність українського політичного керівництва і армії.

Перспектива реальної допомоги Антанти після кінця війни сприяла появі духу оптимізму в рядах білого руху. Лідери Добровольчої армії вважали, що біла Росія має стати єдиним суб'єктом військової підтримки з боку Франції, Великобританії і Сполучених Штатів, колишніх союзників Росії у війні. Вони були певні, що з допомогою Антанти поширення впливу Добровольчої армії на всю Україну — лише питання часу. Саме це оптимістичне чекання сприяло утворенню Підготовчої комісії з національного питання з метою вироблення плану управління і контролю над колишніми імперськими землями. Комісія поділялася на секції. Українська або, як говорили білі, “малоросійська” секція складалася з професорів Новоросійського університету (Одеса) І. Лінниченка і М. Ліпунова. Спеціаліст з аграрних справ, професор. А. Білімович і крайній російський націоналіст з Києва А. Савенко також входили до складу комісії. Лівий ліберал С. Степанов і “експерт” в українських справах, колишній редактор “Киевлянина”, в добу громадянської війни голова секретної розвідувальної організації Добровольчої армії “Азбука” В. Шульгін наглядали за роботою даної секції⁵¹.

Від початку своєї діяльності комісія дотримувалася принципів непорушності передвоєнних кордонів Росії (за винятком з Польщею) і реконструкції унітарного стану. Комісія недвозначно відкинула федерацію, під-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2002. — № 4.

креслюючи, що її юридичні засади порушують принцип національної єдності Росії і можуть створити небезпечні прецеденти і нездоланні проблеми для майбутнього всеросійського керівництва⁵². Відмова від федерації на практиці означала заперечення всіх політичних вимог, проголошених іншими народами. Найважчим завданням, з яким комісія зіткнулася віч-на-віч, стало узгодження безкомпромісної позиції щодо національного питання з ліберальними принципами, проголошеними в політичній програмі Добровольчої армії. Вирішення цього питання було особливо важливим через невідкладну потребу допомоги від Франції, Великобританії, Сполучених Штатів, ширих поборників демократії і лібералізму. Зручне розв'язання цієї дилеми полягало у заміні національної автономії на автономію регіональну. Стаття 4 політичної програми Добровольчої армії передбачала широку децентралізацію влади через заснування регіональної (обласної) автономії і місцевого самоврядування⁵³. Комісія мала запевнити, що така регіональна автономія спеціально розроблена, щоб ослабити відцентрові сили в колишній багатонаціональній імперії. Одже, критерії, відповідно до яких автономні регіони (області) були розмежовані, розглядалися з інтересів “єдиної і неподільної” Росії⁵⁴. Для України це означало, що етнічні кордони, установлені Центральною Радою і гетьманатом, мали бути стерті, а територія — розділена на три окремі автономні області: Київську, Харківську і Новоросійську⁵⁵.

Весною 1919 р. народи Північного Кавказу опинилися під владою білих. Стратегія, якої дотримувався генерал Денікін, змусила його перебазувати свою армію в напрямку Царицина і на північний захід — на Україну. Замість того, щоб зосередитися на північно-східному фронті, де добровольці могли з'єднатися з силами адмірала Колчака, який рухався в цей час з Сибіру до центру Росії, Денікін вирішив перемістити ядро Добровольчої армії на чолі з генералом Май-Маєвським на Україну⁵⁶. Наприкінці літа 1919 р. Добровольча армія просуvalася в напрямку Києва.

Напередодні вступу до української столиці два видатних кадети — голова управління освіти Особливої наради І.Малінін і відомий юрист, проф. Московського університету П.Новгородцев — були уповноважені скласти від імені Денікіна урочисте звернення, яке мало характерну назву: “Обращение главнокомандующего к населению Малоросии”⁵⁷. На кінець серпня 1919 р. воно з'явилося на шпальтах газет, що виходили на території, захоплених білими. Головною метою Добровольчої армії, як проголошувалося у зверненні, була реставрація єдиної Росії, обов'язкова для збереження незалежності країни, для нормального функціонування і повноцінного розвитку її економіки. Вороги Росії, як пояснювалось у документі, бажають ослабити країну і тому підтримують рух, який має на меті відокремити від Росії дев'ять південних губерній і об'єднати їх в Українську державу. “Прагнення відокремити від Росії малоруську гілку руського народу не залишено до сьогодні, — попереджалося у відозві. — Колишні ставленики німців — Петлюра і його сподвижники, заклавши підвалини для розчленування Росії, продовжують дотепер свою ганебну справу створення самостійної “Української держави” і боротьбу проти відродження Єдиної Росії”. Але цей зрадницький рух, скерований на розділ Росії, пояснювалось у зверненні, повинен бути чітко відмежований від місцевих зусиль, які “надихаються любов'ю до рідного краю, його особливостей, до його старовини і до його місцевої народної мови”. Російська мова оголошувалася державною, вживаною у всіх урядових установах і державних школах. Одночасно для бажаючих гарантувалось використання місцевої

“малоросійської” мови в приватних школах, в установах регіонального самоврядування і місцевих судах. Була гарантована повна свобода преси. Тоді як розподіл України на три окремі області не згадувався, широка децентралізація і заснування місцевих установ самоуправління були обіцяні.

Звернення адресувалося насамперед до простих селянських мас, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вірили білі, досі були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували боротьбі українського руху за незалежність. Білі сподівалися, що обмежені культурні права, обіцяні у зверненні, викличуть довіру селян і нададуть їм ентузіастичну підтримку землевласників.

Цікавим є те, що на час оприлюднення звернення більшовики все ще займали Київ, але вони у ньому згадуються лише мимохідь. Однак весь пафос відозви спрямований проти Директорії і особливо її лідера Симона Петлюри. Це було зумовлене численними міркуваннями, а зокрема тим, що влітку 1919 р. саме Армія УНР, а не червоні, становила найбільшу загрозу на шляху досягнення головної мети білих: єдиної і неподільної Росії. У той час, коли Добровольча армія підходила до Києва зі сходу, сили Директорії стрімко просувалися із заходу, визволяючи Правобережжя від більшовиків. Меморандум був оголошений саме тоді, коли дві армії мали зустрітися.

Ставка Збройних сил Півдня Росії у Катеринодарі, через широку мережу агентів, була забезпечена докладною інформацією щодо боєздатності армії Директорії, роботи українських дипломатів на Заході, настроїв в українському селі⁵⁸. Згідно з інформацією від агентів, що перебували між українськими соціал-революціонерами, а ця партія найактивніше співпрацювала з селянами-повстанцями, в Україні діяло близько 250 000 партизанів⁵⁹. Хоч агенти не мали прямого організаційного зв'язку між селянським повстанським рухом і Директорією, але можливість такого зв'язку не виключалась через чудово поставлену агітацію Директорії на селі. Як доказ можна використати один зі звітів, в якому підкреслюється висока організація пропаганди і агітації українців. У звіті попереджалося, що коли мережа пропаганди Добровольчої армії незабаром не досягне села, то “українці стануть господарями у Києві”⁶⁰. Чимале зростання сил Петлюри спостерігалось протягом літа-осені 1919 р. У цей час сили армії УНР, за даними розвідки Денікіна, становили від 45 000 до 120 000 чоловік⁶¹.

Ця зростаюча могутність армії Петлюри дуже турбувала Денікіна, особливо коли він довідався, що білий рух всупереч його сподіванням не буде єдиним одержувачем допомоги від Антанти. Франція і Великобританія почали виявляти значний інтерес до Директорії. Тому в переговорах з представниками військових місій держав Антанти Денікін з усіх сил намагався занизити боєздатність армії УНР, удаючи її слабкою, ненадійною, ізольованою. Постійні твердження Денікіна про безсилля Петлюри змусили двох військових представників Великобританії, які відвідували Ставку Добровольчої армії, повідомити, що Денікін слабо інформований про військову силу Директорії. “Петлюра набагато сильніший, ніж він [Денікін. — А.П.] собі уявляє”, — підкреслювали англійські агенти⁶². Відповідно до французьких джерел інформації, Українська армія мала приблизно 55 000 регулярного війська⁶³.

Під враженням військових успіхів Директорії влітку 1919 р. Великобританія і Франція посилили свої зусилля в антибільшовицькій боротьбі. Для досягнення успіху вони вбачали необхідним виступити за встановлення дружніх стосунків між Денікіним і Петлюрою. За наказом Клемансо фактичне виконання завдання “Про налагодження співпраці між Де-

нікіним і Петлюрою”⁶⁴ було доручене генералу Філіпу Петену, французькому військовому представнику в Румунії. Завдяки його зусиллям представниками УНР і білих в Румунії була укладена тимчасова угода. Завдяки їй Добровольча армія змогла вільно увійти в Київ 31 серпня 1919 р., тоді як армія УНР вже володіла містом⁶⁵.

Не будучи обізнаним з реальною силою Української армії, Денікін, природно, бажав уникнути ворожнечі з Петлюрою за таких критичних обставин для білого руху. У той же час він не збирався створювати постійний військовий альянс з Директорією, на що мали надію лідери Антанти. Незабаром після входження в українську столицю директиви командуючого Збройними силами Півдня Росії до своїх польових командирів були такими ж непохитними в українському питанні, як і перед київським епізодом: “Добровольчим військам я дав вказівки: самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть або залишатись нейтральними і в цьому випадку негайно скласти зброю і розійтись по домівках: або — повинні приєднатися до нас, визнавши наші гасла, одне з яких — широка автономія окраїн. Якщо петлюрівці не виконують цих умов, то їх слід вважати за таких ворогів, як і більшовики”⁶⁶.

Денікін продовжував стояти на цій безкомпромісній позиції щодо українців, незважаючи на тиск Франції і Великобританії, а також інших центрів білого руху, насамперед адмірала Колчака. Уінстон Черчілль, військовий міністр Великобританії, висловлюючи свою повагу до українського визвольного руху, звертався до Денікіна і закликав його “йти, наскільки це можливо, назустріч українським сепаратистичним тенденціям”⁶⁷, так само і Василь Маклаков, посол Тимчасового уряду у Франції, що неофіційно представляв інтереси Росії у Парижі в 1919 р., також наголошував, що слід уникати конфліктів з українцями⁶⁸. Постійно зустрічаючи жорстке протистояння у цьому питанні, російський дипломат намагався вплинути на Денікіна через своїх політичних однодумців у ліберальному таборі, через праве крило партії кадетів, які були в добрих стосунках з політичними лідерами Добровольчої армії. На початку вересня 1919 р. Маклаков надіслав особистий лист через посередництво Арнольда Марголіна, колишнього заступника міністра закордонних справ УНР, до Михайла Челнокова і Федора Родичева — цих двох надзвичайно впливових кадетів, — з проханням, щоб вони використали свій вплив на Денікіна, аби він визнав принаймні деякі вимоги Директорії і пішов на відкриті переговори з Петлюрою⁶⁹. В своїй відповіді Челноков інформував Маклакова, що союз з Петлюрою або з будь-яким іншим сепаратистським урядом немислимий. Досвід довів, впевнено заявив кадетський політик, що позиція Денікіна в національному питанні є єдино вірною. Зрештою, твердив він, більшовики змогли завдати поразки українцям (у лютому 1918 р.) “виключно через те, що вони підняли прапор “Великої Єдиної і Неподільної Росії”. Челноков далі твердо заявляв, що він і Родичев були впевнені в тому, що “Денікін під впливом з Астровим, Федоровим, Чебушевим і Челіщевим [всі члени партії кадетів] знайде спосіб надати хохлам право використовувати їхню мову, засновувати національні школи, театр, народні колективи і т. ін., тобто надати їм право на культурне самовизначення”⁷⁰.

Однак образливі епітети призначалися не лише для українців. Російський ліберал був незадоволений не тільки пропозиціями Маклакова щодо української проблеми, але також і вибором посередника в особі єврея Арнольда Марголіна, колишнього дипломата УНР, відомого в дореволюційній Росії юриста. Саме про нього Челноков писав: “Я особисто хочу

порадити вам, що переговори повинні вестися особами, які щонайменше схожі на малоросів, а не петербурзькими юристами чи лікарями галичанами, або московськими чи то єврейськими крамарями, що захоплені лише здобуттям міністерських портфелів і автомобілів, і які зараз демонструють себе під виглядом “українців” ⁷¹.

На початку вересня тиск на керівництво Добровольчої армії щодо співпраці з антибільшовицькими українськими силами посилювався з несподіваної сторони: від адмірала Колчака, якому за наполяганням Антанти Денікін номінально підлягав з червня 1919 р. У телеграмі до Денікіна Колчак сповіщав, що він був обізнаний зі шкідливою природою сепаратистської діяльності Петлюри, але вважає, що “в даний момент, коли мета нашої роботи сполучити всі елементи, здатні допомогти у боротьбі проти більшовиків, є бажаним встановити співробітництво на місцях, що ніяким чином не визначає наперед майбутню структуру Росії” ⁷². Колчак пропонував прокласти демаркаційну лінію між зонами дій Добровольчої армії і сил Петлюри відповідно до фактично контрольованих арміями територій. Отже, вимоги Петлюри до територій, окупованих Добровольчою армією, не повинні бути визнані, зазначав Колчак, але і добровольці не повинні намагатися зайняти міста, які знаходяться в руках Петлюри. Така політика, пояснював Колчак, має отримати підтримку Антанти, а разом з тим вона не порушить принцип єдності Росії ⁷³. Російський адмірал в Омську, так само як і посол Маклаков у далекому Парижі, був відмежований від зростаючого російського націоналізму, який все більше охоплював території, що відокремилися з розпадом імперії. І Колчаку, і Маклакову було важко зрозуміти упертість у національному питанні найближчого оточення Денікіна, особливо коли військова стратегія сама собою диктувала співробітництво з українцями.

Ніяка кількість переконань і жодна спроба тиску не могла вплинути на Денікіна. У переговорах з емісарами Великобританії він продовжував наголошувати, що Великобританія і Франція повинні перестати підтримувати українців і мали категорично заявити Петлюрі, що він більше ніколи не отримає від них допомогу ⁷⁴. Український лідер, як твердив Денікін, — це шовініст і безпринципний опортуніст, з румунською допомогою німецькими грошима і ореолом важливості, котрий з’явився лише завдяки французькому визнанню, зібрав в одному куті України щось трохи більше, ніж натовп. Денікін благав, що заради миру в Європі рух Петлюри ні в якому разі не повинен підтримуватися чи заохочуватися ⁷⁵.

Але у своїй відповіді як до Колчака, так і до Маклакова Денікін, однак, не намагався зганьбити або звести наклеп на Петлюру. Він не ставив наголосів ні на “безсиллі”, ні на “опортунізмі” українського руху. Його пояснення небажання союзу з Петлюрою було чітким і ясным: “Щодо співробітництва з українцями, ніякої угоди з нашого боку з ними не може бути. Визнати Петлюру і піти на співробітництво з ним означало б визнати розподіл Росії” ⁷⁶.

Як було вже сказано, найнижча цифра чисельності загонів Директорії за донесеннями розвідки Добровольчої армії становила 45 000. Разом з новою інформацією щодо прямого зв’язку між Директорією і селянськими повстаннями, які відбувалися восени 1919 р. ⁷⁷, це зробило українців силою, з якою слід було рахуватися. Але Денікін не надто переймався зростаючою загрозою з України, бо був вже впевнений, що зусилля його агентів ослабити Українську армію зсередини шляхом відлучення від неї Української Галицької армії, увінчаються успіхом ⁷⁸.

Всі донесення білої розвідки, байдуже як вони змальовували боездатність українців, звертали увагу на дисципліну і відмінну підготовку частин УГА. Однак підкреслювалася наявність серйозного внутрішнього тертя між двома частинами української армії, яке корінилося у підозрах галичан, що Петлюра може пожертвувати їхньою батьківщиною — Східною Галичиною задля угоди з Польщею. На вересень 1919 р. чуток навколо такого союзу ставало все більше ⁷⁹. Саме в цей момент Денікін і вирішив відлучити Петлюру від його найкращих вояків. Накази встановлювати “дружні стосунки з галичанами з метою відокремити їх від Петлюри” ⁸⁰ були направлені відразу до польових командирів Добровольчої армії в Україні. Цей непередбачений крок був зроблений лише після тривалих роздумів у ставці Збройних сил Півдня Росії, де галичан завжди розглядали як закоренілих русофобів. Тому угоду з галичанами, незважаючи на її користь з військової точки зору, у білій армії сприйняли як політично небезпечну. Василь Шульгін намагався використати весь свій вплив, щоб запобігти цій угоді, адже він вбачав у цьому договорі підступний “Німецький план, спрямований на загострення стосунків між Росією і Польщею” ⁸¹. Подібні побоювання були висловлені і генералом Геруа, представником білих у Бухаресті, який попереджав Денікіна, що союз з галичанами може серйозно загострити стосунки білого руху з Польщею ⁸².

Навіть якщо спочатку Денікін і розглядав ці попередження серйозно, та одразу, як новина про фактичне перемир’я між Польщею і більшовиками досягла Катеринодара на початку листопада 1919 р. ⁸³, головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії наказав, щоб угода з УГА була укладена шонайшвидше.

Від галичан Денікін не вимагав ні прийняття гасла Добровольчої армії про неподільну Росію, ні входження до складу його армії, тобто тих вимог, які категорично ставилися Директорії. Відповідно до угоди, укладеної у листопаді 1919 р., УГА визнавала Денікіна головнокомандуючим, але мала власну автономію на чолі з диктатором ЗУНР Євгеном Петрушевичем, зберігала право направляти і контролювати внутрішнє своє життя. Політичні відносини між урядом Галичини і Добровольчою армією, як і доля Східної Галичини, мали бути вирішені в близькому майбутньому шляхом переговорів. УГА надавалася гарантія, що її не будуть використовувати проти військ Петлюри ⁸⁴.

Угода з УГА найбільше була вигідна для Денікіна. Без галичан Петлюра ледве міг витримати напади як більшовиків, так і добровольців, але ця угода ніяк не вплинула на головні засади білого руху. Галичани, хоча і воювали за спільну з Петлюрою мету — незалежну Україну, але представляли іншу політичну категорію, відмінну від решти Української армії. Східна Галичина населена українцями, ніколи не була частиною Російської імперії. Хоча Росія і мала на меті анексію цієї території, та все ж таки Добровольча армія прагнула головним чином реставрації територіальної єдності Росії в традиційних межах. Тимчасове визнання уряду ЗУНР на чолі з Петрушевичем і військовий союз з УГА не порушували принцип територіальної цілісності Росії.

Лідери Директорії зазначали, що дезертирство УГА відбулося саме в той час, коли відповідно до плану дій Генерального штабу українські вояки мали добрий шанс оточити і знищити Добровольчу армію ⁸⁵. Після відходу галичан Українська армія ніколи повністю не відновилася. Незабаром Генеральний штаб армії УНР змушений був видати наказ про закриття регулярного фронту і створити загін для повстанських дій в тилу Денікіна на чолі з генералом М.Омельяновичем-Павленком. На початку гру-

дня Петлюра виїхав до Варшави, де з кінця літа 1919 р. готувався ґрунт для угоди з Пiлсудським.

На середину осені, ще до сепаратної угоди УГА, Петлюра був категорично проти будь-яких форм замирення з білими. По-перше, український лiдер знав, що звiрства, якi чинилися білим проводом проти українцiв в Одесi i Києві, настiльки обурили його людей, що “тепер вони навіть i чути не хочуть про угоду з москалями”⁸⁶, а, по-друге, українські соціал-революціонери, найбільш за чисельністю партія в Україні, загрожували об’єднатися з більшовиками, якщо буде укладена угода з Денікіним⁸⁷.

28 жовтня у листі до Жана Пелісіє, відомого французького журналіста i свого особистого друга, голова Директорії апелював до французів з метою схилити їхній уряд до підтримки українського руху, привернути увагу до того факту, що генерал Денікін, замість того, щоб воювати з більшовиками, повернув проти українців артилерію i гвинтівки, якi він отримав від Антанти. Добровольча армія, зазначав Петлюра, використовує ті ж методи терору, що i більшовики щодо українців, i тим самим вона грає на руку більшовикам⁸⁸.

На той час Франція відмовилася від інтервенції в Росію i вирішила зосередитися на допомозі Польщі та іншим регіонам на західних кордонах Росії “для того, щоб зупинити російську повiнь i стримати Німеччину”⁸⁹. Прем’єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж також виступив за припинення допомоги білій армії. Він відверто почав сумніватися, чи дійсно “єдина i неподільна” Росія, якої так прагнули білі, відповідала інтересам його країни⁹⁰. У приватних бесiдах він визнавав, що був за розчленування Росії i визнання держав, що входили до її складу⁹¹.

Небезпека припинення допомоги від Антанти i можливість польсько-українського союзу, який з’явився на російському горизонті, був важким ударом для білого руху. Перебуваючи під постійними атаками більшовиків у Лiвобережній Україні i на Східній Волині, несучи великі втрати від нападів селянських повстанських загонів i партизанів Омеляновича-Павленка у тилу, добровольці були змушені відступати у напрямі до їхньої чорноморської бази у Новоросійську взимку 1919—1920 рр.

Денікін згодом визнавав, що Добровольча армія припустила багато грубих помилок в Україні через своїх ставлеників адміністраторів, у яких викликали підозру навіть найменші невинні прояви українства. Між тим він доводив, що загальний напрям політики білих щодо національного руху, а також їхні головні принципи були вірними. Він вважав безглуздом, що російська мова могла бути визнана іноземною у Києві або в будь-якому іншому регіоні Російської імперії. Українські школи i культурні установи Денікін розглядав як ворожі політичні інструменти, зброю, спрямовану проти Росії i, таким чином, виступав за законну їх ліквідацію. Він знав, що не має значення, наскільки широко буде проголошена свобода культурного самовизначення, адже це мало що змінить в Україні через те, що культурне самовизначення не зможе задовольнити українських самостійників, в той час як федералісти, на його думку, були слабкими i не мали впливу⁹².

Чого Денікін не зміг визнати в його спробі виправдати жорстку лінію Добровольчої армії у національному питанні, так це те, що білий рух чинив такий же рішучий опір федерації, як i ідеї незалежності.

Опозиція до ідеї федерації яскраво висвітлювалась у відмові Денікіна від угоди з Директорією або з будь-яким іншим урядом. З численних звітів російських послів i агентів з європейських столиць, з запевнень емісарів Антанти з ставки Збройних сил Півдня Росії Денікін знав, що коли союз-

ники Росії підтримували ідеї автономії для національних меншин, то в той же час вони проти поділу імперії. Він був впевнений, що зусилля українських самостійників були марними без визнання їх Антантою та її військової допомоги. Союз з Директорією, особливо через посередництво Антанти, міг би істотно збільшити кількість прихильників федерації серед українців. Якщо б така угода була укладена, то, звичайно, Україна отримала б спеціальний статус у складі Російської федерації, враховуючи її заслуги у антибільшовицькій боротьбі, але вимога України щодо її незалежності була б відкинута. При таких обставинах федералісти мали всі шанси на успіх, якби їх підтримав білий рух.

Для Денікіна і кадетів з Особливої наради, які були головними укладачами національної програми білого руху, федерація, особливо “федерація знизу”, за якою кожна складова частина Росії мала бути сполучена з центром на засадах рівності, означала перший крок до дезінтеграції Росії. Право кожної національності на вільний культурний розвиток при ліберальному уряді в центрі рано чи пізно привело б до заміни домінуючої російської культури місцевими культурами, і таким чином підірвало б підвалини єдності країни. Це сприяло б появі місцевої інтелігенції, яка не була б задоволена лише культурними правами. Саме тому біле керівництво так запекло критикувало всіх, хто прилучався до піднесення української освіти і культури, навіть тих, хто протягом періоду Гетьманату не визначився щодо державного статусу України. В одній з статей “Великой России”, наприклад стверджувалося, що українські культурні установи, зокрема Українська Академія наук, були засновані “через те, що українці дуже добре розуміли, що якщо у малоросійського народу у складі єдиної російської нації буде власна культура, то це підготує засади для інших вимог, включаючи і вимогу державної незалежності”⁹³.

Денікін і його політичні радники зустрілися лицем у лице з тією ж дилемою, яка спіткала російських лібералів перед і протягом революції і яка продовжує їх непокоїти вже в наші дні, після падіння радянського режиму: бажання створити демократичну і в той же час об’єднану Росію, Як Денікін, так і його прибічники кадети знали, що цієї мети можна досягти лише коштом надання, як політичних, так і культурних прав національним меншинам. Білі генерали розглядали захист єдності Росії як святий обов’язок, закріплений військовою присягою, котру вони склали перед революцією, Російські ліберали сприймали це як вагому причину для боротьби в ім’я прогресу. Їхня емоційна прив’язаність до величчя Росії — почуття, що з’явилося у багатьох людей лише протягом революції і громадянської війни, — зробила їх твердими і рішучими в своїй відмові укласти угоду з національними меншинами, навіть коли обставини і здоровий глузд вказували на необхідність співпраці. Щойно пробуджений в огні та бурі революції націоналізм російських лібералів викував з них найбільш послідовних і запальних учасників кампанії боротьби за неподільну Росію.

До кінця командування Денікіна білий рух залишався насамперед поборником єдності Росії. У одній і з своїх останніх інструкцій Особливій нараді в кінці 1919 р. Денікін знову зазначав, що відновлення єдиної Росії було головним завданням Добровольчої армії⁹⁴. Лише за наступника Денікіна — генерала Врангеля політичне і військове керівництво Добровольчою армією було цілком змінене, і монархісти зі “старої школи державних діячів”, які “не були готові зв’язати свою долю з революцією”, посіли місце лібералів денікінської Особливої наради⁹⁵, боротьба з більшовизмом стала головною метою білого руху. Після цієї зміни спільна з іншими національностями боротьба проти більшовиків стала бажаною і формула фе-

дерації, яка, хоч і теоретично, була схвалена. Але на той час було вже занадто пізно говорити про будь-яке плідне співробітництво. Профедералістичні течії серед національних меншостей практично перестали існувати.

⁵¹ Военные Архивы Врангеля, д. 130; Азбука сообщает. Одесса. 14 февраля. Посольство России в Париже. Серия В. Фонд 20. Украина; Отчет о собрании, 10 января 1919; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 217; Т. 5. — С. 139; Кин Д. Деникинщина. — Ленинград, 1927. — С. 240.

⁵² Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 138.

⁵³ Там же. — Т. 4. — С. 215—216.

⁵⁴ Там же. — Т. 5. — С. 141.

⁵⁵ Там же. — Т. 5. — С. 140.

⁵⁶ Військова стратегія та тактика Денікіна навесні і літом 1919 р. детально змальовані в його "Очерках". — Т. 5. — С. 72—84, 104—137. Щодо критики стратегії Денікіна див.: W g a n g e l P. N. Always with Honor. — New-York; Speller, 1957. — P. 70—99.

⁵⁷ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 142—143; К населению Малороссии // Великая Россия, 15(28) августа 1919.

⁵⁸ Військовий архів Врангеля, спр. 131, 145, 148, 151, 166. — Повідомлення розвідки.

⁵⁹ Там само, спр. 148. — Повідомлення з Румунії про Українську Повстанську Армію.

⁶⁰ Там само, спр. 145. — Повідомлення розвідки, весна 1919.

⁶¹ Там само, спр. 148. — Матеріальне та моральне становище Української армії, літо 1919; Повідомлення розвідки, 14 вересня 1919 р., Харків; Політичні течії в Малоросії, 14 вересня 1919; спр. 145. — Повідомлення розвідки, 15 листопада 1919.

⁶² Там само, спр. 148. — Секретний звіт розвідки Великобританії, перехоплений росіянами в Константинополі. Г.Н.Г. Генеральний Штаб, "Розвідка", Константинополь, № 4794/16 "Г".

⁶³ Там само. — Повідомлення від військового представника в Румунії, 6 жовтня 1919.

⁶⁴ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 255.

⁶⁵ М а з е п а І. Україна в огні і бурі революції, 1917—1921. — Т. II—Мюнхен, 1951. — С 67—68. 3 стор. 39. Повідомлення розвідки від лейтенанта Рашевського. Військові архіви Врангеля, спр. 183; Докладніше про ці події див.: Р о с у к А п п а. Russian Nationalism and Ukraine... — P. 128—130.

⁶⁶ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 257.

⁶⁷ Архів інституту Гувера. Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна. Телеграма Татішчева до Гіерса в Рим 29 серпня 1919 р.; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 255.

⁶⁸ Маклаков (Париж) до Нератова (Денікін), 3 вересня 1919; Маклаков (Париж) до Омська (Колчак), 8 вересня 1919. Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна.

⁶⁹ Лист М.В. Челнокова до В.А. Маклакова (Париж), 17 вересня 1919. Російське Посольство у Парижі. Серія В. Фонд 20. Україна.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

⁷² Сукін (Омськ) до Міністра (Рим), 3 вересня 1919. Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Секретний звіт Британської розвідки, перехоплений росіянами в Константинополі. Г.Н.Г. Генеральний Штаб, "Розвідка", Константинополь, № 4794/16 "Г", Військові архіви Врангеля, спр. 148.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Нератов (Денікін) до Міністра (Гіерс), 18 вересня 1919. Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна.

⁷⁷ Політичні течії в Малоросії, 10 вересня 1919. Військові архіви Врангеля, спр. 148; Звіт про рух Махно, 31 жовтня 1919. Там само, спр. 166.

⁷⁸ Матеріальний та моральний стан Української Армії, літо 1919. Військові архіви Врангеля, спр. 148.

⁷⁹ Військові архіви Врангеля, спр. 158 Повідомлення з Варшави. Долгов, 14 вересня 1919; Архіви Гіерса, ф. 40, спр. 97. Україна. Маклаков (Париж) — Бахметьеву (Вашингтон), 30 серпня 1919. Маклаков отримав новину про загрозовий альянс Петлюри з Польщею від галичан, членів Української делегації ЗУНР в Парижі.

⁸⁰ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 257. Спершу наказ був виданий 21 серпня 1919 р. Декілька інших з'явилися на початку вересня.

- ⁸¹ Великая Россия. — 2(15) ноября. 1919.
- ⁸² Військові архіви Врангеля, спр. 148. Повідомлення від військового представника в Румунії, 6 жовтня 1919.
- ⁸³ Див.: Wandycz Piotr Secret Soviet. — Polish Peace Talks in 1919 // Slavic Review, XXIV, № 3 (september 1965). — P. 425—449.
- ⁸⁴ Текст угоди див.: Левицький О. С. Військовий договір української галицької армії з добармією ген. Денікіна. Українська галицька армія. — Вінніпег: Дмитро Микитюк, 1958. — С. 484—514; Лозинський М. Галичина в роках 1918—1920. — Відень, 1922. — С. 198—200.
- ⁸⁵ Лотоцький О. І. Симон Петлюра як політик і державний муж. — Варшава: Накладом комітету для вшанування Х річниці смерті Симона Петлюри, 1936. — С. 23.
- ⁸⁶ Повідомлення з Парижа, 18 жовтня 1919. Там само, спр. 148. Навіть незначні ознаки культурних справ, які обіцяв українцям Денікін у серпні 1919 р., були цілком знехтувані адміністрацією Добровольчої армії в Україні. Для них найменший прояв національної свідомості розглядався як вираз “української змови”. Перебування Денікіна в Україні було позначено хвилею білого терору. Тисячі людей, насамперед українська інтелігенція, були ув’язнені, страчені або закатовані. В одній Одесі 3 000 чоловік були розстріляні, а в Катеринославі і Харкові на шибеницях, встановлених на головних площах, тіла страчених жертв висіли протягом кількох днів, щоб викликати жах у жителів. (Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр. В 3-х т. — Т. II. — К., 1968. — С. 343—344.
- ⁸⁷ Там само, спр. 172. Повідомлення з Парижа, 4 листопада 1919. Агент Добровольчої армії “Штабс” капітан Маринович мав доступ до особистої кореспонденції між Петлюрою і українськими дипломатами. Маринович направляв докладні звіти про військові і політичні наміри Петлюри до Головного управління Добровольчої армії.
- ⁸⁸ Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Українська Академія мистецтва і науки в США, 1956. — С. 236—238.
- ⁸⁹ Woodward E. L. et al. Eds. Documents on British Foreign Policy, 1919—1939. — London: H. M. Stationery Office, 1949. — Т. II. — P. 744—745.
- ⁹⁰ Великобританія. Парламентські дебати. Серія 5. Палата Громад. — Т. CXXI. — С. 721—724; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 171.
- ⁹¹ Див.: Brinkley George A. The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917—1921. — Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1966. — P. 220.
- ⁹² Деникин А. И. Указ. соч. — С. 144.
- ⁹³ Великая Россия. — 17(30) вересня 1919.
- ⁹⁴ Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 280—281.
- ⁹⁵ Wrangel P. Always with Honor... — P. 272.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Володимир Ляхоцький

ІВАН ОГІЄНКО (митрополит Іларіон):
показчик архівних джерел

К., 1998. — 80 с. ("Архівні та бібліографічні джерела
української історичної думки", вип. 1)

Кожний з науковців, хто присвятив себе справі історичного пізнання, добре знає, що заповнення "білих плям" вітчизняної історії — процес досить складний і довготривалий. Особливо багато часу забирає підбір матеріалів, які дають змогу всебічно висвітлювати обрану проблему. Дослідникам доводиться опрацьовувати великий обсяг документів. Особливо це стосується тих тем, які ще десятиріччя тому вважалися "закритими", зокрема, проблематики Української революції, а також життя і діяльності культурної еліти українського народу першої половини ХХ ст., яка після поразки національної революції була змушена емігрувати. Багато років вітчизняні історики не мали змоги займатися вивченням процесів розбудови національної держави та духовного відродження українського народу, які розпочалися після Лютневої революції 1917 р. у Росії.

Нині українські вчені досить активно розробляють цю тематику. В процесі наукового пошуку доводиться долати певні труднощі, пов'язані зі збиранням та опрацюванням інформації, яка міститься в архівних документах. Ідеться не лише про те, що справи та фонди, якими професійно не займалися впродовж десятиліть, не підібрані і не оброблені належним чином. Революційні хвилі, що охопили Україну після 1917 р., змушували уряд УНР, окремих діячів національного руху часто змінювати місця свого перебування. Внаслідок цього документи, які стосуються періоду Української революції, опинилися в багатьох місцевих архівах.

Тому серед численних публікацій, автори яких ставлять собі за мету дослідити маловідомі періоди вітчизняної історії рецензована книга займає особливе місце. Це невелике за обсягом видання (80 с.) має науково-довідковий характер і відзначається високим ступенем інформативності.

Сьогодні, коли в історичній науці відбувається процес олюднення, розвиток бібліографістики як окремої її галузі набуває особливого значення. До нас повертаються забуті імена видатних діячів української культури, серед яких є постать І. Огієнка.

Все це надає рецензованій книзі неабияку наукову і практичну цінність. Автор здійснив повний огляд документів, що зберігаються у вітчизняних архівах, і виділив з них ті, які торкаються життя та діяльності І. Огієнка. В огієнкознавстві подібна публікація здійснена вперше, що робить показник серйозним внеском у розвиток сучасної історичної науки.

Умовно книгу можна поділити на дві частини. Перша — це стаття, в якій автор коротко знайомить читача з основними віхами життєвого шляху вченого і яка надає цьому, на перший погляд суто довідковому виданню, наукову цінність. В. Ляхоцький з наукових позицій обґрунтовує своє

бачення періодизації біографії І. Огієнка. За основу він узяв хронологічно-проблемний метод, який не лише розбиває життєвий шлях митрополита Іларіона на певні часові відрізки, але й визначає основний зміст кожного періоду, ті проблеми, якими займався вчений у той час.

З цією концепцією цілком можна погодитись, оскільки життя такої багатогранної особистості, якою був І. Огієнко, не можна розглядати за спрощеними критеріями, що донедавна користувалась історична наука: тільки за місцем проживання (вітчизняний та еміграційний періоди) або за соціальним статусом (світський і духовний). Вищезазначене стосується і спроб періодизації біографії І. Огієнка на підставі тільки проблемного методу, визначаючи кожний період за напрямками діяльності. Адже, як справедливо зазначає В. Ляхощкий, вирішенню деяких проблем І. Огієнко приділив усе своє життя, повертаючись до них час від часу. Тому можна погодитися з автором, що застосовувати подібні спрощені періодизації можна лише в рамках певного дослідження.

Так, наприклад, ні один з вищенаведених принципів періодизації, крім хронологічно-проблемного, не може слугувати критерієм при висвітленні польського періоду життя І. Огієнка (1920—1944 рр.). Проживаючи в межах однієї держави, вчений в цей час змінює декілька місць роботи, займається дослідженнями з різних наукових напрямів, не залишаючи наукових пошуків і після прийняття духовного сану. Тому насичений подіями польський період життя І. Огієнка автор рецензованої праці розбиває на три часові відрізки, кожний з яких наповнений власним змістом. Те ж саме можна сказати і про роки, проведені в Україні, коли в 1917 р. І. Огієнко тимчасово припиняє активну наукову діяльність і поринає у вирішення державотворчих завдань.

Друга частина книги присвячена переліку архівних установ, фондів і справ, в яких зберігаються документи, пов'язані з життям і діяльністю видатного вченого. Автор дає стисле анотування документів, визначаючи основну їхню проблематику, а також хронологічні рамки. Це дає можливість дослідникам займатися вивченням різних аспектів творчості І. Огієнка, не втрачаючи часу і зайвих зусиль на пошук необхідних джерел.

По суті, покажчик є своєрідним путівником по українських архівах для вчених-огієнкознавців. Він несе в собі інформацію про документи, які зберігаються у 87 фондах 17 державних архівних установ. У межах одного фонду джерела подані за хронологічним принципом із зазначенням їх основного змісту, що робить покажчик зручним у користуванні. На підставі стислих анотацій дослідники мають змогу визначити, де зберігаються документи, які характеризують різні аспекти життя та творчості багатогранної особистості.

Так, основний комплекс джерел, які стосуються діяльності І. Огієнка як політика, державного діяча, зосереджено в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України. У фондах Державного архіву м. Києва зберігаються документи, що відтворюють період навчання та процес становлення І. Огієнка як вченого. Матеріали, що знаходяться у Центральних державних історичних архівах міст Києва та Львова дають змогу дослідити внесок вченого у розвиток української культури.

На протязі всього свого життя і в Україні, і в еміграції І. Огієнко займався видавничою справою. Документи, що характеризують цей напрям його діяльності, відклались у ЦДАВО, ЦДІА м. Львова, Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника.

Покажчик стане у пригоді не тільки дослідникам-огієнкознавцям, а й тим, хто займається вивченням різних аспектів руху за відродження Укра-

їнської автокефальної православної церкви. Діяльність І. Огієнка як релігійного діяча можна дослідити на підставі джерел, що зосереджені у ЦДАВО, ЦДІА м. Львова, Державному архіві Київської області.

Варто звернути увагу на рецензовану книгу і тим історикам, які вивчають процес розвитку національної освіти, а також дослідникам різних аспектів періоду Української революції, особливо його останнього етапу. Фонд 1131 у ЦДАВО відтворює діяльність однієї з малодосліджених структур виконавчої влади — Головноуповноваженого уряду УНР у Кам'янці-Подільському, посаду якого у 1919—1920 рр. обіймав І. Огієнко.

Книга буде корисною й для тих, хто досліджує духовні процеси, які відбувались у ХХ ст. в Україні та поза її межами серед української еміграції. Серед всього комплексу джерел, що зберігаються у вітчизняних архівах, великий обсяг займає епістолярна спадщина митрополита Іларіона. Перелік адресатів, з якими листувався І. Огієнко, а також головних проблем, яким присвячені ці листи, дає змогу вченим-бібліографістам, що вивчають діяльність інших видатних представників української духовної еліти, відшукати потрібні їм матеріали.

Незаперечною заслугою автора-упорядника є заснування фонду митрополита Іларіона у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, де зберігається близько 600 документів та їх копій періоду 40—60-х років, які В. Ляхощко вдалося отримати завдяки співпраці з митрофорним протоіреєм Української греко-православної церкви в Канаді, професором Т. Міненком (Вінніпег) над збірником епістолярної спадщини І. Огієнка.

Копітку роботу, яку провів автор покажчика, важко переоцінити. Вже побіжний перегляд джерел дає змогу уявити багатогранність особистості видатного українця і визначити ті напрями його діяльності, які ще недостатньо вивчені.

Покажчик архівних джерел “Іван Огієнко (митрополит Іларіон)” є першим виданням нової серії “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки”, спільну працю над якою розпочали Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства й історичне товариство Нестора-літописця. Це дає підстави сподіватися, що невдовзі наукова громадськість отримає можливість користуватися подібними покажчиками по українських архівах і з інших маловивчених проблем вітчизняної історії.

О. В. ЛИХОЛАТ (Київ)

О. А. Васюта, С. І. Васюта, Г. Г. Філіпчук

ЕКОЛОГІЯ І ПОЛІТИКА. У 2-х томах.

Чернівці. — “Зелена Буковина”. — 1998. — Т. 1. — 424 с.; т. 2. — 480 с.

В сучасних умовах історично вистражданого народом України національно-державного відродження, відкритого пошуку орієнтирів національного розвитку у глобальному досвіді та загальнолюдських вимірів у досвіді: власного народу, враховуючи специфіку посткомуністичного розвитку та перехідний соціально-економічний стан, надзвичайно важливо завершити демонтаж суспільно-політичних стереотипів тоталітарно-ортодоксального історичного минулого з метою забезпечення потреб національно-державної розбудови незалежної України, подальшого домінування еволюційності та демократичності цих процесів, незважаючи на соціально-економічні негаразди життя українського суспільства. За цих умов непересічне наукове та політико-ідеологічне значення належить дослідженням важливих малорозроблених проблем вітчизняної історіографії як фактору оновлення змісту наукових досліджень, спрямованості освіти, їх орієнтації на побудову правової, демократичної держави з розвиненим громадянським устроєм.

У цьому зв'язку актуальним і потрібним став вихід у світ фундаментального двотомного наукового дослідження “Екологія і політика”, підготовленого авторським колективом у складі кандидата історичних наук, доцента кафедри філософії та історії Тернопільської Академії народного господарства Ольги Васюти, доктора історичних наук, професора кафедри українознавства Тернопільської Академії народного господарства Сергія Васюти та члена-кореспондента Академії педагогічних наук України, доктора педагогічних наук, професора Георгія Філіпчука. Рецензоване наукове монографічне видання відображає пріоритетність екологічних проблем у структурі національної науки, усвідомлення їх значення та рівня вирішення як критерія національної безпеки та сталого розвитку, важливість для світового співтовариства, сучасне розуміння українським суспільством питань глобальної відповідальності перед майбутнім, соціально-політичної, економічної сутності антропогенного впливу та його системних соціоекологічних наслідків. Рецензована книга є науковою пересторогою того, що нівелювання, а подекуди пряме ігнорування екологічних суперечностей в умовах системної економічної кризи та зниження соціального рівня життя в Україні нині може в перспективі значно прискорити процеси остаточного розбалансування механізмів саморегуляції природи, що у поєднанні з дедалі більшою смертністю та низькою народжуваністю, скороченням середньої тривалості людського життя може зумовити незворотні зміни у генофонді населення, тотальну депопуляцію української нації.

Як видно зі змісту двотомника, екологічні проблеми останніми десятиліттями стали актуальними для усього цивілізованого суспільства. За висновками фахівців різних галузей науки вирішення проблеми виживання людства в умовах сучасної кризової екологічної ситуації є одним з першочергових завдань. Екологічна проблематика, її соціальна складова нині займає чільне місце в системі державного менеджменту, науки та освіти усіх економічно розвинених країн, що зумовлено науковим пізнанням найтонших механізмів спілкування цивілізованої людини з оточуючим природним середовищем. В умовах утвердження міжнародних інтеграційних процесів важливого значення набувають дослідження та всебічний

аналіз політичних чинників історичної генези та сучасного стану національних екологічних проблем в контексті глобальних політико-екологічних тенденцій і перспектив.

Україна нині являє, на жаль, негативний зразок ставлення до природного середовища. Масштаби й характер антропогенного пресингу на довкілля тут переконують, що не залишилося вже часу для вагань і роздумів, що слід якомога скоріше визнати важливість соціально-екологічної проблематики для суспільно-політичного та економічного розвитку, науки, освіти тощо. Життя нагально вимагає наповнення її реальним змістом, а національна еколого-економічна криза — конкретних рішень у сфері політики та ефективних дій у сфері господарювання, методологічної і практичної підготовки до цього фахівців, політиків, науковців. В умовах, коли ролі та різноплановому значенню природних ресурсів у загальному еколого-економічному балансі країни присвячено чимало спеціальних досліджень і навчальних праць, соціально-історичним аспектам екологічної кризи, її генези та стану в Україні, політичним основам її призупинення практично не приділялася серйозна увага на рівні освіти і наукових розробок.

Автори поставили завдання розглянути проблеми виходу з системної еколого-економічної кризи, найважливіші чинники цього процесу. Множинність дослідницьких площин, посилена надзвичайно вагомою джерельною базою, дала змогу вченим реалізувати не лише наукову об'єктивність, висловити вільну від стереотипів, політично незаангажовану думку, але й водночас продемонструвати громадянську, патріотичну позицію в ім'я принципів історичної справедливості.

Обрання проблем національної екологічної кризи як предмета історичного аналізу, котрі гостро ставилися перед громадськістю країни, особливо після Чорнобильської катастрофи, озвучувалися на різного роду суспільно-політичних заходах новітньої доби національно-державного відродження, але водночас залишалися недослідженими, нині особливо актуальне в силу того, що у новітніх політико-економічних пристрастях ці питання, на жаль, відійшли на задній план. Натомість їх відносне нівелювання з проблемами суто соціальними, а подекуди й політично кон'юнктурними, може призвести не лише до втрати важливого пізнавального поля, а й за певних умов під впливом зростаючих еколого-соціальних негараздів життя українського суспільства, надзвичайних стихійних природних чи техногенних катастроф цілком спроможне вивести їх реальні прояви вже поза межі нині існуючих соціальних інститутів, стати фактором дестабілізації суспільного розвитку. Саме тому рецензована праця науково актуальна з точки зору сучасних потреб визначення національних орієнтирів подальшого суспільно-політичного розвитку країни в руслі загальноєвропейського інтеграційного процесу. Її практична цінність посилюється й тим, що книга написана у контексті сучасних пріоритетів розвитку знань, вивчення та пропаганди історії України.

Рецензована праця виконана на комплексному, міждисциплінарному рівні, що й дало можливість авторам загалом підійти до постановки та вирішення цілого ряду її аспектів. У цьому зв'язку дослідження відзначається науково коректним зверненням до ряду положень інших наукових дисциплін, зокрема, екології, урбоекології, соціально-економічної географії, ресурсознавства і тому в свою чергу викликає науково-освітній інтерес у дослідників та освітян інших профілів, виходячи за межі суто історичного значення, реально уособлюючи можливості інтеграційних процесів у науці та освіті.

Знайомлячись зі змістом монографії, переконуємося, що на шляху осмислення новітнього загальнолюдського екологічного імперативу об'єктивний пріоритет належить науково-методологічним процесам його адекватного сприйняття. Адже рецензована праця базується на нових теоретико-методологічних підходах, що засвідчує становлення нового інтегративного напрямку в суспільствознавстві, дає змогу показати справжню історичну роль екологічної політики, яка повинна стати пріоритетною ланкою всієї загальнодержавної політики, науково відобразити та проаналізувати історичні корені генези, фактори та сучасний стан антропогенного впливу на природне довкілля та людську спільноту, обґрунтовано й виважено підійти до вивчення багатьох розглядуваних у праці аспектів. Слід підкреслити, що це дало змогу висвітлити назрілі проблеми соціоєко-системи комплексно, з точки зору державної політики та ефективного використання природних багатств, залучивши елементи культурологічного та філософського осмислення предмета дослідження, обґрунтувати методологію уніфікованого підходу до розв'язання поставлених завдань.

Вибір історико-політологічного зрізу національної еколого-економічної кризи дозволив авторам створити нову, пошукову, надзвичайно цілеспрямовану, своєчасну і потрібну для соціуму працю, у теоретичній орієнтації якої та рівні вирішення проблеми як результати багаторічних пошуків, на наш погляд, акумулюються наукова значимість і зваженість, національна свідомість, політична відповідальність і громадянська позиція дослідників, професіоналізм. Тому, неупереджений читач відразу помітить, що вищезначене зумовлює предметну єдність власне наукового приросту результатів дослідження з їх державницьким, ідеологічно-світоглядним, ціннісним розумінням і практичною орієнтацією. Весь зміст рецензованої праці переконливо доводить тісну кореляцію динаміки екологічних цінностей з їх носіями у суспільстві, характеру політики, ролі особи та її мотивів довкіллезберігаючої діяльності з типом суспільних відносин, практикою державотворення, перспективами становлення громадянського суспільства.

Якщо на рівні розробки загальнофілософських, соціально-світоглядних проблем екології, загальної оцінки екологічного стану сучасної цивілізації існує ряд відомих досліджень, то стосовно комплексної оцінки, яка б базувалася на історико-політологічному аналізі виникнення важкої екологічної ситуації в Україні, то подібних праць не було. Аналіз реального стану справ в Україні відносно екологічної ситуації, її всебічної кваліфікованої науково-теоретичної оцінки, вимагав від авторів солідної наукової, загальноісторичної, філософської та екологічної підготовки й культури, дистанціювання від властивих суспільствознавчій науці у минулому ідеологічної кон'юнктури та антропоцентричних догм, надання переваги загальнолюдським пріоритетам, які слугують творчому осмисленню даної проблематики. Властива праці в цілому тенденція критичного аналізу, переосмислення існуючих стереотипів з метою пошуку виходу із ситуації, що склалася, спрямована на те, щоб виробити надійні, випробувані історичним досвідом критерії раціональної екологічної політики, які повинні базуватися на знаннях історичної екології минулого, переконаності у важливості взаємозв'язків природного середовища та соціального життя. Все це здійснено в рецензованій книзі на високому фаховому рівні.

Фундаментальний науковий характер даного дослідження проявився і в ретельному висвітленні проблем, всебічному підході до них. Цьому сприяє багата емпірія, яка яскраво ілюструє екологічний стан країн світу і, що найбільш важливо, України. Отож, рецензований двотомник має не-

пересічне наукове значення і політичне звучання, надзвичайно потрібний для привернення уваги всього суспільства і в першу чергу тих, на кого він зорієнтований, — політиків, державних службовців, громадських діячів, науковців, усіх зацікавлених, кому не байдужа доля народу, України, — до об'єктивних екологічних імперативів соціально-економічної діяльності, які у вітчизняних реаліях ще відсутні.

Актуальність і новизна книги визначаються також тим, що проблеми соціоекології системно досліджуються у ній вперше в контексті українознавства, національних гуманітарних проблем. Очевидно, що необхідною складовою частиною дій, спрямованих на вихід з кризового еколого-економічного стану в Україні, повинна стати соціоекологічна політика, формування якої вимагає вивчення історії питання, врахування всесвітнього досвіду. Тому слід підтримати дану працю як вагомий внесок у наукове дослідження історії та сутності екологічної ситуації в Україні, формування гуманістичної спрямованості суспільно-політичної свідомості, виходячи з історичного аналізу вітчизняного розвитку відносин “людина—природа”.

Чіткість і коректність окреслення дослідницьких завдань, стрункість побудови, логічність викладу на основі ретельно зібраного та комплексно проаналізованого численного неопублікованого архівного матеріалу та інших важливих історичних джерел, політичних документів, статистики тощо дали змогу авторському колективу вперше в українській історіографії дослідити політичні та соціально-економічні проблеми національної екологічної кризи, зростаючий негативний антропогенний пресинг на природне довкілля та населення України у контексті глобальних проблем сучасності.

У монографії на широкому тлі історичних матеріалів ґрунтовно розглянуті екологічні питання в історії розвитку світової цивілізації, показано вплив суспільства на природу впродовж ряду етапів історичного розвитку, досліджено місце та роль екологічної політики серед глобальних проблем сучасності. На фоні аналізу істотних рис екологічної ситуації та екологічної політики в групах країн з різним ступенем соціально-економічного розвитку і типом суспільного ладу, критичного осмислення досвіду реалізації екологічної політики, насамперед у промислово розвинутих країнах, у країнах з перехідною економікою та тих, що розвиваються, показуються причини генези національної екологічної кризи. Виходячи з цього, оцінюються перспективи біосфероорієнтованого розвитку, сучасний стан і майбутнє з точки зору екологічно можливого в Україні.

Аналізуються вузлові питання з числа тих, що утворюють понятійну єдність проблеми. На багатьох незаперечних історико-політичних фактах простежено зародження концепції охорони природи і труднощі її організаційно-політичної реалізації (до середини 50-х рр. XX ст.), формування державно-імперської екологічної політики (середина 50-х — середина 70-х рр.), становлення та розвиток колоніальної екологічної політики (середина 70-х — 1990 р.), її роль у посиленні негативного антропогенного впливу на природне довкілля, процеси її реалізації в Україні за умов радянського адміністративно-командного планування, стан і протиріччя здійснення національної екологічної політики в період державної розбудови, проблеми і перспективи розвитку “зеленого” руху в Україні.

Важливим фактичним матеріалом насичено розділ, присвячений Чорнобильській катастрофі, що трактується як соціально-екологічна межа політики псевдотехнократичного розвитку тоталітарного суспільства, проілюстровано її реальний вплив на природне довкілля та соціально-медичні наслідки. На основі об'єктивного і системного підходів авторами

уперше в українській історіографії узагальнені раніше закриті архівні матеріали, інші джерела з метою більш повного і комплексного наукового осмислення історичної правди, джерел і уроків техногенної катастрофи в Чорнобилі. Трагічні наслідки аварії на ЧАЕС дозволили наочно уявити не лише соціальність сучасних екологічних проблем, а й їх політичну складову, яку раніше можна було оцінювати суто теоретично.

Широка фактографічна база, глибока аргументація, характерні приклади допомогли розкрити псевдотехнократичну політику тоталітарного розвитку як вирішальний чинник, що сприяв закономірній появі Чорнобильської катастрофи — трагічного історико-екологічного феномена. Всебічно проаналізовані різні аспекти безпосереднього впливу аварії, тимчасового об'єкта “Укриття”, радіоактивних могильників на природні об'єкти. Обґрунтовано, що Чорнобильська трагедія стала закономірним проявом історичної безперспективності псевдотехнократичної тоталітарної політики, її соціально-екологічною межею проведення. Показано, що поряд з іншими чинниками це об'єктивно сприяло краху нежиттєздатної соціально-економічної системи, зумовило катастрофічне радіонуклідне забруднення природного середовища України. Фактично нині існує лише приблизне уявлення про справжню радіаційну ситуацію, масштаби забруднення площ і ресурсів. Екологічні реалії катастрофи набагато складніші.

Центральною темою у цьому зв'язку є проблема подолання наслідків аварії на ЧАЕС. Суть проблеми полягає у тому, щоб виробити відповідну соціальну програму, яка б відповідала інтересам людей, які постраждали. Важка економічна криза болісно вдарила по соціальній сфері. Реальність цих фактів настільки очевидна, що активна громадська наукова позиція вимагає уже не констатації даного факту, а пошуку виходу з небезпечної економічної та екологічної катастрофи. Як стверджують автори, в цьому аспекті головним є соціальне наповнення даної проблеми. Всім змістом праці підкреслюється, що завдання ліквідації наслідків того, що трапилося, і те, що потенційно може ще мати місце внаслідок конструктивно-технологічних вад реакторів чорнобильського типу, недосконалості тимчасового об'єкта “Укриття”, радіоактивних могильників тощо, вимагають рішучих, компетентних, комплексних зусиль.

Водночас аналіз фактів показує, що Україна сьогодні не може самостійно перебороти всі труднощі ліквідації наслідків аварії, вона потребує реальної допомоги країн “великої вісімки”, їх сучасних міждержавних політичних, фінансово-економічних і науково-технічних інституцій. Незмінність позиції України, її Президента з приводу необхідності виведення ЧАЕС з експлуатації повинна бути підкріплена міжнародними гарантіями, реальним наданням інвестицій, здійсненням —широкомасштабної програми, що забезпечило б не лише виконання зазначеного історичного рішення, яке має відношення до долі людства, але й вирішило національну проблему ядерної та радіаційної безпеки, компенсації енергопотужностей, соціального захисту.

У книзі справедливо підкреслюється, що вирішувати ці проблеми в умовах системної кризи в країні надзвичайно важко, але історично необхідно. Залучаючи архівні відомчі, неопубліковані статистичні джерела, автори показали, що медико-соціальні наслідки трагедії характеризуються зростаючим негативним впливом на стан здоров'я жителів, насамперед уражених районів, а також опосередковано на інші території й усе населення України. Автори зробили сміливий крок, запропонувавши повністю змінити погляд на існуючі суспільні цінності шляхом повернення одвічної історичної шкали моральних принципів. Безумовними пріоритета-

ми повинні стати здоров'я людини, її генетичний статус, право на високу соціальну і екологічну якість життя, на збереження природних умов, які історично склалися на планеті, її захисних і регуляторних систем. Пріоритет людського життя може бути реалізований тільки в умовах становлення громадянського екологізованого соціуму. Обґрунтовано, що медико-соціальні наслідки трагедії вимагають історичного відновлення в Україні цінностей людського життя як вищої мети та змісту діяльності держави, прав громадян на здоровий генетичний статус і відповідну якість навколишнього середовища, задоволення енергетичних потреб екологічнобезпечними методами.

У другому томі рецензованого видання, що складається з трьох розділів, екологічна криза досліджується як наслідок політики колоніального природокористування в Україні, зокрема, розглядаються проблеми екологізації сучасної енергетики, подолання матеріально-сировинного та водного марнотратства, охорони повітряного басейну і відтворення виснажених земельних ресурсів, використання і збереження лісових багатств; антропогенні протиріччя розвитку урбанізованих територій як фактор посилення екологічної кризи в Україні, насамперед, труднощі екологізації містооблаштування, наслідки промислово-комунального розвитку, негативна дія транспортних забруднень, стан зеленого будівництва. У цьому зв'язку простежуються проблеми гальмування необхідних економічних і політичних рішень, виведення зі сфери наукового аналізу та громадської оцінки реальних коренів та винуватців екоциду в Україні, споживацького ставлення до природи, виплеканого ілюзіями загальнонародної власності та естенсивністю розвитку нежиттєздатної суспільної моделі, в основі якої лежав не глибинний історико-екологічний досвід народу, а волюнтаристська ортодоксально-господарська філософія й практика, імперсько-відомче всевладдя, цілковита залежність проведення екологічної політики від суб'єктивного фактору.

Автори наголошують на історичній відповідності завдань переходу до якісно нових методів природоохоронної діяльності, забезпечення національної екологічної безпеки і подолання згубних для природи та людини суспільних тенденцій радикальним змінам початку 90-х рр. у житті українського народу, активізації процесів національно-державного відродження. Україна, займаючи нині лише 0,4 % світової суші, "продукує" 5 % загальносвітового обсягу техногенних забруднень. Всім своїм конкретно-історичним та політологічним змістом монографія адресує представникам усіх гілок державної влади висновок: подальше зволікання із радикалізацією національної екологічної політики історично вже неприпустиме і може обернутися подальшими бідами для народу України, що вплине на її міжнародний авторитет серед світового співтовариства. Як слушно наголошують автори книги, вихідними принципами реалізації національної екологічної політики мають стати продовження ринкового реформування та структурно-галузевих змін, ліквідація старого і подолання новітнього колоніального політичного і соціально-економічного становища, демонополізація економіки, врахування громадської думки, забезпечення ефективного державного регулювання еколого-економічних стосунків з опорою на правові, економічні та фінансові важелі.

Надзвичайно плідним є виділення питань призупинення та виходу з еколого-економічної кризи, ліквідації катастрофічного характеру антропогенного пресингу на довкілля, екологізації реформування економічного життя та суспільно-політичної думки, української етнокультури у змісті екологічної освіти як джерела оновлення ідеології національного

буття в окремий проблемний розділ двотомної монографії. Центральне місце даної частини праці посідає питання формування національної екологічної політики, зміст якої зумовлений кризовими явищами в економічній, соціальній і духовній сферах. Нестабільна державна екологічна політика, її ідеали і стратегічна мета нині формуються значною мірою за аналогією з країнами із перехідною економікою та країнами, що розвиваються, а не на зразок економічно розвинених держав, без глибокого аналізу особливостей і врахування реальних перспектив національного історичного розвитку. Автори вийшли за межі вузького трактування екологічної проблематики, обґрунтували нову концепцію формування екологічної культури у сфері збереження природного середовища, розвитку нових виробничих потужностей через забезпечення екологічного контролю з боку державних органів управління, реалізацію взаємозалежності екології, економіки та політики.

Грунтовний авторський аналіз переконує у тому, що в сучасних умовах спостерігається відсутність дієвих владних механізмів, взаємодії державних органів у центрі і на місцях, громадських організацій у намаганнях радикалізувати національну екологічну політику, екологізувати усі сфери суспільного життя, забезпечити конституційні екологічні права громадян. Тому тенденції, що мали місце в силу державно-імперських деформацій в колишньому СРСР, фактично продовжують діяти в період розбудови незалежної Української держави. Через занедбаність та складність екологічних проблем, відсутність чітких урядових дій і економічних можливостей позитивні тенденції до зміни екоситуації на краще можуть з'явитися лише протягом тривалої історичної перспективи. Однак, як справедливо підкреслюють дослідники, подальше зволікання із радикалізацією системної державної екологічної політики може обернутися руйнівними соціально-екологічними, гуманітарними процесами. У роботі наголошується, що в інтересах подолання глибокої еколого-економічної кризи необхідно, щоб екологічна політика відповідала положенням Конституції, враховувала довготривалі фактори розвитку і була пріоритетною ланкою загальнодержавної політики, бюджету, науки, освіти, суспільної ідеології.

Заслугує на увагу висновок про те, що вибір екологічних орієнтирів країни повністю залежить від ступеня демократизації процесів державно-політикотворення в Україні. Реформи, які проводяться, не дають бажаних результатів тому, що низьким є рівень еколого-економічної свідомості політиків, державних службовців, громадських діячів, населення. Становить значний інтерес застереження авторів про те, що створення можливостей для всебічного виявлення підприємницької ініціативи в період перехідної економіки не повинно бути сумісним з хижацьким індивідуалізмом, неконтрольованістю використання природних багатств, які б призвели до незворотних процесів екологічного самознищення і деградації навколишнього середовища. Не заглиблюючись у деталі, зазначимо, що автори пропонують стратегічний курс розвитку соціоекологічної системи як єдиного цілісного державного організму, де вирішальна роль має належати громадянам, ініціюванню ними конкретних програм з метою подолання наслідків екологічної кризи, що склалася в Україні.

У книзі розкрито концептуальні основи подальшого конкретно-історичного вивчення антропотехногенного впливу, генези кризового стану природного середовища України, окреслено пріоритетні завдання новітнього українознавства у сфері досліджень системного впливу суспільства на природне довкілля, показано потреби екологізації громадсько-політичної думки в контексті національно-державного відродження в Україні. Як

доводить знайомство зі змістом рецензованої праці, минуле, сучасне і перспективи реалізації екологічно імперативу в Україні настільки важливі, що єднанню історії розвитку двох органічних складових єдиного Світу — людини та природи — повинно бути приділено значно більше уваги у наукових працях, навчально-методичній літературі з різних напрямів.

Переконливо звучать думки дослідників і з приводу того, що історико-політологічна проблематика вивчення антропотехногенного впливу на природне довкілля, в силу глобальних соціальних причин та сутності, має всі об'єктивні підстави впевнено увійти до сфери суспільствознавчих досліджень як фактор цілеспрямованого формування національної екологічної політики, освіти, свідомості та культури в сучасних кризових еколого-економічних умовах України. З цих позицій рецензована книга відповідає не лише сучасному науковому й політичному розумінню розглянутих у ній питань, потребам науки та суспільної практики, але і потребам екологічного просвітництва.

Крім безумовної актуальності, новизни праці, як наукової, котра торкається ще недослідженої групи проблем, що не висвітлюються як самодостатні, або як інтегровані з іншими важливими питаннями суспільствознавства, об'єктивна соціально-екологічна реальність спонукає до аналізу їх педагогічного потенціалу як фактору трансформації усіх гілок і галузей вищої та середньої професійної освіти відповідно до завдань подолання глобальних протиріч.

На підставі знайомства з рецензованою книгою можна переконано стверджувати, що вона має багатоаспектний характер, сприятиме становленню нової освітньої проблематики, цікавої за спрямованістю, важливої для формування об'єктивних уявлень про сучасний соціально-екологічний стан в Україні на тлі глобальних соціоекологічних протиріч. Виходячи з цього, вважаємо, що дана оригінальна, творчо написана наукова двотомна монографія не залишиться не поміченою серед освітян історико-гуманітарних спеціальностей, сприятиме розширенню змісту підготовки фахівців різного профілю у вищих навчальних закладах. На наш погляд, створення і публікація подібних праць на стику галузей знань прискорює постановку цілого ряду освітніх проблем, веде до появи нових курсів і спецкурсів у контексті традиційних і нових дисциплін — історії України, політології, соціології, соціоекології, безпеки життєдіяльності тощо.

М.М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ (Тернопіль)

В.Г. Бережанський, В.В. Бринцев,
В.І. Горелов, В.А. Гриневич та ін.

**ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ В XX столітті:
ІСТОРИЧНИЙ НАРИС, ПОДІЇ, ПОРТРЕТИ**

К., Ін Юре, 2001. — 418 с.

Серед численних видань про складні і багатопланові події XX ст. увагу привертає оригінальна за задумом, насичена фактичним матеріалом і узагальненнями рецензована книга про розвиток збройних сил України, про яскраві їх особистості. Ця колективна праця розкриває хід бойових подій в Україні в різні історичні періоди XX ст., стратегію, тактику, організацію військових частин і підрозділів, їх озброєння, роль у перебігу складних подій минулого століття.

На основі використання нагромадженого наукового історичного матеріалу, аналізу і введення до наукового обігу нових документів автори розкривають чимало аспектів військового будівництва в Україні, роль українських військово-спортивних організацій у Галичині, участь українців у Першій світовій війні, виникнення і бойовий шлях січових стрільців. Чільне місце відведено військовим структурам часів Української Центральної Ради, розбудові збройних сил Гетьманату, Української Галицької армії, Директорії, виникненню Червоної армії, її бойовим діям в Україні. Розкривається також озброєння та військове мистецтво різних за політичним спрямуванням військових об'єднань в Україні у 1917—1921 рр.

Значну увагу в книзі приділено складним проблемам військового будівництва в Україні міжвоєнного періоду. В ній розглядаються різні аспекти радянської національної політики у військовій сфері, розкрито зміст військової реформи 1924—1928 рр., реалізацію програм національно-військового будівництва в Українському військовому окрузі, реорганізацію частин Червоної армії в Україні в 30-х рр., розповідається про подвиг воїнів Карпатської Січі, які в 1939 р. героїчно боронили Батьківщину від фашистських агресорів.

Цікавим матеріалом насичений четвертий розділ. Тут ідеться про перший етап Другої світової війни, хід бойових дій в Україні під час Великої Вітчизняної війни, про українців у Червоній армії, стратегію і тактику партизанського й підпільного рухів, українські збройні формування в арміях інших воюючих держав.

Матеріали рецензованої праці свідчать про небачену масштабність Другої світової війни з усіх попередніх 14 тис. збройних конфліктів в історії людської цивілізації. Геополітичне становище України визначило її центральне місце в подіях воєнної доби. В червоноармійських шинелях, в шеренгах інших армій об'єднаних націй українці воювали проти нацизму і фашизму, які ставили за мету знищити український народ. Протягом усієї

світової війни українці на своїй землі, в інших куточках планети перебували у вирі кровопролитних боїв, були учасниками зіткнення сил прогресу й агресії. Безпосередньо на українських землях відбулася практично половина стратегічних і фронтових наступальних операцій радянсько-німецького фронту. Тут діяло 40% піхотних і 72% танкових сил Німеччини та її союзників, 42% стрілецьких і 80% танкових механізованих з'єднань Радянської армії (с. 238). В боях на території України агресори зазнали найбільш відчутних втрат у живій силі і техніці. Перемоги давалися, як переконливо показано в книзі, ціною граничного напруження сил, завдяки масовому героїзму та самопожертвуванню рядового і командного складу діючої армії, партизан, підпільників, всього народу. Загальні втрати народу України у війні становлять 10 млн чол., тобто загинув кожний четвертий з довоєнної чисельності населення.

Автори книги об'єктивно відображають сильні і слабкі сторони збройних сил того часу, характерні ознаки їх військового мистецтва. Оригінальною авторською знахідкою є наведена в книзі хроніка визволення України (с. 192), в якій відображено час початку і закінчення визволення кожної області України, звільнення їх обласних центрів, міст Києва і Севастополя. В книзі вміщено цікавий матеріал про утворення і розбудову в 1944—1946 рр. Наркомату оборони України. Окремий параграф присвячено непростим проблемам збройної боротьби ОУН(М), ОУН(Б) та УПА, їх стратегії і тактики, здобуткам і прорахункам.

Певне місце в книзі відведено розвитку радянських збройних сил в Україні в 1945—1991 рр., радянській воєнній політиці в умовах “холодної війни”, наводиться багато, в т. ч. і неопублікованих досі даних про різні сторони військового будівництва в Україні у повоєнний час.

В кінці показано позитивні сторони розбудови збройних сил незалежної України, розкрито нормативно-правову базу їх утворення і розвитку, зокрема йдеться про роль Конституції та законів України “Про оборону України”, “Про збройні сили України”, “Про воєнну доктрину”, Концепцію національної безпеки України та інших правових актів у виникненні й удосконаленні діяльності української армії. Розкривається процес ядерного роззброєння, розповідається про структуру, органи управління і чисельність військ, систему підготовки, матеріально-технічне й тилове забезпечення. Чільне місце відведено міжнародному військовому співробітництву, участі українських вояків у миротворчих операціях.

У заключній частині книги розповідається про деяких видатних військових діячів України ХХ ст., вміщені їх портрети і біографії. Зокрема, частина біографічних довідок присвячена міністрам і членам Колегії Міністерства оборони незалежної України.

Грунтовне і багатопланове видання не позбавлене і окремих недоліків. Так, автори залишили поза увагою бойові дружини українських робітників, селян, студентів, інших демократичних сил, які були першими національними військовими формуваннями на початку ХХ ст., зі зброєю в руках захищали національні та соціальні інтереси народу в 1902—1907 рр. Не показані й товариства військових — такі як “Союз офіцерів — друзів народу” (1905 р.), бойові організації при комітетах різних політичних партій в Україні. Не висвітлено участь українців-матросів, солдатів, офіцерів, їх організацій у збройних повстаннях проти російського царизму: на броненосці “Потьомкін” (1905 р.), крейсері “Очаків” (1905 р.), саперів у Києві (1905 р.) та багатьох інших. Не згадується й інша військова ор-

ганізація — “Українська народна оборона” (1906 р.). Але ж саме названі організації, збройні виступи були першими в ХХ ст. проявами військової самоорганізації українців, заклали основи національних військових формувань, гартували кадри для них.

Викладу потребувало й військове будівництво, яке здійснювали в Україні російська та австро-угорська армії, як це зроблено в книзі стосовно радянської армії. Більше уваги слід було приділити конкретній діяльності вільного козацтва, “українізованих” військових частин по захисту завоювань народу в 1917 р.

Чомусь обійдена мовчанням знаменита рота ім. Т. Шевченка, в складі якої українці-вояки з багатьох країн світу прославилися в боях з німецькими й італійськими фашистськими агресорами на полях Іспанії в 1936—1938 рр. Немає бодай короткої розповіді про українців, які в складі польської армії протистояли німецьким нападникам у вересні 1939 р. Більш всебічного підходу вимагають, на нашу думку, і події, пов’язані із вступом Червоної армії в Західну Україну в 1939 р. Їдеться, зокрема, про те, що ні СРСР, ні Польща не оголошували один одному стану війни, про наказ верховного головнокомандуючого польською армією маршала Е. Ридз-Смігли не вступати у військові дії з радянськими військами, про спорадичний характер опору окремих польських частин, до яких цей наказ дійшов із запізненням.

Не висвітлено в книзі подвиги українців-військових під час подій у Кореї (1950—1953 рр.), Афганістані тощо. Чималий інтерес становила б розповідь про особливості військової стратегії і тактики застосування ними видів озброєння та родів військ у цих військових конфліктах.

Впадає у вічі, що, за викладом авторів, усі недоліки військового будівництва припадають на період до 1991 р. Проблеми ж армії незалежної України пов’язані в книзі тільки з фінансуванням. Все інше покрите “глянцем”, хоча вимагало б глибокого аналізу, показу як безсумнівних досягнень, так і очевидних прорахунків, часом досить прикрих (згадаймо хоча б невдалі запуски ракет, недоліки у виховній роботі тощо). В книзі не знайшлося місця для довідок про видатних військових: легендарного українця — генерала К. Дерев’янка, який фактично поставив останню крапку у Другій світовій війні, про тричі Героя Радянського Союзу І. Кожедуба, про організатора “вільного козацтва” С. Гризла, генерала УНР Ю. Тютюнника, про М. Щорса, керівників Чорноморського флоту у різні часи (згадується тільки С. Горшков) та інших видатних військових діячів.

Але все ж маємо віддати належне великому авторському колективу. Йому вдалося створити оригінальну наукову працю. Вона буде корисною студентам, курсантам, солдатам та іншим фахівцям військової справи, всім, хто цікавиться історією свого народу, його збройних сил.

Книга, безумовно, дасть поштовх для розширення і поглиблення дослідження військово-історичної проблематики в Україні, в т. ч. у ХХ ст., вироблення більш досконалої концепції військового будівництва, збагачення науки новим фактичним матеріалом.

В. Ф. ШЕВЧЕНКО (Київ)

**НОВА УКРАЇНА:
СУСПІЛЬСТВО—ЕКОНОМІКА—ПОЛІТИКА
(1991—2001) / За ред. Герхарда Зімона**

Кельн, Веймар, Відень, Бьолау, 2002. — 363 с.

**DIE NEUE UKRAINE:
GESELLSCHAFT—WIRTSCHAFT—POLITIK
(1991—2001) / hrsg. von Gerhard Simon**

K ln; Weimar; Wien; Böhlau, 2002. — 363 s.

Книга “Нова Україна: суспільство — економіка — політика (1991—2001)” вийшла друком німецькою мовою за сприяння автомобільного концерну “Фольксваген”, котрий і фінансував науково-дослідний проект “Україна на шляху до демократії”. По його завершенню відбулася наукова конференція, скликана Інститутом східних та міжнародних студій у Кельні, учасниками якої, очевидно, стали автори цього видання, розширивши свої доповіді до обсягу окремих тематичних розділів. Видання приурочене до 10-ї річниці державної незалежності України, яке є віддзеркаленням сучасної політологічної думки в Європі та Україні стосовно розвитку демократії, реформування системи політичної влади, запровадження ринкової економіки, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики Української держави за роки її самостійності. Вчені з України, Англії та Німеччини узагальнили історичний досвід державотворення в пострадянському геополітичному просторі, аналізуючи “комуністичну спадщину” та її вплив на демократичні процеси, досягнення, недоліки, прорахунки законодавчої та виконавчої влади в Україні.

Структуру видання становлять 14 тематичних розділів, що охоплюють ключові галузі суспільно-політичного й економічного життя сучасної України. Вступ і перший розділ належать перу основного видавця книги Герхарду Зімону, котрий вважає 10 років незалежності України визначною подією в Східній Європі. Його аналітичний розділ присвячено з’ясуванню загальнополітичних питань, пов’язаних з функціонуванням посткомуністичного суспільства, державотворення, впливу залишків минулого, перспектив просування України на Захід — до європейської спільноти. Автор визнає наявність “української еліти” за Литовського князівства, але одночасно вважає “українським національним міфом” початок української національної історії від Київської держави X ст. Політична незалежність, на переконання Г. Зімона, не повинна мати обов’язкової “антиспрямованості” (до сусідніх держав), якщо держава сповідує демократичні принципи і норми міжнародного права. Він визнає історичний факт колоніальної залежності України періоду Російської імперії та її новітньої форми — колишнього СРСР, а також вплив сучасного “російського гегемонізму” на політичні процеси в Україні. Автор зазначає, що Л. М. Кравчук в’їхав у велику політику на “потязі національного руху”, був одним з провідних “націонал-комуністів”. Дослідник згадує про сталінські репресії в західноукраїнських землях, етнічні чистки, насильницьку колективізацію, “параноїчний страх Сталіна перед українським сепаратизмом”, про голокост, але чомусь забув сказати про жорстокий голод—геноцид в Україні упродовж 1932—1933 рр. Оцінки загалом виражені та науково обґрунтовані, але викликає певний сумнів визначення “націонал-комунізм” та “викриття” історичного “українського міфу” стосовно прадавності української історії.

Авторами наступних розділів виступили Ярослав Грицак, Олексій Гарань, Мирослав Маринович, Ігор Бураковський (Україна), Олександр Отт, Петер Хількес, Хайко Плайнес, Райтнер Ліднер, Волькхарт Вінсентц (Німеччина), Тарас Кузьо (Канада), Гвендолін Шаас, Джеймс Шер (Великобританія). Це відомі політологи, які працюють в університетських центрах своїх країн, в академічних установах, мають ґрунтовні наукові праці.

Відомий український політолог Я. Грицак висвітлив деякі проблеми комуністичного минулого в сучасному політичному житті України, розглянув суперечливі теоретико-політологічні поняття (“національна ідентичність”, “радянська ідентичність” тощо), намагався показати правду про комуністичне минуле, полемізуючи із сучасними політиками стосовно ключових питань української історії, підкреслив позитивні досягнення в результаті індустріалізації, урбанізації, модернізації України в 30-х рр. Політологічного тлумачення “радянська чи нерадянська ідентичність українців”, напевно, замало, щоб дати однозначну і вичерпну відповідь на цей складний історичний феномен. Не можна погодитися з тим, що “велика Вітчизняна війна — міф” (с. 42). До речі, автор не обґрунтовує запропонованої тези. Якщо говорити про термін з позиції науково-теоретичного факту, то, безумовно, є доля ідеологічного міфу, але сама війна була надто реалістичною. Водночас він слушно зауважує, що минувшину нашого народу не можна висвітлювати лише “чорними фарбами”. Кількість втрат населення в Україні протягом 1914—1945 рр., яку згадує він, посиляючись на книгу Б. Кравченка, є замалою. Нині в Україні опубліковано чимало нових статистично-демографічних даних про загальні втрати населення за роки громадянської війни, більшовицького терору 1920—50-х рр. в Україні, німецько-радянської війни 1941—1945 рр.

Розділ, автором якого є Т. Кузьо, вирізняється суто політологічним аналізом, власне, як і переважна більшість інших. Він з’ясовує проблеми державотворення, національної інтеграції, громадянського суспільства, творення нових суспільних цінностей, космополітизму, перспективи “третього шляху” для українського суспільства, національної інтеграції, формування громадянського суспільства, поняття “нація та народ”. Теоретичний аспект домінує над фактологічним висвітленням подій. Він надто зловживає політологічними категоріями, без наповнення їх історичним матеріалом. Для наукової роботи подібний стиль є цілком придатним і нормальним, але не слід забувати, що книгу читатимуть не лише науковці та студенти гуманітарних факультетів, а також “пересічний” громадянин Західної Європи, котрий почасти вважає Київ російським містом. Слід вітати вичерпне використання автором праць зарубіжних політологів та істориків з різних проблем суспільствознавства, тому що, на жаль, їхні твори не завжди потрапляють до фондів наших бібліотек. Про існування в Україні олігархічних кланів та “правлячої еліти” писалося і говорилося, навіть значно гостріше.

Політолог з Берліна Олександр Отт показав особливості президентських виборів в Україні, функціонування українського парламенту, уряду, особливостей проведення референдуму 2000 р. Визнаючи за досягнення розробку нової Конституції України та реформування виборчої системи, дослідник вказує на “вірус авторитаризму”, котрий проник у демократичне життя суспільства на виборах 1999 р. Основний акцент він зосереджує навколо політичної фігури діючого президента нашої держави, висвітлюючи його взаємини з олігархами протягом виборів до Верховної Ради, ніби ця обставина є ключовою для українського суспільства. В багатьох країнах Західної Європи провідні політики, якщо не очолюють олігархічні

клани, то принаймні співпрацюють з ними, особливо на виборах до законодавчої та виконавчої гілок влади. Така логіка сучасного політичного процесу. “Смакувати” особливостями українського феномену не є чимось оригінальним в політології, крім виявлення суб’єктивної позиції в оцінці суперечливого процесу демократизації суспільно-політичного життя в Україні.

Український політолог О. Гарань розглядає регіональні фактори в українській політиці, етнорегіональні відмінності, “небезпеку сепаратизму” на початку 90-х рр., специфіку федералізму в контексті теоретичного аналізу проблеми, стабілізаційні ознаки в українському суспільстві, участь регіонів на виборах 1998 р. та президентських виборах 1999 р., перспективи компромісу між “нацдемократами” і “центристами”, позицію нацменшин. Деякі аспекти перегукуються з попередніми авторами (с. 115). Поняття “націонал-демократи”, яке широко використовує вчений, виглядає дещо абстрактно. Демократія (влада народу) є доступною для сприйняття “пересічним” громадянином, а що таке національна демократія — викликає чимало запитань. Майже всі автори розділів застосовують дюжину політологічної наукової термінології, яку не супроводжують популярним її тлумаченням, хоч книгу читатимуть не лише професори.

Гвендолін Шаас дослідив регіональні проблеми Криму, переймаючись історичними, політичними та культурними особливостями цього специфічного регіону, його етнополітичною й інтернаціональною специфікою, федералістичними тенденціями і відмінностями, конституційним процесом. Він згадує історичні витоки, сягаючи далеких подій XIV ст., а також сталінських депортацій 1944 р. та “хрущовського подарунку” в 1954 р. (с. 131), коли на геополітичній карті колишньої УРСР постала Кримська область. Вказує на присутність у Криму деструктивних проросійських політичних сил, а також на “пріоритетність” кримської проблеми для зовнішньополітичного курсу Російської держави. Відстежує основні фази конституційного процесу в Криму (с. 140—141), обставини її ухвалення в 1998 р. Все-таки Крим, як зазначає вчений, став державним утворенням шляхом “демократичної трансформації”, що є позитивним досягненням українських політиків і керівників держави, адже на просторах колишнього СРСР етнонаціональні політичні проблеми вирішувались адміністративно-військовим втручанням (приклад Чечні). “Неоімперська російська риторика”, що заповонила засоби масової інформації Росії, відгомін якої спостерігається також і на півострові, на переконання Гвендоліна Шааса, не на користь демократичним процесам у регіоні.

Відомий німецький дослідник системи освіти в Україні Петер Хількес займається цією проблемою не перший рік. Його розділ “Націотворення і українізація системи освіти” з теоретико-методологічної точки зору є загалом обґрунтованим й об’єктивним. Тематичний блок вирізняється намаганням автора конструктивно з’ясувати низку принципово важливих питань культурно-освітнього життя. Він аналізує радянську спадщину в системі освіти, саму освітню політику як чинник творення нації, проблеми дерусифікації й українізації, діяльність педагогічних товариств, Академії педагогічних наук України, організаційні підвалини українознавства. Відчувається обізнаність дослідника, його чітка орієнтація в суперечливих освітньо-педагогічних процесах в Україні. Вражає кількість джерел, використаних ним, що вигідно вирізняє його розділ з-поміж інших. Читач знайде чимало цікавої інформації про особливості демократизації та регіоналізації системи освіти, проведення шкільної реформи, професійної освіти, українізацію загальноосвітнього процесу в Україні. Він вважає

українську мову каталізатором суспільного розвитку, важливим фактором “національного виховання”. Ним залучені матеріали офіційної статистики про викладання російською мовою в загальноосвітніх (денних) школах упродовж 1991—1999 рр., а відтак в Європі знатимуть про реальні справи на “мовному фронті”, якщо застосувати термінологію 30-х рр. Так, безперечно, система освіти має колосальне виховне значення для націотворення, але не ключове. Становлення “національної ідентичності” в умовах пострадянського суспільства — процес довготривалий, котрий вимагає використання економічних факторів та радикальної позиції всіх гілок державної влади. “Українізація” не є виключно філологічною проблемою, а важливим політичним завданням держави. Не можна обмежуватися лише “лікнепівськими” мотивами, запроваджуючи українізацію державного апарату, котра призводить переважно до “осурження” російськомовних педагогів вищої школи та космополітичних чиновників, особливо в Криму й у східних регіонах країни.

Для істориків педагогіки має пізнавальне значення виклад шановним автором діяльності різних педагогічних товариств та АПН України (Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г. Ващенко тощо), хоч їх значно більше в Україні, ніж про них згадує Петер Хількес (Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Сухомлинського, Міжнародна макаренкознавча асоціація та ін.).

Дослідник історії церкви М. Маринович розглядає роль церкви в житті посткомуністичного суспільства, з’ясовує релігійну ситуацію в Україні, висвітлює права людини, специфіку української релігійної свідомості, особливості церковного життя, міжконфесійні відносини, проблеми релігійної ідентичності, конфлікти в 90-х рр. між різними конфесіями, ізоляціоністські тенденції в цій галузі духовного життя України, вплив зовнішніх та внутрішніх факторів.

Економічний блок проблем, представлений розробками І. Бураковського, котрий показав основні етапи запровадження економічних реформ, їх наслідки і сподівання людей, характерні ознаки трансформаційних процесів в економіці країни, фази приватизації, регулятивну роль держави, причини економічного спаду. Його німецький колега Х. Плайнес зосередився на причинах “уповільненої економічної реформи” та її наслідках для суспільства, на суперечливих моментах функціонування енергосектора України, на питаннях боргу за природний газ та взаєморозрахунків, його споживанні, на феномені “страху” в Україні перед іноземними інвестиціями в економіку, а також на становищі вугільної промисловості й атомної енергетики. “Газова атака” в енергосистемі України, тобто скандал з експортом українського природного газу, кошти від якого надходили на особистий рахунок П. Лазаренка в Швейцарії, також не залишилися поза увагою вченого. Він називає загальну суму привласнених коштів экс-прем’єр-міністром України — 880 млн дол. США (с. 231). Дослідник торкнувся проблеми консервації ЧАЕС. Україна мала одержати від країн “Великої сімки” 500 млн дол. фіндопомоги та 1,8 млрд дол. кредиту (с. 241). Але, як виявилось, фінансування було “декларативно-паперовим”, а відтак Україна залишилася на одинці з пораненим ядерним монстром ХХ ст., якого вдалося лише “приспати”, а не умертвити. Вважаючи ситуацію в енергосекторі катастрофічною (с. 242), вчений виокремлює основні причини, що призвели до неї: радянська спадщина планової економіки, державне регулювання ринку газу, яке породжує корупцію, відсутність належних юридичних гарантій для іноземних інвесторів, загальна криза економіки країни. Він дав позитивну оцінку концепції реформ уряду В.А. Ющенка.

Прикро, що серед економічної проблематики, яка потрапила до рецензованого видання, відсутня оцінка економічних реформ в аграрному секторі України. Не висвітлена проблема становлення інституту приватної власності на землю, етапи її приватизації, соціально-економічні і водночас політичні питання життя українського села. Не слід забувати про соціальну специфіку українського суспільства, про організаційно-господарську самобутність способу життя українських селян, котрі становлять соціальну базу нації, є носіями етнонаціональних традицій, а також основними виробниками сільськогосподарської продукції. Україна залишається агроіндустриальною державою, а тому без врахування цього аспекту важко збагнути суть “ нової України”. Відсутність аграрного блоку є серйозним недоліком рецензованого видання. Думаю, що мюнхенському бауеру було б цікаво знати про соціально-економічні проблеми херсонського фермера.

Пізнавальним є розділ про взаємини України та Німеччини, про історичні й політичні взаємини за останні 10 років, про культурно-освітні контакти між народами. Р. Лінднер, котрий є автором цієї частини книги, висвітлює велику низку гуманітарних стосунків між державами, які охоплюють галузі освіти, культури, науки, інформаційного обміну. Зокрема, згадується діяльність видавництва “Генеза”, спільні наукові проекти між науковцями Інституту Георга Еберта та Інститутом політології й етнонаціональних досліджень НАН України. Майже 60 вузів Німеччини задіяні сьогодні в науковій кооперації з українськими науково-освітніми центрами (с. 314).

Міжнародні відносини України з європейським співтовариством окреслив Д. Шер. Його зацікавила проблема “раціонального партнерства”, повноцінності та неповноцінності коопераційних зв’язків Української держави з країнами — членами НАТО, Європейського союзу. Він торкнувся також діяльності самого північноатлантичного блоку, його внутрішніх проблем, функцій і завдань в умовах інтеграції європейських держав, перспектив розширення на Схід та можливої участі України в альянсі.

Загалом рецензована книга справляє позитивне враження. Її пізнавальна цінність для європейського читача очевидна. Вона допоможе скласти уявлення про державотворення в Україні, про демократизацію українського суспільства, про Україну загалом, про яку знають лише через гру київського “Динамо” та Чорнобильську трагедію. Незалежна Україна вже існує десять років, вона має всі можливості для входження до європейської спільноти, для формування цивілізаційних основ життєдіяльності. Про це та інше розповідає німецькомовним читачам Західної Європи рецензована книга.

В. І. МАРОЧКО (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. С. ІДЗЬО (Росія, Москва)

СВЯТКОВЕ ЗАСІДАННЯ З НАГОДИ 7-ї річниці УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО КЛУБУ МОСКВИ

7 квітня 2002 р. у приміщенні Культурного центру України в Москві відбулося святкове засідання з нагоди 7-ї річниці УІК. На ньому були присутні члени Ради та члени Українського історичного клубу, випускники історичних факультетів і почесні гості: секретар Конгресу національних об'єднань Росії *О. О. Григорович*, завідувач відділу українсько-російської історії Російського державного гуманітарного університету, д-р істор. наук, проф. *Г. О. Санін*; науковий співробітник Інституту російської історії Російської академії наук, д-р істор. наук, проф. *В. І. Котов*; провідний фахівець Інституту слов'янознавства Російської академії наук, д-р істор. наук, проф. *Б. М. Флоря*; завідувач відділу історії східного слов'янства Інституту слов'янознавства Російської академії наук, проф. *Л. Є. Горизонтов*; провідний науковий співробітник музею історії м. Москви, д-р істор. наук, проф. *А. Л. Хорошкевич*; провідний фахівець Інституту історії Російської академії наук, д-р істор. наук, проф. *В. М. Кабузан*; провідний співробітник Інституту російської історії, д-р істор. наук, проф. Московського державного університету *Є. Г. Задорожнюк*; директор Центру україністики і білорусистики, проф. *М. Д. Дмитрієв*; завідувач кафедри південно-західних слов'ян Московського державного університету, д-р істор. наук, проф. *В. М. Матвеев*; директор центру ім. Вернадського при МДУ, д-р істор. наук *В. П. Волков*; генеральний директор Культурного центру України в Москві, д-р істор. наук *В. Ю. Мельниченко* та ін.

З вступною промовою виступив голова УІК, проф. *В. С. Ідзьо*, який привітав присутніх з великим святом — 7-ю річницею Українського історичного клубу, розповів про діяльність і здобутки останнього. Зокрема, *В. С. Ідзьо* зазначив, що за 7 років УІК видав 1 Український Історичний Альманах Росії (М., 1995); 10 номерів Української історичної газети в Росії (М., 1996—1997); 6 томів 7 книг Наукового вісника Українського історичного клубу (М., 1997—2002); провів ряд наукових конференцій “Українське питання в Росії”, “Українсько-російські відносини на зламі тисячоліть”, “Українська діаспора в Росії”. 28—29 листопада 2002 р. УІК проведе в Москві наукову конференцію “Українська діаспора в Росії”.

Від Культурного центру України в Москві УІК привітав його директор, д-р істор. наук *В. Ю. Мельниченко*, який наголосив, що Український історичний клуб робить важливу роботу у розбудові української науки, освіти та культури в Росії. Культурний Центр буде всебічно допомагати УІК насамперед у його наукових засіданнях і конференціях, які проводить щорічно.

Із сьомою річницею УІК привітав його почесний член, автор праці “Україна в поштових листівках” *М. С. Забочень*, який побажав і далі працювати на благо розбудови української історичної науки в Росії.

На адресу УІК прийшли привітання із США від закордонного члена Ради УІК, д-ра філол. наук, проф., віце-президента Міжнародної академії інформатизації *Б. Г. Чопика*.

З України — від закордонного члена Ради УІК, д-ра філол. наук, проф., акад., голови Вченої Ради Українського університету м. Москви *П. П. Кононенка*; від закордонного почесного члена УІК, д-ра істор. наук, проф., акад. *В. В. Грабовецького*.

З Канади — від члена Ради українських професіоналістів Канади, представника УІК у Канаді пана *Василя Буртяка*.

Від голови Асоціації українців Уралу, заступника голови Об'єднання українців в Росії, д-ра мінералогічних наук, проф., зав. кафедрою мінералогії, представника Українського університету в Уральському регіоні — *С. Г. Паняка* та ін.

Засідання завершилося презентацією нової монографії професора *В. С. Ідзьо* “Ранньослов'янське суспільство та ранньослов'янська державність і зародження та становлення християнства на території України”. Львів, 2001, рецензованої вченими Росії, України, Польщі, та демонстрацією документального фільму, подарованого УІК науковцями Польщі “Зародження слов'янських громад і міст”.

Я. Д. ІСАЄВИЧ (Львів)

80-річчя ІСТОРИКА Й БІБЛІОТЕКОЗНАВЦЯ Л. БІЛАСА

З нагоди 80-річчя історика й бібліотекознавця Лева Біласа Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича провів наукову конференцію й опублікував бібліографічний показник праць вченого. У вступній статті до показника Я. Ісаєвич висвітлює біографію Л. Біласа, характеризує його основні праці.

Лев Білас закінчив Першу українську гімназію у Львові, студіював історію на філософічних факультетах Віденського і Гайдельберзького університетів, де серед його вчителів були Карл Ясперс, Альфред Вебер, Отто Фосслер, Йоганнес Кюн. 1957—1959 рр. — працівник редакцій часопису “Сучасна Україна” і “Української літературної газети”, які виходили в Мюнхені. Співпрацював із Східноєвропейським історичним інститутом ім. В. Липинського у Філадельфії з часу його заснування (1963) як редактор історичної секції Повного видання творів Липинського. Був керівником слов'янського й історичного відділів Державної бібліотеки в Гамбурзі. З 1984 р. — на пенсії, проживає поблизу м. Інсбрука (Австрія).

Першою великою науковою працею Л. Біласа була докторська дисертація “Олександр Керенський в російській революції 1917 р.”, прийнята до захисту влітку 1952 р. Характеризуючи мемуарні джерела й історіографію, історик показав тенденційність і навіть поверховість більшості свідчень сучасників. У дисертації йшлося про місце Керенського на перетині революційних і протиревольюційних процесів: першим він симпатизував з ідеологічних мотивів, другим мусив служити як державний діяч. У 1956 р.

опубліковано ґрунтовну розвідку Л. Біласа “Історіософічне та ідеологічне підґрунтя історичної й політичної концепції Михайла Грушевського” (німецькою мовою). У ширшому контексті тема зміни підходів до інтерпретації минулого розглядається в серії статей “Криза нашого образу історії”. Тут ідеться не тільки про конкретні причини загострення цієї кризи в Україні, а й про чинники, зумовлені загальною зміною ставлення до історії як науки.

Найбільше уваги Л. Білас присвятив історичній спадщині В’ячеслава Липинського. Безперечним досягненням ученого було висвітлення генези концепції Липинського про державу як форму організації суспільства і на роль політичних еліт у житті нації, а також конкретних його думок про шляхи здобуття Україною політичної незалежності. Жодний інший дослідник з такою повнотою не розкрив середовища, де формувалися погляди Липинського, вплив на нього неоромантизму і символізму, праць провідних тодішніх соціологів. В той же час добре показано й еволюцію світо розуміння Липинського в контексті розвитку української духовності.

Вдумливим аналізом дотеперішнього доробку істориків і аргументованістю власної позиції відзначаються статті про основні етапи української національної революції. Привертає увагу також критичний огляд історичних побудов Арнольда Тойнбі.

Істотним доповненням історіографічних студій Біласа стали рецензії. Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. він давав оцінку найважливішим тодішнім публікаціям в царині української історії. Безперечною його заслугою було інформування західних, зокрема німецькомовних читачів про українську науку. Україномовні рецензії мали часто полемічний характер, були внеском у поглиблення історіографічної рефлексії.

Здоровий критицизм, зумовлений прагненням до об’єктивності, властивий і статтям Біласа, присвяченим тогочасному політичному становищу в Україні та в інших країнах, зокрема у Польщі й республіках Середньої Азії. Не опублікованим залишилося дослідження Л. Біласа з історії спроб створити в Радянському Союзі марксистсько-ленінську бібліографічну класифікацію наук. Їшлося про принципову невдачу спроб розробити логічно зумовлену схему, підпорядковану догматично-моністичному світогляду, але й про об’єктивні труднощі, які виникають при спробах синтетичного погляду на систему людських знань в умовах дедалі більшого дроблення науки на спеціалізовані дисципліни.

В наш час Л. Білас вважає головним своїм завданням створення праць, які сприяли б підвищенню політичної культури незалежної держави. Саме з цією метою він спільно з Левом Коленським взявся за переклад твору провідного англійського філософа XVII ст. Томаса Гоббса “Бегемот” (опубл. вид-вом “Абрис” у 1996 р.). До перекладу додано вступну розвідку, яка ґрунтується на досконалому знанні останніх праць з цього питання. В останні місяці Л. Білас готує порівняльно-історичне дослідження, присвячене еволюції сучасних уявлень про етнічні спільноти, племена, народності, народи, нації.